S

51B

"PRESENTED BY THE MINISTRY OF EDUCATI
GOVERNMENT OF INDIA"

412

AN INTRODUCTION TO PĀṆINI

Book III

P. B. JUNNARKAR

Published by :

Shanti S. Dighe
'Dilkhush', Shivaji Road,
Baroda.

First Edition 1983

© *Shanti S. Dighe*

Printed by –

3-A-ASSOCIATES
Vishwakarma Bhuvan, Kharivav, Baroda-390 001

PREFACE

We regret that it has taken considerably longer than we expected to bring out the third part of 'An Introduction to Pāṇini'. This has been largely due to the editing undertaken on the lines of Book II and some unforeseen difficulties encountered in the course of printing. We hope, however, that the delay has in no way diminished the keen and widespread interest aroused by the first two volumes which has encouraged and sustained our continuing venture.

The basic aim of this work, to simplify Pāṇini for modern students of Sanskrit, was explained in the preface of Book I, which was presented exactly in the form of the late Professor Junnarkar's manuscript. A little editing, mainly to incorporate the accepted changes in terminological and other norms, was begun in Book II. As we explained then, we have taken care to see that this is fully in consonance with the author's central purpose and methods.

A परिशिष्ट has been appended to this volume, and an attempt has been made to present a comprehensive study of विभक्ति and सुप् affixes by compiling the सूत्रs explained by the author in different contexts. A fourth volume remains to be published to complete the work, and every attempt is being made to bring it out as soon as possible.

As before, we owe a great deal to Professor D. D. Mahulkar, former Head of the Department of Linguistics, Hon. Director of UGC Research Project, M. S. University, Baroda, who has been a source of constant inspiration and guidance. Our special thanks are also due to Dr. Arunodaya Jani, former Director of the University's Oriental Institute, for his valuable help.

Shanti Dighe

CONTENTS

Chapter		Page
1	तिङ affixes and their modifications for specific Tenses and Moods.	1
2	Roots of the स्वादि class (लट् - लङ - लोट् - विधिलिङ)	9
3	Nominal bases ending in Consonants.	19
4	Roots of the तनादि class (लट् - लङ - लोट् - विधिलिङ)	25
5	Bases ending in Consonants (contd.)	36
6	Roots of the क्र्यादि class (लट् - लङ् - लोट् - विधिलिङ्)	40
7	Bases ending in Consonants (contd.) त्रि, चतुर् and षट् bases	50
8	Roots of the रुधादि class (लट् - लङ् - लोट् - विधिलिङ्)	59
9	प्रातिपदिक bases ending in न्	68
10	Roots of the अदादि class (लट् - लङ् - लोट् - विधिलिङ्)	77
11	प्रातिपदिक bases ending in व्, ष्, स्, etc.	103
12	Roots of the जुहोत्यादि class (लट् - लङ् - लोट् - विधिलिङ्)	111
13	प्रातिपदिक bases formed with उगित् affixes.	122
14	The affixes शतृ and शानच्.	132
15	Miscellaneous प्रातिपदिक bases ending in vowels	141
16	Bases ending in the affixes च्वि, साति, त्रा, डाच्, and वति Denominatives – नामधातु	151
17	तद्धित affixes signifying degree, quality and variety.	165
18	Denominatives formed with the affixes णिङ् and णिच् A further consideration of causals.	180
19	Numerals – संख्या	193
	परिशिष्टम् – विभक्ति 'सुप्'	207
	An index of सूत्रs and वार्तिकs as explained in book III	

CHAPTER I

तिङ् affixes and their modifications for specific Tenses and Moods.

1. पाणिनि recognises ten लकारs or 'ल' affixes to indicate specific tenses and moods in Sanskrit. These are referred to as लकारs as they have the word 'ल' in common.

(i) लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट् ।

These are known as टित् लकारs as they have the indicatory ट् at the end. लेट् is met with only in Vedic literature.

(ii) लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् ।

These are known as ङित् लकारs as they have the indicatory ङ् at the end.

2. पाणिनि, at the outset, gives a common set of affixes for all tenses and moods, calling them by the general term 'ल'.

लस्य ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

तिप् – तस् – झि – सिप् – थस् – थ – मिप् – वस् – मस् – त – आताम् – झ – थास् – आथाम् – ध्वम् – इट् – वहि – महिङ् ॥ ३ । ४ । ७८ ॥

'ल' is replaced by तिप्, तस्, झि etc. These include both परस्मैपद and आत्मनेपद affixes as shown below separately :

	प० प०			आ० प०		
	एक०	द्वि०	बहु०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र० पु०	तिप्	तस्	झि	त	आताम्	झ
म० पु०	सिप्	थस्	थ	थास्	आथाम्	ध्वम्
उ० पु०	मिप्	वस्	मस्	इट्	वहि	महिङ्

These affixes are briefly referred to as the प्रत्याहार तिङ् (beginning with ति of तिप् and ending with ङ् of महिङ्). तिङ् affixes are treated as सार्वधातुक – तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ३ । ४ । ११३ ॥ (I, 4)*

The three affixes तिप्, सिप् and मिप् are known as पित् affixes as they have the indicatory प्. सार्वधातुक affixes which are not पित् are

* Book I, Chapter 4

ङित्-सार्वधातुकमपित् ॥ १ । २ । ४ ॥ (I, 10). The rest of the परस्मैपद affixes and all the आत्मनेपद affixes are therefore ङित्.

3. टित् लकारs

(i) टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ३ । ४ । ७९ ॥

(ii) थासस्से ॥ ३ । ४ । ८० ॥

Fully stated – टितः लस्य आत्मनेपदानां टेः ए, थासः (च) से । The टि portion* of आ० प० affixes of a टित् लकार is replaced by ए while the whole of थास् is replaced by से. Thus त is replaced by ते (अ is टि), आताम् is replaced by आते (आम् is टि), झ is replaced by झे (अ is टि). The whole of थास् is replaced by से. आथाम् and ध्वम् are replaced by आथे and ध्वे; इ, वहि and महि are replaced by ए, वहे, महे respectively.

The प० प० affixes for a टित् लकार remain unaltered.

प० प० —	तिप् तम् झि ।	सिप् थस् थ ।	मिप् वस् मस् ।
आ० प० —	ते आते झे ।	से आथे ध्वे ।	ए वहे महे ।

These affixes replace लट् – the affix for the Present Tense.

For other टित् लकारs there are further modifications which will be discussed in the relative context.

4. ङित् लकारs

(i) नित्यं ङितः । ३ । ४ । ९९ ॥

Fully stated – ङितः लस्य परस्मैपदेषु उत्तमस्य सः नित्यं लोपः ।

In the case of a ङित् लकार, the स् of the उत्तम पुरुष प० प० is always elided. Thus वस् and मस् are replaced by व and म respectively.

(ii) इतश्च ॥ ३ । ४ । १०० ॥

Fully stated, ङितः लस्य परस्मैपदेषु इतः नित्यं लोपः ।

In the case of a ङित् लकार, the final इ of a प० प० affix is always elided. Thus ति, झि and सि are replaced by त्, झ् and स् respectively.

(iii) तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ ३ । ४ । १०१ ॥

Fully stated, ङितः लस्य परस्मैपदेषु तस्-थस्-थ-मिपां ताम्-तम्-त-अमः ।

In the case of a प० प० ङित् लकार, तस्, थस्, थ and मिप् are replaced by ताम्, तम्, त and अम् respectively.

---

* अचोऽन्त्यादि टि ॥ १ । १ । ६४ ॥

The section of a word-form, from the last vowel onwards, is known as टि.

It should be noted that for a ङित लकार all the alterations take place in the प० प० affixes, the आ० प० affixes remaining unaltered.

प० प० — त् ताम् झ । स् तम् त । अम् व म ।
आ० प० — त आताम् झ । थास् आथाम् ध्वम् । इ वहि महि ।

These affixes replace लङ्, the affix for the past tense (Imperfect) For the other ङित् लकारs further modifications take place which will be discussed in their relative context.

2. लोट् ।

लोट् indicates the Imperative.

(i) लोटो लङ्वत् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

Fully stated, परस्मैपदानां लोटः लङ्वत ।

The same alterations take place for the प० प० affixes for लोट् as for लङ् Thus the final स् of वस् and मस् are elided - नित्यं ङितः ॥ ३ । ४ । ९९ ॥ तस्, थस् and थ are replaced by ताम्, तम् and त – तस्थस्थ० - ॥ ३ । ४ । १०१ ॥ A special rule replaces मि by नि (See iv below)

The following सूत्रs apply in addition -

(ii) एरुः ॥ ३ । ४ । ८६ ॥

Fully stated, लोटः एः उः ।

The इ of a लोट् affix is replaced by उ - thus ति and झि are replaced by तु and झु.

(iii) सेर्ह्यपिच्च ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

Fully stated, लोट. सेः हि अपित् च ।

The लोट् affix सि is replaced by हि which is further treated as अपित् (It should have been पित् as it replaces a पित् affix).

(iv) मेर्निः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

Fully stated, लोटः मेः निः ।

For लोट्, मि is replaced by नि.

For आ० प० affixes the two rules टित आत्मने० – ॥ ३ । ४ । ७९ ॥ and थास्से ॥ ३ । ४ । ८० ॥ apply.

The following modifications take place in addition -

(v) आमेतः ॥ ३ । ४ । ९० ॥

Fully stated, लोटः एतः आम् ।

The ए of a लोट् affix is replaced by आम्. Thus ते, आते, झे and आथे are replaced by ताम्, आताम्, झाम्, and आथाम् respectively.

(vi) सवाभ्यां वामौ ॥ ३ । ४ । ९१ ॥

Fully stated, लोटः सवाभ्याम् एतः व-अमौ ।

ए occurring after स् and व् of a लोट् affix is replaced by व and अम् respectively. Thus से is replaced by स्व; ध्वे by ध्वम्.

(vii) आडुत्तमस्य पिच्च ।। ३ । ४ । ९२ ॥

Fully stated, लोटः उत्तमस्य आट् पित् च ।

The augment आट्-आ (ट् इत्) is added initially to a लोट् उत्तम पुरुष affix and is moreover treated as पित्. Thus the उ० पु० प० प० affixes नि, व and म are replaced by आनि, आव and आम.

In the case of the आ० प० affixes, modified by टित आत्मने० –।। ३ । ४ । ७९ आट् will be added initially and the following modifications also take place –

(viii) एत ऐ ।। ३ । ४ । ९३ ।।

Fully stated, लोटः उत्तमस्य एतः ऐ ।

The ए of a लोट् उ० पु० affix is replaced by ऐ.

With आ, आ + ए = आ + ऐ = ऐ । आ + वहे = आवहै । आ + महे = आमहै ।

आनि, आव, आम and ए, आवहै, आमहै are treated as पित् on account of आट्

प० प० – तु ताम झु । हि तम् त । आनि आव आम

आ० प० – ताम् आताम् झाम् । स्व आथाम् ध्वम् । ऐ आवहै आमहै ।

The underlined affixes are पित्, the rest are ङित्.

6. Changes relating to झ for लट्, लङ् and लोट्.

(i) झोऽन्तः ।। ७ । १ । ३ ।। (I, 4)

झ् in an affix is replaced by अन्त्

लट् प्र० पु० बहु० प० प० – अन्ति, आ० प० – अन्ते ।

लङ् प्र० पु० बहु० प० प० – अन्त् = अन्*, आ० प० – अन्त ।

लोट् प्र० पु० बहु० प० प० – अन्तु, आ० प० – अन्ताम्

(ii) आत्मनेपदेष्वनतः ।। ७ । १ । ५ ।।

Fully stated, आत्मनेपदेषु अनतः झः अत् ।

In an आ० प० affix, झ् is replaced by अत् if it is not preceded by a root base ending in short अ (अत्).

* संयोगान्तस्य लोपः ॥ ८ । २ । २३ ।।

पदस्य – the last वर्ण of a पद ending in a conjunct consonant elides.

लट् – अते; लङ् – अत; लोट् – अताम् ।

7. लिङ् ।

पाणिनि recognises two लिङ्s – आशीर्लिङ् and विधिलिङ् to indicate the Benedictive and the Potential. लिङ् being a ङित् लकार, will undergo the modifications indicated in section 4. Subsequently the following सूत्रs will apply.

(i) लिङः सीयुट् ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

(ii) यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ ३ । ४ । १०३ ॥

(iii) किदाशिषि ॥ ३ । ४ । १०४ ॥

लिङः सीयुट् परस्मैपदेषु यासुट् उदात्तः ङित् च, (स च) आशिषि कित् । सीयुट् – सीय् (उ, ट् इत्) is added initially to a लिङ् affix, obviously आ० प० as यासुट् is added to a प० प० लिङ् affix which is accented; and this is ङित् for विधिलिङ् and कित् for आशीर्लिङ् ।

(iv) सुट् तिथोः ॥ ३ ४ । १०७ ॥

सुट् - स् (उ, ट् इत्) is added to त् or थ् when they occur in a लिङ् affix This is in addition to यासुट् and सीयुट्.

a. आशीर्लिङ् ।

परस्मैपद ।

प्र० पु० एक० त् = यास् + स् + त् । यास् and स् both appear before an affix beginning with त.

= या + स् + त् । The first स् is elided, see below (v)

= यात् । The second स् elides by the same rule.

(v) स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ८ । २ । २९ ॥

Fully stated, पदस्य अन्ते झलि च संयोगाद्योः स्कोः लोपः । स् and क् occurring at the beginning of a conjunct consonant are dropped at the end of a पद or succeeded by a झल् वर्ण (a consonant other than a semi-vowel or a nasal) Thus in यास् + स् + त् the first स् (of the conjunct consonant स्+स्) is dropped as it is succeeded by त्, a झल् वर्ण. In या+स्+त्, स् (of the conjunct consonant स्+त्) is dropped as it occurs at the end of a पद. In the same way यास्+स्+ताम् = यास्ताम् ।

यास्+जुस् = यास्+उस् = यासुस् । See below (vi)

(vi) झेर्जुस् ॥ ३ । ४ । १०८ ॥

Fully stated, लिङः झेः जुस् ।

The लिङ् affix झि (प्र० पु० बहु०) is replaced by जुस् - उस् (ज् इत्)

Similarly, यास् + स् = यास् etc.

आत्मनेपद ।

प्र० पु० एक० त् = सीय् + स् + त ; सीयुट् and स् before त ।
= सी + स् + त । य् is elided - लोपो व्यो० - ॥६ । १ । ६६ ।
= सी + ष् + त । स् is replaced by ष् - आदेश०-॥ ८ । ३ । ५९ ॥
= सी+ष्+ट । त् is replaced by ट् - ष्टुना०- । ८ । ४ । ४१ ॥
= सीष्ट ।

प्र० पु० द्वि० आताम् = सीय्+आ+स्+ताम् । स् comes just before त् in आताम्
= सीयास्ताम् ।

प्र० पु० बहु० झ = सीय् + झ = सीय् + रन् । See below (vii)
= सीरन् । य् is elided by लोपो०- ॥ ६ । १ । ६६ ॥

(vii) झस्य रन् ॥ ३ । ४ । १०५ ॥

Fully stated, लिङः झस्य रन् ।

The लिङ् affix झ is replaced by रन् ।

म० पु० एक० सीय् + स् + थास् = सीष्ठास् । य् is elided by लोपो०- ॥ ६ । १ । ६६ ॥
ष् by आदेश ० - ॥ ८ । ३ । ५९ ॥ and ठ् by ष्टुना ०-॥ ८ । ४ । ४१ ॥

म० पु० द्वि० सीय्+आ + स् + थाम् = सीयास्थाम् । सुट् तिथोः ॥ ३ । ४ । १०७ ॥

म० पु० बहु० सीय् + ध्वम् = सीध्वम् । लोपो० - ॥ ६ । १ । ६६ ॥

उ० पु० एक० सीय् + इट् = सीय् + अ = सीय । See below (viii)

(viii) इटो ऽत् ॥ ३ । ४ । १०६ ॥

Full stated, लिङः इटः अत् ।

The लिङ् affix इट् (उ० पु० एक०) is replaced by अत्-अ (त् इत्)

सीवहि, सीमहि (लोपो० - ॥ ६ । १ । ६६ ॥)

प० प० - यात् यास्ताम् यासुस् । यास् यास्तम् यास्त । यासम् यास्व यास्म ।

आ० प० - सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् । सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम् । सीय सीवहि सीमहि ।

(ix) लिङाशिषि ॥ ३ । ४ । ११६ ॥

आर्धधातुकम् - a लिङ् affix for the Benedictive is treated as आर्धधातुक. This is an exception to the rule तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ लिङ् affixes for the Potential (विधिलिङ्), however, remain सार्वधातुक.

b. विधिलिङ् ।

(x) लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७ । २ । ७९ ॥

सार्वधातुके follows - सार्वधातुके लिङः अनन्त्यस्य सलोपः ।

In a सार्वधातुक लिङ् affix, स् not occurring at the end is elided. This rule obviously applies only to विधिलिङ् which is सार्वधातुक and the स् clearly belongs to the augments यासुट्, सीयुट् and सुट् (Ref. i, ii, iii)

परस्मैपद ।

याास् + स् + त् = यात् । Both सs are elided.

यास् + स् + ताम् = याताम् । लिङः सलोपो ॰ - ॥ ७ । २ । ७९ ॥

यास् + जुस् = यास् + उस् = या + उस् । स् is elided.

= युस् । आ + उ = उ - see below (xi)

(xi) उस्यपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥

Fully stated, अपदान्तात् आत् उसि पूर्वपरयोः पररूपम् एकादेशः । अ, short or long, not occurring at the end of a पद, followed by उस् is replaced by a single substitute, the succeeding one (उ). This debars a गुण substitute.

यास् + स् = यास् । The first स् is elided.

यातम् । यात । याम् । याव । याम ।

आत्मनेपद ।

सीय् + स् + त = ईय् + त । लिङः सलोपो ॰ - ॥ ७ । २ । ७९ ॥

= ईत । लोपो॰ - ॥ ६ । १ । ६६ ॥

सीय् + आ + स् + ताम् = ईय् + आ + ताम् = ईयाताम् ।

सीय् + रन् = ईय् + रन् = ईरन् । etc.

प॰ प॰ - यात् याताम् युस् । यास् यातम् यात । याम् याव याम ।

आ॰ प॰ - ईत ईयाताम् ईरन् । ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् । ईय ईवहि ईमहि ।

The augment यासुट् is ङित्. It converts the पित् affixes त्, स् and अम् into ङित्. The rest are ङित् by themselves.

8. General तिङ् affixes for लट्, लङ्, लोट् and विधिलिङ्.

लट् ।

प॰ प॰ - ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् ।

आ॰ प॰ - ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे ।

लङ् ।

प॰ प॰ - त् ताम् अन् । स् तम् त । अम् व म ।

आ॰ प॰ - त आताम् अन्त । थास् आथाम् ध्वम् । इ वहि महि ।

लोट् ।

प॰ प॰ - तु ताम् अन्तु । हि तम त । आनि आव आम ।

आ॰ प॰ - ताम् आताम् अन्ताम् । स्व आथाम् ध्वम् । ऐ आवहै आमहै ।

विधिलिङ् ।

प॰ प॰ - यात् याताम् युस् । यास् यातम् यात । याम् याव याम ।

आ॰ प॰ - ईत ईयाताम् ईरन् । ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् । ईय ईवहि ईमहि ।

9. There occur further changes in the तिङ् affixes when the अङ्ग (root-base or verbal stem) ends in अ (with the addition of the विकरण प्रत्ययs such as शप्, श्यन्, श). These changes have been incorporated for the roots of the भ्वादि, दिवादि, तुदादि and चुरादि classes for लट्, लङ् लोट् and विधिलिङ् in Books I and II.

(i) आतो ङितः ॥ ७ । २ । ८१ ॥

Fully stated, अतः अङ्गस्य ङितः आतः इयः ।

The आ in the ङित् affixes coming after a root-base ending in अ is replaced by इय्.

For आ॰ प॰ only लट् प्र॰ पु॰ द्वि॰ आते = इय् + ते = इते । लोपो॰ – ॥ ६ । १ । ६६ ॥

म॰ पु॰ द्वि॰ आथे = इय् + थे = इथे ।

लङ् and लोट् प्र॰ पु॰ द्वि॰ – इताम् ।

म॰ पु॰ द्वि॰ – इथाम् ।

(ii) अतो हेः ॥ ६ । ४ । १०५ ॥

Fully stated, अतः अङ्गस्य हेः लुक् ।

Coming after a root-base ending in अ, the affix हि (लोट् म॰ पु॰ एक॰) is elided.

(iii) अतो येयः । ७ । २ । ८० ॥

Fully stated, अङ्गस्य अतः या इत्येतस्य इयः (सार्वधातुकस्य) । Coming after a root-base ending in अ, the या in an affix is replaced by इय्. This obviously refers to the augment यास् of विधिलिङ्. Thus विधि॰ प॰ प॰, प्र॰ पु॰ एक॰ यात = इय् + त = इत् । Similarly इताम्, इयुस्, इस्, इतम्, इत, इयम्, इव, इम ।

लट् ।

प॰ प॰ ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् ।

आ॰ प॰ ते इते अन्ते । से इथे ध्वे । ए वहे महे ।

लङ् ।

प॰ प॰ त् ताम् अन् । स् तम् त् । अम् व म ।

आ॰ प॰ त इताम् अन्त । थास् इथाम् ध्वम् । इ वहि महि ।

लोट् ।

प॰ प॰ तु ताम् अन्तु । — तम् त् । आनि आव आम ।

आ॰ प॰ ताम् इताम् अन्ताम् । स्व इथाम् ध्वम् । ऐ आवहै आमहै ।

विधिलिङ् ।

प॰ प॰ इत् इताम् इयुस् । इस् इतम् इत । इयम् इव इम ।

आ॰ प॰ ईत ईयाताम ईरन् । ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् । ईय ईवमि ईमहि ।

CHAPTER II

Roots of the स्वादि class.

(लट् – लङ् – लोट् – विधिलिङ्)

1. Roots belonging to the पञ्चम गण are known as स्वादि from the root षुञ् अभिषवे which leads the group.*

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ३ । १ । ७३ ॥

Fully stated, स्वादिभ्यः कर्तरि सार्वधातुके श्नुः ।

Roots of the स्वादि class take the affix श्नु – नु (श् इत्) when followed by a सार्वधातुक affix (e. g. तिङ्) which indicates an agent. This debars शप् for the स्वादि group.

The affix श्नु itself is सार्वधातुक as it has the indicatory श् attached तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ३ । ४ । ११३ ॥ (I, 4). As the affix श्नु is not पित् it is to be treated as ङित् – सार्वधातुकमपित् ॥ १ । २ । ४ ॥ (I, 10). Being a ङित affix no गुण substitutions apply to the final इ, उ, ऋ – short or long and ऌ or for the penultimate short of the base to which it is added (१ । १ । ५ ॥ I, 10).

2. Conjugation.

The set of तिङ् affixes given in Sec. 8, Chap. I apply.

षुञ् अभिषवे स्वा० उ० प० — सु (ञ् इत्) to press out, to distil. to sprinkle or bathe.

लट् – प० प०

सु+श्नु+तिप् = सु+नु+ति । — श्नु being ङित् no गुण substitution in सु
= सुनोति । — गुण by सार्वधातुका० – ॥ ७ । ३ । ८४ ॥** (I, 5)
सु+श्नु+तस् = सुनुतः ।
सु+श्नु+अन्ति = सुन्वन्ति । — उ is replaced by व्. See below (i)

---

* पाणिनि has enumerated roots in ten classes or गणs in his धातुपाठ, an appendix to अष्टाध्यायी. Each गण or class is known by the first root in the enumeration.

** The final of the 'अङ्ग' सुनु will undergo a गुण substitution before ति, सि and मि which are पित्. The rest of the प० प० affixes and all the आ० प० affixes are ङित् which do not allow गुण substitution.

(i) हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ६ । ४ । ८७ ॥

Fully stated, अनेकाचः असंयोगपूर्वस्य हुश्नुवोः अङ्गस्य अचि सार्वधातुके यण् ।

The last vowel of a base which ends in 'हु'* or the affix श्नु, which has more than one vowel (अनेकाचः) and when the last vowel is not preceded by a conjunct consonant (असंयोगपूर्वस्य), is replaced by a यण् वर्ण – य्, व्, र्, ल् (व् in this case) when followed by a सार्वधातुक affix beginning with a vowel.

सु + श्नु + सि = सुनो + सि । गुण ओ as सि is पित्.
= सुनोषि । ष् by आदेशप्रत्यययोः ॥ ८ । ३ । ५९ ॥ (I, 17)

सुनुथः । सुनुथ । सुनोमि ।

सु + श्नु + वस् = सुनुवस् or सुन्वस् । 'उ' is optionally elided. See below (ii)

= सुनुवः or सुन्वः ।

(ii) लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ ६ । ४ । १०७ ॥

Fully stated, असंयोगपूर्वः यः प्रत्ययस्योकारः तदन्तस्य अङ्गस्य अन्यतरस्यां लोपः म्वोः (परयोः) ।

The final of a base ending in short 'उ' belonging to an affix, not preceded by a conjunct consonant is elided optionally followed by an affix beginning with व् or म्.

आ॰ प॰ – सु+श्नु+ते = सु+नु+ते = सुनुते ।
सु+नु+आते = सुन्वाते । व् – हुश्नुवोः ० – ॥
सु+नु+अते = सुन्वते । „ „
सु+नु+से = सुनुषे । ष् – आदेशप्रत्यय॰ – ॥

Similarly, सुन्वाथे, सुनुध्वे, सुन्वे, सुनुवहे – सुन्वहे, सुनुमहे – सुन्महे (लोपश्चा॰ – ॥)

	प॰ प॰			आ॰ प॰		
	एक॰	द्वि॰	बहु॰	एक॰	द्वि॰	बहु॰
प्र॰ पु॰	सुनोति	सुनुतः	सुन्वन्ति	सुनुते	सुन्वाते	सुन्वते
म॰ पु॰	सुनोषि	सुनुथः	सुनुथ	सुनुषे	सुन्वाथे	सुनुध्वे
उ॰ पु॰	सुनोमि	सुनुवः –सुन्वः	सुनुमः –सुन्मः	सुन्वे	सुनुवहे –सुन्वहे	सुनुमहे –सुन्महे

लङ् ।

Root–bases beginning with consonants will take the initial augment अ – अट् (ट् इत्). (लुङ्लङ्॰ –॥ ६ । ४ । ७१ ॥ आद्यन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥)

* See Chap. XII

Root-bases beginning with vowels will take the initial augment आट् – आ (ट् इत्). (आडजादीनाम् ॥ ६ । ४ । ७२ ॥)

For प० प०, the affixes त्, स् and अम् are पित् allowing गुण substitution in the root-base. The rest of the प० प० affixes and all the आ० प० affixes are ङित्.

Both the rules हुश्नुवोः सार्वधातुके । and लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । will apply.

प० प० – असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनोः असुनुतम् असुनुत । असुनवम् असुनुव – असुन्व असुनुम – असुन्म ।

आ० प० – असुनुत असुन्वाताम् असुन्वत । असुनुथाः असुन्वाथाम् असुनुध्वम् । असुन्वि असुनुवहि – असुन्वहि असुनुमहि – असुन्महि ।

लोट् ।

For प० प०, the affixes तु, आनि, आव and आम are पित् allowing गुण substitution in the root–base. The rest of the प० प० affixes are ङित्. For the आ० प० affixes, ऐ, आवहै and आमहै are पित् and the rest are ङित्. The final vowel will be replaced by 'व्' before endings beginning with a vowel – हुश्नुवोः ० – ॥

The affix हि is elided by the rule –

(iii) **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६ । ४ । १०६ ॥**

Fully stated : प्रत्ययात् असंयोगपूर्वात् उतः अङ्गस्य च हेः लुक् ।

The affix हि is elided after a root-base which ends in उ belonging to a प्रत्यय, which is not preceded by a conjunct consonant.

प० प० – सुनोतु सुनुताम् सुन्वन्तु । सुनु सुनुतम् सुनुत । सुनवानि सुनवाव सुनवाम ।

आ० प० – सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् । सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुध्वम् । सुनवै सुनवावहै सुनवामहै ।

विधिलिङ् ।

All the affixes, प० प० and आ० प०, are ङित्. There will be no गुण substitution in the root-base. The last vowel will be replaced by व् before an affix beginning with a vowel. — हुश्नुवोः ० – ॥

प० प० – सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः । सुनुयाः सुनुयातम् सुनुयात । सुनुयाम् सनुयाव सुनुयाम ।

आ० प० – सुन्वीत सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् । सुन्वीथाः सुन्वीयाथाम् सुन्वीध्वम् । सुन्वीय सुन्वीवहि सुन्वीमहि ।

3. Roots ending in consonants.

In the case of roots ending in consonants after the addition of the विकरण प्रत्यय ' श्नु ', the root-base ends in उ, preceded by a conjunct consonant. Hence rules ६ । ४ । ८७ ॥ ६ । ४ । १०७ ॥ ६ । ४ । १०६ ॥ do not apply.

a. आप्लृ व्याप्तौ स्वा० प० प० आप् to get or gain, to obtain.

लट् ।

There will be गुण substitution in the last vowel of the root-base before ति, सि and मि which are पित्. The rest are ङित्. The final उ will be replaced by उव् if the ending begins with a vowel — अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ६ । ४ । ७७ ॥ (I, 13)

आप्नोति आप्नुतः आप्नुवन्ति । आप्नोषि आप्नुथः आप्नुथ । आप्नोमि आप्नुवः आप्नुमः ।

लङ् ।

The initial augment आट् is added to the अङ्ग (आप्नु) as it begins with a vowel. The affixes त्, स् and अम् are पित् allowing गुण substitution in the final vowel of the root-base. The rest are ङित्. The last vowel उ is replaced by उव् if the ending begins with a vowel – अचि श्नुधातु० – ॥

आप्नोत् आप्नुताम् आप्नुवन् । आप्नोः आप्नुतम् आप्नुत । आप्नवम् आप्नुव आप्नुम ।

लोट् ।

The affixes तु, आनि, आव and आम are पित्. The rest are ङित्. The final उ will be replaced by उव् if the ending begins with a vowel – अचि श्नुधातु० – ॥

आप्नोतु आप्नुताम् आप्नुवन्तु । आप्नुहि आप्नुतम् आप्नुत । आप्नवानि आप्नवाव आप्नवाम ।

विधिलिङ् ।

All the affixes are ङित्.

आप्नुयात् आप्नुयाताम् आप्नुयुः । आप्नुयाः आप्नुयातम् आप्नुयात । आप्नुयाम् आप्नुयाव आप्नुयाम ।

b. अशू व्याप्तौ संघाते च स्वा० आ० प० अश् to pervade, to reach, to enjoy.

लट् – अश्नुते अश्नुवाते अश्नुवते । अश्नुषे अश्नुवाथे अश्नुध्वे । अश्नुवे अश्नुवहे अश्नुमहे ।

लङ् – आश्नुत आश्नुवाताम् आश्नुवत । आश्नुथाः आश्नुवाथाम् आश्नुध्वम् । आश्नुवि आश्नुवहि आश्नुमहि ।

लोट् – अश्नुताम् अश्नुवाताम् अश्नुवताम् । अश्नुष्व अश्नुवाथाम अश्नुध्वम् । अश्नवै अश्नवावहै अश्नवामहै ।

विधिलिङ् – अश्नुवीत अश्नुवीयाताम् अश्नुवीरन् । अश्नुवीथाः अश्नुवीयाथाम् अश्नुवीध्वम् । अश्नुवीय अश्नुवीवहि अश्नुवीमहि ।

c. दम्भु दम्भने स्वा० प० प० दम्भ् to cheat or deceive.

दम्भ्+श्नु+ति = दम्भ्+नु+ति ।

= दभ्+नु+ति । The penultimate nasal is dropped by अनिदितां० – ॥ ६ । ४ । २४ ॥ (I, 12)

= दभ्नोति ।

लट् – दभ्नोति दभ्नुतः दभ्नुवन्ति etc.

लङ् – अदभ्नोत् अदभ्नुताम् अदभ्नुवन् etc.

लोट् – दभ्नोतु दभ्नुताम् दभ्नुवन्तु etc.

विधिलिङ् – दभ्नुयात् दभ्नुयाताम् दभ्नुयुः etc.

Some irregular roots.

a. अक्षू व्याप्तौ भ्वा० प० प० अक्ष् to reach, to pervade

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । ७५ ॥

Fully stated: अक्षः कर्तरि सार्वधातुके श्नुः अन्यतरस्याम् ।

The root अक्ष्, though it belongs to the भ्वादि class, will optionally take श्नु before a सार्वधातुक affix to indicate an agent. Alternatively it will take शप्.

लट् – अक्ष्णोति – अक्षति । अक्ष्णुतः – अक्षतः । अक्ष्णुवन्ति – अक्षन्ति । etc.

लङ् – आक्ष्णोत् – आक्षत् । आक्ष्णुताम् – आक्षताम् । आक्ष्णुवन् – आक्षन् । etc.

लोट् – अक्ष्णोतु – अक्षतु । अक्ष्णुताम – अक्षताम् । अक्ष्णुवन्तु – अक्षन्तु । etc.

विधिलिङ् – अक्ष्णुयात् – अक्षेत् । अक्ष्णुयाताम् – अक्षेताम् । अक्ष्णुयुः – अक्षेयुः । etc.

b. तक्षू तनूकरणे भ्वा० प० प० तक्ष् to chisel, to chop.

तक्ष त्वचने भ्वा० प० प० तक्ष् to skin, to cover.

तनूकरणे तक्षः ॥ ३ । १ । ७६ ॥

Fully stated: तक्षः तनूकरणे कर्तरि सार्वधातुके श्नुः अन्यतरस्याम् ।

The root तक्ष् which is भ्वादि (शप्) will optionally take श्नु in the sense of तनूकरण – to chisel or chop.

लट् – तक्ष्णोति – तक्षति । तक्ष्णुतः – तक्षतः । तक्ष्णुवन्ति – तक्षन्ति । etc.

लङ् – अतक्ष्णोत् – अतक्षत् । अतक्ष्णुताम् – अतक्षताम् । अतक्ष्णुवन् – अतक्षन् etc.

लोट् – तक्ष्णोतु – तक्षतु । तक्ष्णुताम् – तक्षताम् । तक्ष्णुवन्तु – तक्षन्तु । etc.

विधि० – तक्ष्णुयात् – तक्षेत् । तक्ष्णुयाताम् – तक्षेताम् । तक्ष्णुयु; – तक्षेयुः । etc.

For तक्ष् त्वचने, however, तक्षति, अतक्षत् etc.

c. श्रु श्रवणे भ्वा० प० प० श्रु to hear, to listen.

श्रुवः शृ च ॥ ३ । १ । ७४ ॥

Fully stated : श्रुवः कर्तरि सार्वधातुके श्नुः शृ च ।

The root श्रु though it belongs to the भ्वादि class will take the विकरण प्रत्यय ' श्नु ' only before a सार्वधातुक affix indicating an agent and then it is replaced by the form शृ.

लट् – शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । (शृणुवः – शृण्वः)
लङ् – अशृणोत् । अशृणुताम् । अशृण्वन् । (अशृणुव – अशृण्व)
लोट् – शृणोतु । शृणुताम् । शृण्वन्तु ।
विधि० – शृणुयात् । शृणुयाताम् । शृणुयुः ।

Note : Rules ६ । ४ । ८७ ॥ ६ । ४ । १०७ ॥ ६ । ४ । १०६ ॥ apply as ' उ ' in the root–base शृणु is not preceded by any conjunct consonant.

5. Passive construction.

In the passive voice, the विकरण प्रत्यय यक् – य (क् इत्) is added to all roots followed by a सार्वधातुक affix to denote action (for intransitive roots) or the object (for transitive roots). The affix यक् is आर्धधातुक — (आर्धधातुकं शेषः ॥ ३ । ४ । ११४ ॥) and it is कित् – it will not cause गुण or वृद्धि in the root-base – (१ । १ । ५ ॥)

क्षि हिंसायाम् स्वा० प० प० — क्षि to destroy etc.
लट् – क्षि + यक् + ते = क्षीयते । — ' इ ' is lengthened - see below (i)
लङ् – अक्षीयत । लोट् – क्षीयताम् । विधि० – क्षीयेत ।

(i) अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥ (II, 16)

The final vowel of a base is lengthened before an affix beginning with य् if it is कित् or ङित् provided it is not a कृत् or सार्वधातुक affix. यक् is कित्, it begins with य् and is neither a कृत् affix nor a सार्वधातुक affix.

वृञ् वरणे स्वा० उ० प० — वृ to cover etc.
लट् – वृ + यक् + ते = व्रियते । — ऋ is replaced by रि – See below (ii)
लङ् – अव्रियत । लोट् – व्रियताम् । विधि० – व्रियेत ।

(ii) रिङ्शयग्लिङ्क्षु ॥ ७ । ४ । २८ ॥ (I, 13)

The final short ऋ of a base is replaced by रिङ् – रि (ङ् इत्) before the affixes श, यक् and लिङ्.

स्तॄञ् आच्छादने स्वा० उ० प० — स्तॄ to spread etc.
लट् – स्तॄ + यक् + ते = स्तर्यते । — ऋ is replaced by अ – अर् (उरण्०–॥) See below (iii)
लङ् – अस्तर्यत । लोट् – स्तर्यताम् । विधि० – स्तर्येत ।

(iii) गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ ७ । ४ । २९ ॥

In the case of the root ऋ and others ending in short ऋ preceded by a conjunct consonant, the final ऋ of a base takes its गुण substitute before यक् and the लिङ् affix थास्.

दम्भु दम्भने स्वा० प० प० — दम्भ् – to cheat etc.

लट् – दम्भ्+यक्+ते = दभ्यते । — The penultimate nasal is dropped See below (iv)

लङ् – अदभ्यत । लोट् – दभ्यताम् । विधि० – दभ्येत ।

(iv) अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ ६ । ४ । २४ ॥ (I, 12)

The penultimate nasal of a base ending in a consonant for roots not इदित् (इ इत्) is dropped before an affix which is कित् or ङित्. दम्भु has उ इत् and यक् is कित्.

6. Roots of the स्वादि class.

कृञ् हिंसायाम् उ० प० — कृ – to hurt, injure, kill.

क्षि हिंसायाम् प० प० — क्षि – to destroy, to diminish, to cause to waste away.

With अप (usually in the passive voice) - to bring to an end; with अव – to remove, (pass. v.) to waste away; with उप (pass. v.) to decay; with परि - to destroy; with प्र – to wear out; with सम् (संक्षि) to annihilate.

चिञ् चयने उ० प० — चि - to arrange in order, to collect or gather.

With अप – to collect, (pass. v.) to wane; with अव – to gather; with आ – to accumulate, to fill or cover with; with उद् – (उच्चि) to gather up; with उप – to leap up, to increase; with नि – to pile up; with निस् (निश्चि) to determine or settle; with परि – to pile up, to surround with, to become acquainted with; with प्र – to gather or pluck; with वि – to bring together, to select, to pick out or search for; with सम् (संचि) – to accumulate.

टुदु उपतापे प० प० — दु – to burn, to afflict or torment.

धुञ्, धूञ् कम्पने उ० प०* — धु, धू – to shake.

With अव – to shake down, to disagree; with आ – to stir, to agitate; with उद् – to shake up, to move up, to dispel; with निस् – to remove or expel; with वि – to move to and fro, to remove or destroy.

---

* There are similar roots धू विधूनने तुदा० प० प० and धूञ् कम्पने चुरा० उ० प० Preceded by the same उपसर्गs they are used in those senses.

डुमिञ् प्रक्षेपणे उ० प०   मि – to throw, to build or erect, to measure.

रि हिंसायाम् प० प० (Vedic)   रि – to hurt

वृञ् वरणे   वृ – to cover or surround, to choose.

With अप – to uncover; with अप and आ (अपावृ) to open or reveal; with आ – to cover or surround; with नि – to ward off, to restrain; with निस् or निर् (निर्वृ)* – to feel happy, to be satisfied; with परि – to surround, to conceal; with प्र – to envelop, to choose; with प्र and आ (प्रावृ) – to enclose, to put on (as a garment); with वि – to uncover, to speak or explain; with सम् – to cover up, to shut; with सम् and आ (समावृ) to cover up, to envelop. The causal form is वारि – to cover, to restrain; with नि (निवारि) to prohibit, to prevent; with अप (अपवारि) to cover, to screen.

षिञ् बन्धने** उ० प०   सि – to bind, to tie, to fasten.

षुञ् अभिषवे उ० प०   सु – to press out, to distil, to sprinkle.

With अभि***–to press out (e. g. सोम); with आ – to press out, to distil.

स्तृञ् आच्छादने उ० प०   स्तृ – to spread or strew, to cover.

With आ – to spread; with परि – to strew around, to enclose; with प्र – to spread, to extend; with वि – to spread out, to expand; with सम् – to strew over, to cover. The causal form is स्तारि – to cause to spread, to spread over, to cover, with वि – विस्तारि to extend; to discuss in detail.

हि गतौ वृद्धौ च प० प०   हि – to send forth, to impel, to stimulate.

With प्र **** – to urge on, to dispatch, to throw.

---

* The past participle 'निर्वृत' is used generally.

** This is also क्र्यादि उ० प० See Chap. VI

*** अभिषु – स् is replaced by ष् by the सूत्र – उपसर्गात् सुनोतिसुवति० (II, 7) लट् – अभिषुणोति ।

स् is replaced by ष् even if the augment अट् intervenes–प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ (II, 9) लङ् – अभ्यषुणोत् ।

**** हिनु मीना ॥ ८ । ४ । १५ ॥

The न् of हिनु (हि + श्नु) and मीना (मी + श्ना) is replaced by ण् even if ऋ, र् or ष् occurs in the preceding उपसर्ग.

प्रहिणोति । प्राहिणोत् । प्रहिणोतु । प्रहिणुयात् ।

For मी See Chap. VI

अशू व्याप्तौ सङ्घाते च आ० प०   अश् – to pervade, to reach to enjoy.

With उप (उपाश्) – to obtain, to reach, to enjoy; with सम (समश्) to obtain, to pervade completely.

आप्लृ व्याप्तौ प० प०   आप् – to get, to gain, to obtain.

With अव (अवाप्) – to obtain, to meet with; with प्र – to attain to, to reach; with वि (व्याप्) – to fill completely, to pervade; with सम् (समाप्) to accomplish, to fulfil. The causal form is समापि – to cause to obtain completely, to bring to an end.

ऋधु वृद्धौ प० प०   ऋध् – to grow, to thrive, to prosper.

With सम् (समृध्) to flourish; with वि (व्यृध्) to be unsuccessful, to be excluded or deprived of.

ञिधृषा प्रागल्भ्ये प० प०   धृष् – to be bold, to venture.

(Also धृष प्रसहने चुरा०)

राध संसिद्धौ प० प०   राध to accomplish, to prophecy, to injure.

With अप – to offend, to wrong; with वि – to offend, to injure; with सम् – to accomplish, to perfect.

राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव ।। ग० सू० in the दिवादि class.

The root राध्, only when it is used intransitively, takes the affix श्यन् of the दिवादि class and then the meaning is to grow etc.

Thus, यौवनम् अत्र अपराध्यति – Youth is to blame here.

But, शत्रुम् अपराध्नोति – He wrongs the enemy (used transitively).

Again, ओदनः राध्यति – The rice is being cooked, and कृष्णाय राध्यति* prophecies to कृष्ण (intransitive).

The causal form is राधि – to cause to accomplish etc.; with आ – to propitiate. This also occurs with सम् in addition, in the same senses–समाराधि.

शक्लृ शक्तौ प० प०   शक् – to be able, to be powerful.

श्रु श्रवणे भ्वा० प० प०   श्रु – to hear, to listen.

---

* राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।। १ । ४ । ३९ ।।

For the roots राध् and ईक्ष्, that about whom questions are asked in regard to the future, becomes सम्प्रदान (चतुर्थी वि०)

कृष्णाय राध्यति – The astrologer, when asked, prophecies to the fate of कृष्ण.

The root, though belonging to the भ्वादि class, takes the affix श्नु and is treated for practical purposes as a root of the स्वादि class.

With आ * – to accept, to promise; with प्रति – to agree, to promise; with सम्** – to listen to, to hear from (used intransitively).

साध संसिद्धौ प० प० साध् – to accomplish or finish.

The causal form is साधि*** – to accomplish, to win over, to depart.

With प्र – to accomplish, to gain, to subdue; with सम् – to obtain, to accomplish.

Examples :

लताः पुष्पाण्यवचिनुत ।§
यवेभ्यः वृषं वारय ।†
क्षेत्रपालः क्षेत्रं परितः कण्टकान् स्तृणोति ।
दक्षस्य शापः सोमं मासे मासे क्षिणोति ।
वर्षासु मेघानां पटलमाकाशस्य वितानं समावृणोति ।
क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
सुशासितं राष्ट्रं समृध्नोति ।
विद्या दानेनोपचीयते धनं त्वपचीयते ।
बलिर्वामनाय वसुधां प्रत्यशृणोत् ।
अश्नुते स हि कल्याणं व्यसने यो न मुह्यति ।

————

* प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य तु कर्ता ॥ १ । ४ । ४० ॥

In the case of श्रु preceded by प्रति and आङ्, the agent of a previous action becomes सम्प्रदान when a promise is implied.

Thus, विप्रः धेनुं याचते – The brahmin asks for a cow.

And, देवदत्तः विप्राय धेनुं प्रतिशृणोति – Devadatta agrees to give a cow to the brahmin.

** अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ वा०

Preceded by सम्, roots ऋ, श्रु and दृश् take आ० प० affixes.

The root ऋ includes both ऋ गतिप्रापणयोः भ्वा० प० प० and ऋ गतौ जुहो० प० प०

*** The root षिधु संराद्धौ दिवा० प० प० has also a causal form साधि in certain senses – 'सिध्यतेरपारलौकिके ।' The senses of the two have been mixed up in practice.

§ The root चि governs two objects –

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ (See Chap. X)

† वारणार्थानामीप्सितः ॥ १ । ४ । २७ ॥

For roots meaning 'to ward of', that which is desired is अपादान – अपादाने पञ्चमी ।

CHAPTER III

Nominal Bases ending in Consonants.

1. In Chapters IV and V of his अष्टाध्यायी, पाणिनि has given a series of affixes, beginning with 'सु' and ending with 'कप्', which cover the सुप् affixes, feminine affixes or स्त्री प्रत्ययs and secondary affixes-तद्धितs.

The bases to which they are added are known by the following conventional terms :

(i) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥

Fully stated, असर्वनामस्थाने स्वादिषु पदम् ।

The base to which सु and the following affixes (till कप्), other than सर्वनामस्थान, are added is known as पद.

सर्वनामस्थान affixes are सु, औ, जस्, अम् and औट् (सुट्) for masculine and feminine bases and शि (प्र० & द्वि० बहु०) for neuter bases – शि सर्वनामस्थानम् ॥ १ । १ । ४२ ॥, सुडनपुंसकस्य ॥ १ । १ । ४३ ॥ (I, 14)

(ii) यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥

The base to which an affix, beginning with य् or a vowel (अच्) belonging to the group from सु to कप् (excluding सर्वनामस्थान affixes) is added, is called 'भ'.

Thus पद is a base which takes an affix beginning with a consonant other than 'य्' belonging to the सुप् group (excluding the सर्वनामस्थान affixes).

2. The general set of 'सुप्' affixes applicable to masculine and feminine bases ending in consonants are as given in Sec. 3, Chap. XVI, Book I.

पुं० and स्त्री०

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	सु – स् (उ इत्)	औ	जस् – अस् (ज् इत्)
द्वि०	अम्	औट् – औ (ट् इत्)	शस् – अस् (श् इत्)
तृ०	टा – आ (ट् इत्)	भ्याम्	भिस्
च०	ङे – ए (ङ् इत्)	भ्याम्	भ्यस्
पं०	ङसि – अस् (ङ् इ इत्)	भ्याम्	भ्यस्
ष०	ङस् – अस् (ङ् इत्)	ओस्	आम्
स०	ङि – इ (ङ् इत्)	ओस्	सुप् – सु (प् इत्)

The vocative is the same as प्रथमा – संबोधने च ॥ २ । ३ । ४७ ॥*

For neuter bases the affixes for प्रथमा and द्वितीया are modified by the सूत्रs, स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ । २३ ॥, नपुंसकाच्च ॥ ७ । १ । १९ ॥ जश्शसोः शिः ॥ ७ । १ । २० ॥ (II, 5)

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	०	शी – ई (श् इत्)	शि – इ (श् इत्)
द्वि०	०	शी – ई (श् इत्)	शि – इ (श् इत्)

3. Declension.

a. मरुत् पुं० Wind, the god of wind.

मरुत् + सु = मरुत् + स् = मरुत् । स् is elided**
= मरुद् । त् is replaced by द्***
or मरुत् । वाऽवसाने ॥ ८ । ४ । ५६ ॥ (II, 19)

प्र०	मरुत्–द्	मरुतौ	मरुतः
द्वि०	मरुतम्	मरुतौ	मरुतः
तृ०	मरुता	मरुद्भ्याम	मरुद्भिः
च०	मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
प०	मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
ष०	मरुतः	मरुतोः	मरुताम्
स०	मरुति	मरुतोः	मरुत्सु ‡
सम्बो०	हे मरुत्–द्	मरुतौ	मरुतः

* साऽऽमन्त्रितम् ॥ २ । ३ । ४८ ॥ एकवचनं संबुद्धिः । २ । ३ । ४९ ॥ (I, 16)

In the sense of addressing, a word in the प्रथमा विभक्ति is called आमन्त्रित or vocative. The vocative singular is called संबुद्धि. The final of संबुद्धि, if it is a हल् वर्ण is elided – एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६ । १ । ६९ ॥ (I, 17)

** हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् ० — ॥ ६ । १ । ६८ ॥ (11, 8)

The single consonant स of the affix 'सु' is elided after a base ending in a consonant.

*** झलां जशोऽन्ते ॥ ८ । २ । ३९ ॥ (II, 3)

The base मरुत् is a पद before भ्याम् which begins with a consonant other than य. Hence त् occurring at the end is replaced by द्.

‡ त् is retained before a hard consonant - खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ (II, 3)

b. विद्युत स्त्री० Lightening.

The declensions are the same as those for मरुत्.

विद्युत्-द्, विद्युतौ, विद्युतः etc.

c. जगत् नपुं० The world, the universe.

जगत्-द्*, जगती, जगन्ति**

जगत्-द्, जगती, जगन्ति

The rest are same as those for मरुत् – जगता, जगद्भ्याम् etc.

d. प्रतिपद् स्त्री० The first day of a lunar fortnight.

प्रतिपत्-द् प्रतिपदौ प्रतिपदः। प्रतिपदम् प्रतिपदौ प्रतिपदः। प्रतिपदा, प्रतिपद्भ्याम् etc.; प्रतिपत्सु। (खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ II, 3)

e. समिध स्त्री० Fuel, wood (especially for the sacred fire).

समित्-द् समिधौ समिधः। समिधम् समिधौ समिधः। समिधा, समिद्भ्याम् etc.; समित्सु।

f. ककुभ् स्त्री० Space or quarter of the heavens.

ककुभ्-ब् ककुभौ ककुभः। ककुभम् ककुभौ ककुभः। ककुभा ककुब्भ्याम् etc.; ककुप्सु।

g. द्विष पुं० Hater (lit), an enemy.

द्विष+सु = द्विष्+स् = द्विष। स् is elided – हल्ङ्या० — ॥ ६ । १ । ६८ ॥

= द्विड्। ष् is replaced by ड्, third in the cerebral class – झलां० — ॥ ८ । २ । ३९ ॥

or द्विट्। Optionally ट् – वाऽवसाने ॥ ८ । ४ । ५६ ॥

द्विषौ। द्विषः। etc.

द्विष्+भ्याम् = द्विड्भ्याम्। द्विष् is पद before भ्याम् – झलां० — ॥ ८ । २ । ३९ ॥

Similarly द्विड्भिः etc.

द्विष्+सुप् = द्विड्+सु।

or द्विड्+ध्+सु। धुट् – ध (ट् इत्) optionally. See below

= द्विट्सु or द्विट्त्सु। खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥

डः सि धुट । ८ । ३ । २९ ॥

Fully stated, पदस्य डः सि धुट् वा।

The initial augment ध् is optionally added to स् after ड्, occurring at the end of a पद.

---

* सु is elided – स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ । २३ ॥

** नुमागम by नपुंसकस्य झलचः ॥ ७ । १ । ७२ ॥ (I, 18)

The augment नुम् – न् (उ, म् इत्) is added after the last vowel of a neuter base ending in झल् before शि – a सर्वनामस्थान affix.

द्विट्-ड् द्विषौ द्विषः । द्विषम् द्विषौ द्विषः । द्विषा द्विड्भ्याम् द्विड्भिः । द्विषे द्विड्भ्याम् द्विड्भ्यः । द्विषः द्विड्भ्याम् द्विड्भ्यः । द्विषः द्विषोः द्विषाम् । द्विषि द्विषोः द्विट्सु or द्विट्त्सु । हे द्विट्-ड् द्विषौ द्विषः ।

h. व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ८ । २ । ३६ ॥

Fully stated, व्रश्च – भ्रस्ज – सृज – मृज – यज – राज – भ्राज – छ – शां झलि पदस्य अन्ते च षः ।

The final of व्रश्च, भ्रस्ज etc. and bases ending in छ् and श्, is replaced by ष् before a झल् वर्ण or at the end of a पद.

मूलवृश्च् वि० – मूलं वृश्चति इति । Cutting the root.

मूलवृश्च्+सु = मूलवृश्च् । स् is elided – हल्ङ्याब् ० -- ॥ ६ । १ । ६८ ॥

= मूलवृच् । श् preceding च् is elided.* स्कोः — ० ॥

= मूलवृष् । च् is replaced by ष् – व्रश्चभ्रस्ज ० — ॥

= मूलवृट् or ड् । झलां० — ॥ वाऽवसाने ॥

पु० स्त्री० – मूलवृट् ड् मूलवृश्चौ मूलवृश्चः etc.

मूलवृड्भ्याम् । मूलवृट्सु or मूलवृट्त्सु ।

नपु० – मूलवृट् – ड् मूलवृश्ची मूलवृंश्चि । (नपुंसकस्य झलचः ॥)

The rest as in masculine and feminine.

धानाभृज्ज् वि० (धाना भृज्जति इति) Frying barley.

पु० स्त्री० धानाभृट् – ड् धानाभृज्जौ धानाभृज्जः etc.

धानाभृड्भ्याम् । धानाभृट्सु or भृट्त्सु ।

विश्वसृज् वि० (विश्वं सृजति इति) Creater of the universe.

पुं० A name of Brahma.

पुं स्त्री० विश्वसृट्-ड् विश्वसृजौ विश्वसृजः etc.

विश्वसृड्भ्याम् । विश्वसृट्सु or सृट्त्सु ।

परिमृज् वि० Cleaning or washing.

पुं० स्त्री० परिमृट्–ड् परिमृजौ परिमृजः etc.

परिमृड्भ्याम् । परिमृट्सु – मृट्त्सु ।

देवेज् वि० (देवान् यजति इति) Worshipping gods.

पुं० स्त्री० देवेट्–ड् देवेजौ देवेजः etc.

देवेड्भ्याम । देवेट्सु-ट्त्सु ।

---

* स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ८ । २ । २९ ॥ (Chap. I)

स् or क् when initial in a conjunct consonant, is elided before a झल् वर्ण or at the end of a पद.

सम्राज् पुं॰ A universal lord, sovereign.

सम्राट्-ड् सम्राजौ सम्राजः etc.

सम्राड्भ्याम् । सम्राट्सु-ट्त्सु ।

विभ्राज् वि॰ Shining, luminous.

पुं॰ स्त्री॰ विभ्राट्-ड् विभ्राजौ विभ्राजः etc.

विभ्राड्भ्याम् । विभ्राट्सु-ट्त्सु ।

Bases ending in छ्.

शब्दप्राच्छ् वि॰ Enquiring after (the meaning of) a word.

पुं॰ स्त्री॰ शब्दप्राट्-ड् शब्दप्राच्छौ शब्दप्राच्छः etc.

शब्दप्राड्भ्याम् । शब्दप्राट्सु-ट्त्सु ।

Bases ending in श्.

विश् स्त्री॰ A settlement; पुं॰ a वैश्य.

विट्-ड् विशौ विशः etc. (विड्भ्याम्; विट्सु or विट्त्सु)

i. विश्वराज् पुं॰ (Lit.) All rulling, a universal sovereign.

विश्वस्य वसुराटोः ॥ ६ । ३ । १२८ ॥

Fully stated: विश्वस्य दीर्घः उत्तरपदे वसुराटोः ।

The final vowel of विश्व is lengthened before वसु* or राट् coming as the last member of a compound.

विश्वाराट्-ड् विश्वराजौ विश्वराजः etc.**

विश्वाराड्भ्याम् । विश्वाराट्सु-राट्त्सु ।

j. परिव्राज् पुं॰ A wandering mendicant.

परौ व्रजेः षः पदान्ते । उणा॰ २१७ ॥

Fully stated, परौ व्रजेः क्विप् दीर्घः पदान्ते षः ।

Preceded by परि, व्रज् takes the affix क्विप् and its penultimate is lengthened. When परिव्राज् is a पद, its final ज् is replaced by ष्.

परि + व्रज् + क्विप् = परि + व्राज् + वि । Penultimate अ is lengthened.
= परिव्राज् । वि is elided. See below.

वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

Fully stated, अपृक्तस्य वेः लोपः ।

---

* विश्वं वसु यस्य सः विश्वावसुः Whose wealth consists of the universe, a गन्धर्व. This is declined as a घि base ending in उ.

** It is only when राज् becomes राट्-ड् that the last वर्ण of विश्व is lengthened.

The affix वि (क्विप्, क्विन्, ण्वि, च्वि etc.) – व् (इ इत्) being अपृक्त (an affix with a single consonant) is elided.

परिव्राट्–ड् परिव्राजौ परिव्राजः etc.

परिव्राड्भ्याम् । परिव्राट्सु–व्राट्त्सु ।

Examples :

वाताय कपिला विद्युत् ।*

सम्पदः पदमापदाम् ।

आलस्यं नाम सिद्धेर्मूलवृट् कुठारः ।

ये वृथा गर्जन्ति ते जलभृतो न वर्षन्ति ।

देहभृतः शोकेन रोगेण मृत्युना च सदाऽभिभूयन्ते ।

पण्डितानामियं परिषद् मम प्रबन्धमवहिता शृणोतु ।

आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीरः स एव हि ।

नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय दुर्हृदः ।

अभिमन्युः रिपूणां निवहं विभ्राट् तपनस्तिमिरस्य समूहमिव सद्योऽपानदत् ।**

मधु तिष्ठति जिह्वायां हृदि हालाहलं विषम् ।***

———

* उत्पातेन ज्ञापिते च ।। वा० — चतुर्थी वाच्या ।

That which is indicated by a portent takes the चतुर्थी विभक्ति.

Here कपिला विद्युत् presages stormy winds (वात) which is placed in चतुर्थी.

** न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ८ । ४ । ४२ ॥

Fully stated: पदान्तात् टोः स्तोः ष्टुः न अनाम् ।

Following a member of the ट वर्ग (cerebral class) occurring at the end of a पद, स् or a member of त वर्ग (dental class) is not replaced by ष् or a corresponding member of the ट वर्ग (ष्टुः)

परिव्राट् तरोरधस्तिष्ठति ।

The rule does not apply to the affix नाम्. See षण्णाम् (Chap. VIII)

*** Said of rogues.

CHAPTER IV

Roots of the तनादि class

(लट् – लङ् – लोट् – विधिलिङ्)

1. Roots belonging to the अष्टम गण are known as तनादि after the root तनु विस्तारे which leads the class.

तनादिकृञ्भ्यः उः ॥ ३ । १ । ७९ ॥

Fully stated, तनादिकृञ्भ्यः कर्तरि सार्वधातुके उः ।

The affix उ is added to a root of the तनादि class and the root 'कृञ्', followed by a सार्वधातुक affix which indicates the agent. This debars शप् for the तनादि class.

The root कृञ्, which belongs to the तनादि class, has been mentioned specifically in the सूत्र to indicate that it will only take the affix 'उ' along with the other तनादि roots. Other general rules applicable to the तनादि class will not apply to it.

2. The affix 'उ' is आर्धधातुक (तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ आर्धधातुकं शेषः ॥) and is neither ङित् nor कित्. Followed by उ, the final इ, उ, ऋ – short or long and ऌ, or the penultimate short (इ, उ, ऋ, ऌ) of the base, will take its गुण substitute (७ । ३ । ८४ ॥ ७ । ३ । ८६ ॥)

3. The set of तिङ् affixes given in sec. 8, Chap. I apply.

a. तनु विस्तारे तना० उ० प०   तन्   to stretch or spread, to perform or produce.

लट् ।

तन् + उ + ति = तनोति ।   गुण ओ as ति is पित्.

तन्+उ+तस् = तनुतः ।

तन् + उ + अन्ति = तन्वन्ति ।   उ is replaced by व् – इकोयण० — ॥ ६ । १ । ७७ ॥ (I, 3)

तन् + उ + सि = तनोषि ।   गुण ओ, स् is replaced by ष् – आदेश० — ॥ ८ । ३ । ५९ ॥ (I, 17)

तनुथः । तनुथ । तनोमि ।

तन् + उ + वस् = तनुवः or तन्वः। लोपश्चा० – ॥ ६ । ४ । १०७ ॥ (Chap. II)

प० प० – तनोति तनुतः तन्वन्ति । तनोषि तनुथः तनुथ । तनोमि तनुवः-तन्वः तनुमः-तन्मः ।

आ० प० – तनुते तन्वाते तन्वते । तनुषे तन्वाथे तनुध्वे । तन्वे तनुवहे-तन्वहे तनुमहे-तन्महे ।

लङ् ।

प॰ प॰ – अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् । अतनोः अतनुतम् अतनुत । अतनवम् अतनुव-अतन्व अतनुम–अतन्म ।

आ॰ प॰ – अतनुत अतन्वाताम् अतन्वत । अतनुथाः अतन्वाथाम् अतनुध्वम् । अतन्वि अतनुवहि –अतन्वहि अतनुमहि–अतन्महि ।

लोट् ।

प॰ प॰ – तनोतु तनुताम् तन्वन्तु । तनु तनुतम् तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम ।

आ॰ प॰ – तनुताम् तन्वाताम् तन्वताम् । तनुष्व तन्वाथाम् तनुध्वम् । तनवै तनवावहै तनवामहै ।

विधिलिङ् ।

प॰ प॰ – तनुयात् तनुयाताम् तनुयुः । तनुयाः तनुयातम् तनुयात । तनुयाम् तनुयाव तनुयाम ।

आ॰ प॰ – तन्वीत तन्वीयाताम् तन्वीरन् । तन्वीथाः तन्वीयाथाम् तन्वीध्वम् । तन्वीय तन्वीवहि तन्वीमहि ।

b. क्षिणु च (हिंसायाम्) तना॰ उ॰ प॰ क्षिण् to hurt, to kill

क्षिण्+उ+ति = क्षेणोति । गुण substitution of the penultimate short.
or क्षिणोति । Some grammarians hold that this is optional

लट् ।

प॰ प॰ क्षेणोति–क्षिणोति, क्षेणुतः–क्षिणुतः, क्षेण्वन्ति–क्षिण्वन्ति etc.

आ॰ प॰ क्षेणुते – क्षिणुते, क्षेण्वाते – क्षिण्वाते, क्षेण्वते – क्षिण्वते etc.

लङ् ।

प॰ प॰ अक्षेणोत् – अक्षिणोत् etc.; आ॰ प॰ अक्षेणुत – अक्षिणुत etc.

लोट् ।

प॰ प॰ क्षेणोतु – क्षिणोतु etc.; आ॰ प॰ क्षेणुताम् – क्षिणुताम् etc.

विधिलिङ् ।

प॰ प॰ क्षेणुयात् – क्षिणुयात् etc.; आ॰ प॰ क्षेण्वीत – क्षिण्वीत etc.

4. Some irregular roots.

धिवि प्रीणने भ्वा॰ प॰ प॰ धिन्व् to please, to delight.

कृवि हिंसाकरणयोश्च (गतावपि) भ्वा॰ प॰ प॰ कृण्व् to hurt, to do.

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ३ । १ । ८० ॥

Fully stated, धिन्वि कृण्व्योः उः अ च ।

The roots धिन्व् and कृण्व् take the प्रत्यय 'उ' though they belong to the भ्वादि class (शप्) and then the final of the roots is replaced by अ.

धिन्व्+उ+ति = धिन्+अ+उ+ति । व् is replaced by अ.
= धिन्+उ+ति । अ is elided – अतो लोपः ॥ ६ । ४ ॥ ४८ ॥ (II, 3)
= धिनोति । गुण ।

लट् – धिनोति धिनुतः धिन्वन्ति etc.
लङ् – अधिनोत् अधिनुताम् अधिन्वन् etc.
लोट् – धिनोतु धिनुताम् धिन्वन्तु etc.
विधि० – धिनुयात् धिनुयाताम् धिनुयुः etc.

Similarly, कृण्व् – कृणोति । अकृणोत् । कृणोतु । कृणुयात् ।

5. For the passive voice all roots take the affix यक followed by आ० प० तिङ् endings.

a. क्षणु हिंसायाम् तना० उ० प० — क्षण् to hurt, to injure.
क्षण् + यक् + ते = क्षण्यते ।
अक्षण्यत । क्षण्यताम् । क्षण्येत ।

b. षणु दाने तना० उ० प० — सन् to give or acquire.
सन् + यक् + ते = सन्यते or सायते । — न् is optionally replaced by आ
ये विभाषा ॥ ६ । ४ । ४३ ॥ (II, 16)

असन्यत – असायत । सन्यताम् – सायताम् । सन्येत – सायेत ।

c. तनु विस्तारे तना० उ० प० — तन् to stretch etc.

तनोतेर्यकि ॥ ६ । ४ । ४४ ॥

Fully stated, तनोतेः यकि विभाषा आत् ।

The final of तन् is optionally replaced by आ before यक्.

तन् + यक् + ते = तन्यते or तायते ।

अतन्यत – अतायत । तन्यताम् – तायताम् । तन्येत – तायेत ।

6. Roots of the तनादि class.

ऋणु गतौ उ० प० — ऋण् to go, to move
क्षणु हिंसायाम् उ० प० — क्षण् to hurt, to injure.

(Usually with the उपसर्गs परि and वि in the same senses.)

क्षिणु च (हिंसायाम्) उ० प० — क्षिण् to hurt or injure, to kill.
घृणु दीप्तौ उ० प० — घृण् to shine, to burn.
तनु विस्तारे उ० प० — तन् to stretch etc.

With अव – to extend downwards, to cover; with आ – to spread over, to penetrate, to produce or perform; with प्र – to diffuse, to execute; with वि – to pervade, to accomplish, to stretch (as a bow); with सम् – to join with, to make continuous.

तृणु अदने उ० प० — तृण् to eat (grass), to graze.
मनु अवबोधने आ० प० — मन् to think, to consider, to esteem.

(Used with अनु, अधि, अव and सम् in the same senses.)

वनु याचने आ० प० | वन् | to beg, to ask.
षणु दाने उ० प० | सन् | to give, to bestow, to acquire.

7. The root कृञ्.

डुकृञ् करणे तना० उ० प० | कृ | to do, to perform.

कृ+उ+ति = कर्+उ+ति । गुण अर् for ऋ as उ is आर्धधातुक and is not कित् or ङित्.

= करोति । गुण as तिप् is पित्.

कृ+उ+तस् = कर्+उ+तस् ।

= कुरुतः । उ for अ. See below (i)

(i) अत उत्सार्वधातुके ॥ ६ । ४ । ११० ॥

Fully stated, उतः करोतेः अतः उत् क्ङिति सार्वधातुके (परतः) ।

The अ of the base of the root कृ ending in अ is replaced by उ before a सार्वधातुक affix which is कित् or ङित्. Here तस is ङित्.

कृ+उ+अन्ति = कर्+उ+अन्ति ।

= कुरु+अन्ति ।

= कुर्व्+अन्ति । इकोयण० — ॥ ६ । १ । ७७ ॥

= कुर्वन्ति । The penultimate not lengthened See below (ii).

(ii) न भकुर्छुराम् ॥ ८ । २ । ७९ ॥

Fully stated, भ – कुर् – छुरां र्वोः उपधायाः दीर्घः न ।

The penultimate of a भ base ending in र् or व्* and कुर् and छुर् is not lengthened in contravention to the rule हलि च ॥ ८ । २ । ७७ ॥ (I,17)

Similarly, करोषि । कुरुथः । कुरुथ । करोमि ।

कृ + उ + वस् = कर् + उ + वस् ।

= कुरु+वस् ।

= कुर्वः । उ elided – See below (iii)

(iii) नित्यं करोतेः ॥ ६ । ४ । १०८ ॥

Fully stated, करोतेः उतः नित्यं लोपः म्वोः (परयोः) ।

The final उ of the base of the root कृ ending in उ, is always elided before an ending beginning with व् or म.

Similarly, कुर्मः । कुर्वहे । कुर्महे ।

प० प० करोति कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि कुर्वः कुर्मः ।

आ० प० कुरुते कुर्वाते कुर्वते । कुरुषे कुर्वाथे कुरुध्वे । कुर्वे कुर्वहे कुर्महे ।

* The example of a भ base cited is – धुरं वहति इति धुर्यः ।

लङ् ।

प० प० अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन् । अकरोः अकुरुतम् अकुरुत । अकरवम् अकुर्व अकुर्म ।

आ० प० अकुरुत अकुर्वाताम् अकुर्वत । अकुरुथाः अकुर्वाथाम् अकुरुध्वम् । अकुर्वि अकुर्वहि अकुर्महि ।

लोट् ।

प० प० करोतु कुरुताम् कुर्वन्तु । कुरु कुरुतम् कुरुत । करवाणि करवाव करवाम ।

आ० प० कुरुताम् कुर्वाताम् कुर्वताम् । कुरुष्व कुर्वाथाम् कुरुध्वम् । करवै करवावहै करवामहै ।

विधिलिङ् ।

कृ+उ+यात् = कर्+उ+यात् ।
= कुरु+यात् । अत उत्० – ॥ ६ । ४ । ११० ॥
= कुर्यात् । The final उ is elided – See below (iv)

(iv) ये च ॥ ६ । ४ । १०९ ॥

Fully stated, करोतेः उतः ये च नित्यं लोपः ।

The final उ of the base of the root कृ ending in उ is always elided before an ending beginning with य्.

प० प० कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः । कुर्याः कुर्यातम् कुर्यात । कुर्याम् कुर्याव कुर्याम ।

आ० प० कुर्वीत कुर्वीयाताम् कुर्वीरन् । कुर्वीथाः कुर्वीयाथाम् कुर्वीध्वम् । कुर्वीय कुर्वीवहि कुर्वीमहि ।

In the passive voice –

लट – कृ+यक्+ते = क्रि+य+ते । ऋ is replaced by रि – रिङ्श० – ॥ ७ । ४ । २८ ॥ (I, 13)
= क्रियते ।

लङ् – अक्रियत; लोट् – क्रियताम्; विधिलिङ् – क्रियेत ।

8. The root कृञ् with उपसर्गs.

(i) अनुपराभ्यां कृञः ॥ १ । ३ । ७९ ॥

Fully stated, अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपदम् ।

Preceded by the उपसर्गs अनु and परा, कृञ् takes प० प० affixes only though normally a ञित् root takes आ० प० affixes if the benefit of the activity denoted by it goes to the agent – स्वरितञितः० – ॥ १ । ३ । ७२ ॥ (II, 3)

Thus, अशोकवनिका नन्दनस्य शोभाम् अनुकरोति ।
The अशोक garden imitates the beauty of the नन्दन garden.
यतिः वसु पराकरोति – The sage disregards wealth.

(ii) गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ १ । ३ । ३२ ॥

Fully stated, गन्धन – अवक्षेपण – सेवन – साहसिक्य – प्रतियत्न – प्रकथन – उपयोगेषु कृञः आत्मनेपदम् ।

In the above senses कृञ् takes आ० प० affixes, even if the benefit of the action does not go to the agent. Preceded by the उपसर्गs अनु and परा however, only प० प० affixes apply.

गन्धनम् हिंसात्मकं सूचनम् – A hostile suggestion.

श्वश्रूः स्नुषाम् उत्कुरुते – The mother-in-law makes hostile suggestions against the daughter-in-law.

अवक्षेपणम् भर्त्सनम् – Threatening or reviling

श्येनः वर्त्तिकामुदाकरुते – The hawk threatens the quail.

सेवनम् अनुवृत्तिः – Service.

भृत्यः प्रभुम् उपाकुरुते – The servant waits upon the master.

साहसिक्यम् साहसिकं कर्म – Violence, force.

अबलां प्रकुरुते – (He) voilates a helpless woman.

प्रतियत्नः गुणान्तराधानम् – Imparting a further quality.

एधोदकस्य उपस्कुरूते* – (He) makes ready fuel (improves it by drying) and water (by adding scent to it).

प्रकथनम् प्रकर्षेण कथनम् – Speaking widely.

जनापवादान् प्रकुरुते – (He) circulates widely ill reports.

उपयोगः धर्मादिप्रयोजनः विनियोगः – Using for a good purpose.

प्रपायै शतं प्रकुरूते – (He) expends a hundred for a shed for distributing water.

(iii) **अधेः प्रसहने ॥ १ । ३ । ३३ ॥**

Fully stated, अधेः कृञः प्रसहने आत्मनेपदम् ।

Preceded by अधि, कृञ् takes आ० प० affixes in the sense of प्रसहन i. e. क्षमा, pardoning or अभिभव, overcoming.

कृष्णः चेदिपतिम् अभिकुरूते – कृष्ण pardons or overcomes the king of चेदि.

(iv) **वेः शब्दकर्मणः ॥ १ । ३ । ३४ ॥**

Fully stated, वेः शब्दकर्मणः कृञः आत्मनेपदम् ।

Preceded by वि, कृञ् takes आ० प० affixes if the object is a sound or a word (शब्द).

क्रोष्टा स्वरान् विकुरुते – A jackal utters cries.

If however, the object is not शब्द –

क्रोधः चित्त विकरोति – Anger agitates the mind.

* It further takes the initial augment सुट् in the sense of प्रतियत्न. Sixth ending for the कर्म – कृञः प्रतियत्ने ॥ २ । ३ । ५३ ॥ कर्मणि शेषे षष्ठी ।

(v) अकर्मकाच्च ॥ १ । ३ । ३५ ॥

Fully stated, वेः कृञः अकर्मकात् च आत्मनेपदम् ।

Preceded by वि, कृञ् takes आ० प० affixes if it is used intransitively.

छात्राः विकुर्वते – Students are becoming restless.

9. The root कृञ् and the augment सुट्.

(i) सुट् कात्पूर्वः ॥ ६ । १ । १३५ ॥

The augment सुट् comes immediately before क् – this applies to all the following सूत्रs upto ६ । १ । १५७ ॥ inclusive.

(ii) अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ ६ । १ । १३६ ॥ (II, 9)

The augment सुट् should be placed before क् even when the augment अट् (as for लङ्, लुङ् and लृङ्) or a reduplication (as for लिट्) intervenes.

Thus with अट् – समस्करोत् (लङ्)

,, अभ्यास – संश्चकार (लिट् – Book IV)

(iii) संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ॥ ६ । १ । १३७ ॥

(iv) समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

Fully stated, संपरिभ्यां करोतौ सुट् भूषणे समवाये च ।

Preceded by the उपसर्गs सम् and परि, the verb कृञ् takes the initial augment सुट् in the senses 'to adorn' and 'to join together'.

सम्+सुट्+करोति = सम्+स्+करोति

= सर्+स्+करोति ॥ स् is replaced by रु – र्*

= सँर्+स्+करोति ॥ ; The preceding अ is nasalised

अत्रानु० – ॥ ८ । ३ । २ ॥ (II, 4)

or संर्+स्+करोति । अनुस्वार is added after it optionally

अनुनासिकात्० – ॥ ८ । ३ । ४ ॥ (II, 4)

= सँः+स्+करोति ।

or संः+स्+करोति । र् is replaced by विसर्ग —

खरवसान० – ॥ ८ । ३ । १५ ॥ (I, 17)

= सँस्+स्+करोति

or संस्+स्+करोति । विसर्ग is replaced by स्

संपुंकानां० - ॥ See below.

= सँस्स्करोति or संस्स्करोति ।

---

* समः सुटि ॥ ८ । ३ । ५ ॥

Fully stated, समः रुः सुटि ।

The final of सम् is replaced by रु – र् (उ इत्) before the augment सुट्.

Optionally सँस्करोति or संस्करोति। The first स् is elided – समो वा लोपमेके ॥ (see below).

संपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ (वा०)

The विसर्ग replacing the final of सम्, पुम् and कान् is replaced by स् before a खर् वर्ण.

Similarly पुँस्कोकिलः or पुंस्कोकिलः। काँस्कान् or कांस्कान्।

समो वा लोपमेके ॥

This is a directive in भाष्य. The final of सम् is elided before सुट् optionally.

Similarly, परिष्करोति – स् is replaced by ष् – परिनि० –॥ ८।३।७०॥ (II, 7)

(v) उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥ ६।१।१३९॥

Fully stated, उपात् करोतौ भूषणे समवाये प्रतियत्न – वैकृत – वाक्याध्याहारेषु च।

Preceded by उप, कृञ् takes the augment सुट् in certain senses.

भूषण – To adorn.

सख्यः वधूमुपस्कुर्वते – Companions decorate the bride.

समवाय – To join together, to assemble.

ब्राह्मणाः उपस्क्रियन्ताम् – Let the brahmins assemble.

प्रतियत्न – To impart an additional quality.

एधोदकस्य उपस्कुरुते – (He) makes ready the fuel and water.

वैकृत – To spoil or disfigure.

उपस्कृतं मांसम् – Spoiled meat.

वाक्याध्याहार– To supply elliptical language.

उपस्कृतं भाषते – (He) talks fully supplying elliptical language.

10. The root कृञ् with गति indeclinables.

Certain गति indeclinables are added initially to the conjugated forms of the root कृ and its derivatives. As गति they are permanently compounded with the following.

(i) ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ १।४।६१॥

Fully stated, ऊर्यादि – च्वि – डाचश्च क्रियायोगे गतिः।

The word ऊरी and others and bases ending in च्वि and डाच् are called गति when in composition with a verb.

ऊरी, उररी – particles implying assent.

ऊरीकृत्य, उररीकृत्य – Having assented.

(ii) **अनुकरणं चानितिपरम्** ॥ १ । ४ । ६२ ॥

Fully stated, अनितिपरम् च अनुकरणं क्रियायोगे गतिः ।

A word of imitation, not followed by इति, is also गति with a क्रिया.

खाट्कृत्य – Having made the sound खाट्.

With इति, however, – खाट् इति करोति ।

Similarly टंकृ, झंकृ etc. meaning to make a resonant sound.

Note चमत्कृ with चमत् – an interjection of surprise.

(iii) आदरानादरयोः सदसती ॥ १ । ४ । ६३ ॥

Fully stated, सदसती आदरानादरयोः क्रियायोगे गतिः ।

The particles सत् and असत् are गति in the sense of 'regard' and 'disregard' respectively with a verb – सत्कृत्य, असत्कृत्य.

(iv) **भूषणेऽलम्** ॥ १ । ४ । ६४ ॥

Fully stated, अलम् भूषणे क्रियायोगे गतिः ।

अलम् is गति in the sense 'to adorn' with a क्रिया – अलंकृत्य.

(v) **पुरोऽव्ययम्** ॥ १ । ४ । ६७ ॥

Fully stated, अव्ययं पुरः क्रियायोगे गतिः ।

The indeclinable पुरस् is गति in composition with a क्रिया.

पुरस्+कृत्य = पुरर्+कृत्य । ससजुषो रुः ॥ ८ । २ । ६६ ॥ (I, 17)
= पुरः+कृत्य । खरव० — ॥ ८ । ३ । १५ ॥ (I, 17)
= पुरस्कृत्य । विसर्ग is replaced by स्*.

(vi) **अदोऽनुपदेशे** ॥ १ । ४ । ७० ॥

Fully stated, अदः अनुपदेशे क्रियायोगे गतिः ।

The indeclinable अदस् – 'thus', 'so', not used for directing someone else, is गति when in composition with a क्रिया.

अदःकृत्य or अदᳵकृत्य – 'thus'.

But, अदः कृत्वा काण्डं गतः ।

---

* नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ८ । ३ । ४० ॥
The विसर्ग which replaces the finals of नमस् and पुरस् is again replaced by स् before a guttural 'कु' or labial 'पु' when they are गति.
नमस् is optionally गति by साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥

(vii) तिरोऽन्तर्धौ ॥ १ । ४ । ७१ ॥

Fully stated, तिरः अन्तर्धौ गतिः क्रियायोगे ।

The indeclinable तिरस् is गति in the sense 'to disappear' when in composition with a क्रिया – तिरोभूय ।

Otherwise, तिरः भूत्वा स्थितः – Standing aside.

(viii) विभाषा कृञि ॥ १ । ४ । ७२ ॥

With कृञ् however it is गति optionally – तिरः कृत्वा, तिरस्कृत्य ।

(ix) उपाजेऽन्वाजे ॥ १ । ४ । ७३ ॥

Fully stated, उपाजे-अन्वाजे गतिः विभाषा कृञि ।

The particles उपाजे and अन्वाजे are optionally गति with कृञ्. ।

उपाजे कृत्वा, उपाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा, अन्वाजेकृत्य – Having given support.

(x) साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥

Fully stated, साक्षात् प्रभृतीनि च कृञि विभाषा गतिः ।

साक्षात् and others are optionally गति with कृञ्.

When they are treated as गति they are permanently compounded with the conjugated forms of the root कृञ् and its derivatives.

(xi) च्व्यर्थ इति वाच्यम् ॥ (वा०)

The sense conveyed should be that of च्वि – 'अभूततद्भावे' 'having become what it was not before'.

असाक्षात् साक्षात् सम्पद्यते तथा करोति – साक्षात्करोति or साक्षात् करोति ।

Other words in the group are लवणम्, नमस्, वशे etc.

प्रादुस् and आविस् are also included in this group. These are गति already as they belong to the ऊर्यादि group. With कृञ् they are optionally so – प्रादुष्कृत्य or प्रादुः कृत्वा; आविष्कृत्य or आविः कृत्वा ।

(xii) अनत्याधान उरसिमनसी ॥ १ । ४ । ७५ ॥

Fully stated, उरसि-मनसी अनत्याधाने कृञि विभाषा गतिः ।

The word-forms उरसि and मनसि are optionally गति with कृञ् when they are not used in the sense 'placed next to'.

उरसि कृत्वा or उरसिकृत्य – Accepting heartily.
मनसि कृत्वा or मनसिकृत्य – Bearing in mind.

In the sense of अत्याधान, however,
पाणिम् उरसि करोति – (He) places his hand on the bosom.

(xiii) **मध्ये पदे निवचने च ।। १ । ४ । ७६ ।।**

Fully stated, मध्ये पदे निवचने च अनत्याधाने कृञि विभाषा गतिः ।

Word-forms मध्ये, पदे and निवचने are optionally गति with कृञ् in the sense of अनत्याधान.

मध्ये कृत्वा or मध्येकृत्य – Making an intermediary.

पदे कृत्वा or पदेकृत्य – Overcoming.

निवचने कृत्वा or निवचनेकृत्य – Observing silence.

(xiv) **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ १ । ४ । ७७ ॥**

Fully stated, हस्ते पाणौ उपयमने कृञि नित्यं गतिः ।

The word-forms हस्ते and पाणौ are always गति with कृञ् in the sense of marriage; according to others, also in the sense of acceptance. हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य ।

(xv) **प्राध्वं बन्धने ।। १ । ४ । ७८ ।।**

Fully stated, प्राध्वं कृञि नित्यं गतिः बन्धने ।

The word-form प्राध्वम् is always गति in the sense of bondage before कृञ – प्राध्वंकृत्य, Having bound.

Otherwise, प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः (He) is gone having made the carriage comfortable.

(xvi) **जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ १ । ४ । ७९ ॥**

Fully stated, जीविका-उपनिषदौ कृञि नित्यं गतिः औपम्ये ।

जीविका and उपनिषद् are always गति before कृञ् when used as objects of comparision.

जीविकामिव कृत्वा – जीविकाकृत्य, Treating as a means of livelihood.

उपनिषदमिव कृत्वा – उपनिषत्कृत्य, Treating as something received in secret.

Examples :

बुभुक्षितः किं न करोति पापम् ।
मकरो जले सिंहमपि निकुर्यात् ।
यादृशं कुरुते कार्यं तादृशं फलमश्नुते ।
हिंसां न प्रतिकुर्वीतेति बुद्धस्य शासनम् ।
तस्या मुखकमलं पङ्कजं तिरस्कुर्यात् किमत्र चित्रम् ।
मातुरनुकरोति कन्या पितुश्च पुत्रः ।
परस्यां संसदि कांस्कान् विप्रान् उपस्करवामहै ।
प्रबलमरातिं न विप्रकुर्यादिति नीतिः ।
नीचो वदति न कुरुते वदति न साधुः करोत्येव ।

CHAPTER V

Bases ending in Consonants (Contd.)

1. Bases ending in palatals.

a. हुतभुज् पु॰ Fire, (lit.) oblation-eater.

हुतभुज + सु = हुतभुज् । हल्ङ्याब्भ्यो॰ – ॥ ६ । १ । ६८ ॥ (II, 8)

= हुतभुग् । ज् is replaced by ग् – see below, 'चोः कुः'

or हुतभुक् । वाऽवसाने ॥ ८ । ४ । ५६ ॥ (II, 19)

चोः कुः ॥ ८ । २ । ३० ॥

Fully stated, पदस्य अन्ते झलि च चोः कुः ।

A वर्ण belonging to चु (च वर्ग) is replaced by कु (क वर्ग) followed by a झल् वर्ण (a consonant other than a nasal or a semi-vowel) or if it occurs at the end of a पद.

हुतभुग्भ्याम् – 'चोः कुः' applies as हुतभुज् is पद before भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सु.

हुतभुज् + सुप् = हुतभुग् + सु । चोः कुः ॥ ८ । २ । ३० ॥

= हुतभुक् + सु । खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ (II, 3)

= हुतभुक् + षु । आदेशप्र॰ – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥ (I, 17)

= हुतभुक्षु ।

Thus, हुतभुक्-ग्, हुतभुजौ हुतभुजः । हुतभुजम् हुतभुजौ हुतभुजः । हुतभुजा हुतभुग्भ्याम् हुतभुग्भिः । हुतभुजे हुतभुग्भ्याम् हुतभुग्भ्यः । हुतभुजः हुतभुग्भ्याम् हुतभुग्भ्यः । हुतभुजः हुतभुजोः हुतभुजाम् । हुतभुजि हुतभुजोः हुतभुक्षु । हे हुतभुक्-ग् हुतभुजौ हुतभुजः ।

b. वाच् स्त्री॰ Speech.

वाक्-ग् वाचौ वाचः etc. (वाग्भ्याम्, वाक्षु)

c. असृज् नपुं॰ Blood.

असृक्-ग् असृजी असृञ्जि* etc. (असृजा, असृग्भ्याम्, असृक्षु)

2. Bases formed by the addition of क्विन्.

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ८ । २ । ६२ ॥

Fully stated, क्विन् प्रत्ययस्य पदस्य कुः ।

The final consonant of a पद which consists of a base formed with the affix क्विन्, is replaced by कु (corresponding member of the क वर्ग)

---

* नपुंसकस्य झलचः ॥ ७ । १ । ७२ ॥ नुमागम । (I, 18)

a. घृतस्पृश् – घृतं घृतेन वा स्पृशतीति, Touching with ghee.

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

Fully stated, अनुदके सुपि स्पृशः धातोः क्विन् ।

Preceded by the declined form of a word other than उदक, स्पृश् takes the affix क्विन्.

घृत + स्पृश् + क्विन् = घृतस्पृश् । वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥ (Chap. III)

घृतस्पृश् + सु = घृतस्पृश् । हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥

= घृतस्पृष् । श् is replaced by ष् – व्रश्चभ्रस्ज० – ॥ ८ । २ । ३६ ॥ (Ch. III)

= घृतस्पृड् । ष् is replaced by ड् – झलां० – ॥ ८ । २ । ३९ ॥ (II, 3)

= घृतस्पृग् । ड् is replaced by ग् – क्विन्प्र० – ॥ ८ । २ । ६२ ॥

or घृतस्पृक् । वाऽव० – ॥ ८ । ४ । ५६ ॥ (II, 19)

घृतस्पृक्–ग् घृतस्पृशौ घृतस्पृशः । etc. (घृतस्पृग्भ्याम्, घृतस्पृक्षु)

Similarly मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृश् वि० Touching with a मन्त्र.

हृदयं स्पृशतीति हृदयस्पृश् वि० Touching the heart.

With उदक, however, उदकम् उदकेन वा स्पृशतीति उदकस्पर्शः (the affix अण्)

b. **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च** ॥ ३ । २ । ५९ ॥

Fully stated, ऋत्विग्–दधृक्–स्रक्–दिक्–उष्णिक्–अञ्चु–युजि–क्रुञ्चां च क्विन् ।

Thus ऋतुं, ऋतौ, ऋतुप्रयुक्तो यजति इति ऋत्विज् पु० A priest.

ऋतु + यज् + क्विन् = ऋतु + यज् + वि ।

= ऋतु + इज् + वि । सम्प्रसारण by वचिस्वपि० – ॥ ६ । १ । १५ ॥ (II, 16)

= ऋत्विज् । वेर० – ॥ ६ । १ । ६७ ॥

ऋत्विक्–ग् ऋत्विजौ ऋत्विजः etc. (ऋत्विग्भ्याम, ऋत्विक्षु)

धृष्णोति इति दधृष् वि० One who dares, bold.

दधृक्–ग् दधृषौ दधृषः etc.

सृजन्ति ताम् इति स्रज् स्त्री० A wreath; a garland.

स्रक्–ग् स्रजौ स्रजः etc.

दिशन्ति ताम् इति दिश् स्त्री० A quarter, direction.

दिक्–ग् दिशौ दिशः etc.

उत्स्निह्यति इति उष्णिह् स्त्री० That which slips, name of a Vedic Metre.

उष्णिक्–ग् उष्णिहौ उष्णिहः etc.

Several words are derived from the root अञ्चु such as प्राच्, प्रत्यच् etc. Their declensions are given under उगित् प्रातिपदिक bases later.

युनक्ति इति युज् वि० One who joins; (पु०) A joiner.

The word is derived from युजिर् योगे रुधा० उ० प०

युजेरसमासे ॥ ७ । १। ७१ ॥

Fully stated, युजेः सर्वनामस्थाने नुम् असमासे ॥

The initial augment नुम् is added to युज् followed by a सर्वनामस्थान affix, provided it is not part of a compound.

युज्+सु = युन्ज्+स् ।	The augment नुम्.
= युन्ज् ।	स् is elided.
= युन् ।	ज् is elided – संयोगा० – ॥ ८ । २ । २३ ॥ (Ch. I)
= युङ् ।	न् is replaced by ङ् – क्विन्प्र० – ॥ ८ । २ । ६२ ॥

युङ् युञ्जौ युञ्जः युञ्जम् युञ्जौ ।

The rest – युजः, युजा, युग्भ्याम् etc. (युक्षु)

The above rule does not apply to युज् युज्यते समाधत्ते इति (वि० One who controls the mind, पु० a sage) which is derived from the root युज् समाधौ दिवा० आ० प० Further it has been formed with क्विप् and not क्विन्. The rule चोः कुः applies – युक्–ग् युजौ युजः etc.

For युजिर् योगे रुधा० उ० प० again there will not be the augment नुम् if it is compounded with another word.

अश्वान् युनक्ति इति अश्वयुज् वि० One who harnesses horses.

Moreover it is formed with the addition of क्विप्. The rule चोः कुः applies – अश्वयुक्–ग् अश्वयुजौ अश्वयुजः etc.

क्रुञ्चति इति क्रुञ्च् पुं० A heron, a curlew.

The word is derived from the root क्रुञ्च् भ्वा० प० प० with the affix क्विन्.

The penultimate nasal is not elided by the rule अनिदितां० – ॥ ६ । ४ । २४ ॥ as this is the authoritative form laid down by the present सूत्र.

क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः etc. (क्रुङ्भ्याम्; क्रुङ्षु or क्रुङ्क्षु*)

क्रुञ्च्+सुप् = क्रुन्+सुप् ।	संयोगान्तस्य लोपः ॥ ८ । २ । २३ ॥
= क्रुङ्+सु ।	क्विन्प्रत्यय० – ॥ ८ । २ । ६२ ॥
or क्रुङ्+क्+सु ।	क् added -- see below ङणोः० – ॥
= क्रुङ्षु or क्रुङ्क्षु ।	

ङणोः कुकटुक शरि ॥ ८ । ३ । २८ ॥

A पद ending in ङ् or ण् takes optionally कुक्–क् and टुक्-ट् respectively before a शर् वर्ण (श्, ष, स्). A third alternative form according to the grammarian पौष्करसादि is क्रुङ्ख्षु.

c. Compounds with दृश् as the last member.

(i) त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ॥ ३ । २ । ६० ॥

Fully stated, त्यदादिषु दृशः धातोः अनालोचने क्विन् कञ् च ।

Preceded by त्यद् etc. (pronouns), the root दृश् takes the affix क्विन् and कञ् if the root does not convey the sense 'to perceive'.

त्यद्+दृश्+क्विन् = त्यद्+दृश् । वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥
= त्यादृश् । द् is replaced by आ - See below (iii)

With कञ् – अ (क् ञ् इत्) – त्यादृश ।

(ii) दृशेः क्सश्च वक्तव्यः । (वा०)

Alternately दृश् will take the affix क्स – स (क् इत्)

त्यद्+दृश्+क्स = त्यद्+दृश्+स ।
= त्यद्+दृष्+स । व्रश्चभ्रस्ज० – ॥ ८ । २ । ३६ ॥
= त्यद्+दृक्+स । ष् is replaced by क् See below (iv)
= त्यद्+दृक्+ष । आदेशप्रत्यय० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥
= त्यादृक्ष । द् is replaced by आ. (iii)

(iii) आ सर्वनाम्नः ॥ ६ । ३ । ९१ ॥

Fully stated, सर्वनाम्नः दृग्–दृश–वतुषु आ ।

The final of a pronominal base is replaced by आ followed by दृश्, दृश and वतुप्. (For वतुप् refer Chap. XIII)

श् of दृश् is replaced by ग् in the सूत्र by rules of सन्धि.

(iv) दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

This takes place even with दृक्ष following.

(v) षढोः कः सि ॥ ८ । २ । ४१ ॥

ष् and ढ् are replaced by क् followed by स्.

त्यादृश् वि०, त्यादृश वि० (स्त्री० शी with ङीप्), त्यादृक्ष वि० (स्त्री० क्षी) Such a one as that

Similarly यादृश् वि०, यादृश वि० (स्त्री० शी), यादृक्ष वि० (स्त्री० क्षी) Like which.
तादृश्, तादृश (–शी), तादृक्ष (–क्षी) वि० Such like.
एतादृश्, एतादृश (–शी), एतादृक्ष (–क्षी) वि० Of this kind.

(vi) इदंकिमोरीश्की ॥ ६ । ३ । ९० ॥

दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

Fully stated, इदंकिमोः दृग्दृशवतुषु दृक्षे च ईश्–की ।

The pronouns इदम् and किम् are replaced entirely by ईश्–ई (श् इत्) and की respectively before दृश्, दृश and वतुप् and also दृक्ष.

इदम्+दृश्+क्विन् = इदम्+दृश् । वेरपृक्त० – ॥ ६ । १ । ६७ ॥
= ईदृश् । इदम् is replaced by ई.

Similarly, ईदृश; ईदृक्ष ।

Thus ईदृश्, ईदृश (–शी), ईदृक्ष (–क्षी) वि० Endowed with such qualities.
कीदृश्, कीदृश (–शी), कीदृक्ष (–क्षी) वि० Of what kind.
अदस्+दृश्+क्विन् = अदस्+दृश् । वेरपृ० – ॥ ६ । १ : ६७ ॥
= अदा+दृश् । आ सर्व० – ॥ ६ । ३ । ९१ ॥
= अमूदृश् । आ is replaced by ऊ, द् by म्
अदसोऽसे० – ॥ ८ । २ । ८० ॥ (II, 20)

अमूदृश्, अमूदृश (–शी), अमूदृक्ष (–क्षी) वि० Like such a one.

Similarly, भवादृश् etc. वि० One like your honour.

For युष्मद् (more than one), अस्मद् (more than one)
युष्मादृश् etc. Like you; अस्मादृश् etc. Like us.

For युष्मद् and अस्मद् singular, however,

(vii) प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७ । २ । ९८ ॥

Fully stated, प्रत्ययोत्तरपदयोःच युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य एकवचने त्वमौ ।

युष्मद् and अस्मद् upto म, are replaced by त्व and म respectively when followed by an affix or when part of a compound, the second member following.

युष्मद्+दृश्+क्विन् = युष्मद्+दृश् ।
= त्वद्+दृश् । युष्म is replaced by त्व.
= त्वादृश् । आ सर्व० – ॥ ६ । ३ । ९१ ॥

Thus, त्वादृश्, त्वादृश (–शी), त्वादृक्ष (–क्षी) वि० Like thee.

Similarly, मादृश् etc. वि० Like me.

समान, अन्य ।

(viii) समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् (वा०)

Preceded by समान and अन्य, the root दृश् takes the affix क्विन्, कञ् and क्स, provided not used in the sense 'to perceive'.

(ix) दृग्दृशवतुषु ॥ ६ । ३ । ८९ ॥

दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

समानस्य दृग्दृशवतुषु दृक्षेः च सः ।

समान is replaced by स before दृश्, दृश, वतुप् and दृक्ष.

सदृश्, सदृश (–शी), सदृक्ष (–क्षी) वि० Reselmbing.

Similarly अन्यादृश् etc. वि० Of another kind.

Declensions.

त्यादृश् पु॰ स्त्री॰ — त्यादक्-ग्, त्यादृशौ, त्यादृशः etc. (त्यादृग्भ्याम्, त्यादृक्षु)

नपुं॰ — त्यादृक्-ग्, त्यादृशी, त्यादृंशि etc. (the rest like पुं॰)

Bases ending in अ like त्यादृश, त्यादृक्ष are declined like nominal bases ending in अ. त्यादृशी, त्यादृक्षी are declined like नदी bases.

3. Bases formed with the root नश्.

नश्यति इति नश् वि॰ Perishing (क्विप् च ॥ ३ । २ ॥ ७५ ॥ Ref. Chap. XIV)

नशेर्वा ॥ ८ । २ । ६३ ॥

Fully stated, नशेः पदस्य वा कुः ।

The final of नश् when it is a पद, is optionally replaced by a guttural (क वर्ग) Alternately श् will be replaced by ष् - व्रश्चभ्रस्ज॰—॥

नश् पुं॰ and स्त्री॰

नक्-ग् or नट्-ड् नशौ नशः etc. (नग्भ्याम् or नड्भ्याम्, नक्षु or नट्त्सु)

नपुं॰ – नक्-ग् or नट्-ड् नशी नंशि etc.

जीवस्य नाशः इति जीवनश् स्त्री॰ Destruction of life.

सम्पदादिभ्यः क्विप् ॥ (वा॰)

Words सम्पद् etc. (नश् belongs to this group) take the affix क्विप् in the feminine gender in the impersonal construction (भावे) or in a कारक relationship not indicating the agent. Here the root नश् takes क्विप् which is elided - जीवनक्-ग् or जीवनट्-ड् etc.

Examples :

यादृगध्यवसायस्तादृक् फलम् ।
यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
इह संसारे देहभाजः प्रायो दुःखभाजो भवन्ति ।
मन्त्रस्पृग् ऋत्विग् यज्ञियमश्वं समस्करोत् ।
भवादृश एतादृशमाचारं प्रतिपद्येरन्निति न श्रद्धेयम् ।
हे आर्याः प्रह्लादस्येदं हृदयस्पृगाख्यानमवहिताः शृण्वन्तु ।
पत्नी सर्वेषु कार्येषु भवेत् पत्युः किलांऽशभाक् ।
मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥
लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

CHAPTER VI

Roots of the क्र्यादि class.

(लट्–लङ्–लोट्–विधिलिङ्)

1. Roots belonging to the नवम गण (9th class) are known as क्र्यादि after the root डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये which leads the group in the धातुपाठ.
क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ३ । १ । ८१ ॥
Fully stated, क्र्यादिभ्यः कर्तरि सार्वधातुके श्ना ।
The affix श्ना–ना (श् इत्) is added to roots of the क्र्यादि class followed by a सार्वधातुक affix which indicates the agent.

2. The affix श्ना itself is सार्वधातुक as it has the indicatory श् attached to it.

3. श्ना is not पित् – it is therefore to be treated as 'ङित्–सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४ ॥ There will be no गुण substitution of the final इ, उ, ऋ, short or long and ऌ or of the penultimate short of the base to which it is added.

4. For लट्, लङ्, लोट् and विधिलिङ्, तिङ् affixes enumerated in Chapter I, sec. 8 apply.

5. Conjugation.

a. डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये क्र्या० उ० प० — क्री to buy, to purchase.

लट् – क्री+श्ना+तिप् = क्रीणाति ।	न् is replaced by ण्.
क्री+श्ना+तस् = क्रीणा+तस् ।	
= क्रीणीतः ।	आ is replaced by ई as तस् is ङित् See below (i)

(i) ई हल्यघोः ॥ ६ । ४ । ११३ ॥

Fully stated, अघोः श्नाभ्यस्तयोः अङ्गस्य आतः हलि सार्वधातुके क्ङिति ई ।

The final आ of a base ending in श्ना and of a reduplicated base (other than that of the roots included in the संज्ञा 'घु'*) is replaced by ई followed by a सार्वधातुक affix beginning with a consonant provided it is कित् or ङित्.

क्री+श्ना+अन्ति = क्रीणा+अन्ति ।
= क्रीणन्ति । आ is elided See below (ii)

---

* दाधा घ्वदाप् ॥ १ । १ । २० ॥ (II, 16)

(ii) श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ६ । ४ । ११२ ॥

Fully stated, श्नाभ्यस्तयोः अङ्गस्य आतः सार्वधातुके क्ङिति लोपः ।

The final आ of a rootbase (अङ्ग) ending in श्ना or of a reduplicated base is elided, followed by a सार्वधातुक affix that is कित् or ङित्.

The सूत्र ई हल्यघोः ॥ ६ । ४ । ११३ ॥ (a later one) applies to such affixes beginning with a consonant. The present सूत्र therefore applies to those beginning with a vowel.

लट् । प० प० क्रीणाति क्रीणीतः क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः ।

आ० प० क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे । क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणीमहे ।

लङ् । प० प० अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् । अक्रीणाः अक्रीणीतम् अक्रीणीत । अक्रीणाम् अक्रीणीव अक्रीणीम ।

आ० प० अक्रीणीत अक्रीणाताम् अक्रीणत । अक्रीणीथाः अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम् । अक्रीणि अक्रीणीवहि अक्रीणीमहि ।

लोट् । प० प० क्रीणातु क्रीणीताम् क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतम् क्रीणीत । क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम ।

आ० प० क्रीणीताम् क्रीणाताम् क्रीणताम् । क्रीणीष्व क्रीणाथाम् क्रीणीध्वम् । क्रीणै क्रीणावहै क्रीणामहै ।

विधि० । प० प० क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः । क्रीणीयाः क्रीणीयातम् क्रीणीयात । क्रीणीयाम् क्रीणीयाव क्रीणीयाम ।

आ० प० क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन् । क्रीणीथाः क्रीणीयाथाम् क्रीणीध्वम् । क्रीणीय क्रीणीवहि क्रीणीमहि ।

b. अश भोजने क्र्या० प० प० अश् to eat, to enjoy.

अश्+श्ना+तिप् = अश्नाति । न् is not replaced by ञ्. See below (i)

(i) शात् ॥ ८ । ४ । ४४ ॥

Fully stated, शात् तोः श्चुः न ।

Coming after श्, a member of the dental class (त वर्ग) is not replaced by a corresponding member of the palatal class (च वर्ग).

लट् – अश्नाति अश्नीतः अश्नन्ति etc.

लङ् – आश्नात् आश्नीताम् आश्नन् etc.

लोट् – अश्नातु अश्नीताम् अश्नन्तु etc.

अशान – अश्+श्ना+हि = अश्+शानच्+हि । See below (ii)

= अश्+आन । हि is elided – अतो हेः ॥ ६ । ४ । १०५ ॥

(Ref. Chap. I)

= अशान ।

(ii) हलः श्नः शानज्झौ ॥ ३ । १ । ८३ ॥

Fully stated, हलः श्नः हौ शानच् ।

The affix श्ना is replaced by शानच् – आन (श्, च्, इत्) followed by हि (म० पु० एकवचन) for a root ending with a consonant.

विधिलिङ् – अश्नीयात् अश्नीयाताम् अश्नीयुः ।

c. क्षुभ संचलने क्र्या० प० प० क्षुभ् to shake, to agitate.

(Also दिवा० प० प०)

क्षुभ्+श्ना+तिप् = क्षुभ्+ना+ति ।

= क्षुभ्नाति । न् is not replaced by ण् – See below.

क्षुभ्नादिषु च ॥ ८ । ४ । ३९ ॥

Fully stated, क्षुभ्नादिषु च नः णः न ।

In क्षुभ्ना and the rest, न् is not replaced by ण्.

लट् – क्षुभ्नाति क्षुभ्नीतः क्षुभ्नन्ति etc.

लङ् – अक्षुभ्नात् अक्षुभ्नीताम् अक्षुभ्नन् etc.

लोट् – क्षुभ्नातु क्षुभ्नीताम् क्षुभ्नन्तु etc.*

विधि० – क्षुभ्नीयात् क्षुभ्नीयाताम् क्षुभ्नीयुः etc.

d. ज्ञा अवबोधने क्र्या० प० प० to know, to understand.

ज्ञा+श्ना+तिप् = ज्ञा+ना+ति ।

= जानाति । ज्ञाजनोर्जा ॥ ७ । ३ । ७९ ॥ (I, 2)

लट् – जानाति जानीतः जानन्ति etc.

लङ् – अजानात् अजानीताम् अजानन् etc.

लोट् – जानातु जानीताम् जानन्तु etc.

विधि० – जानीयात् जानीयाताम् जानीयुः etc.

e. बन्ध बन्धने क्र्या० प० प० बन्ध् to bind.

बन्ध्+श्ना+तिप् = बध्+ना+ति । Penultimate nasal is elided – अनिदितां हल० – ॥ ६ । ४ । २४ ॥ (I, 12)

= बध्नाति ।

लट् – बध्नाति । लङ् – अबध्नात् । लोट् – बध्नातु । विधि० – बध्नीयात् ।

f. ग्रह उपादाने क्र्या० उ० प० ग्रह् to take, to seize.

ग्रह+श्ना+तिप् = गृह् + ना + ति । सम्प्रसारण – ग्रहिज्या० – ॥ ६ । १ । १६ ॥ (I, 14)

= गृह्णाति ।

---

* The म० पु० एकव० is क्षुभाण.

श्ना is replaced by आन followed by हि. The rule क्षुभ्नादिषु च ॥ does not apply — न् is replaced by ण्.

लट् - गृह्णाति - गृह्णीते । लङ् - अगृह्णात् - अगृह्णीत ।
लोट् - गृह्णातु - गृह्णीताम् । विधि॰ - गृह्णीयात् - गृह्णीत ।

6. The प्वादि group.

(i) प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ७ । ३ । ८० ॥

Fully stated, प्वादीनाम् अङ्गस्य शिति ह्रस्वः ।

The final vowel of the roots पू etc. are shortened followed by a शित् affix.

पूञ् पवने क्र्या॰ उ॰ प॰ पू to purify, to cleanse.

पू+श्ना+तिप् = पु+ना+ति । ऊ is shortened
= पुनाति ।
लट् - पुनाति-पुनीते । लङ् - अपुनात्-अपुनीत ।
लोट् - पुनातु-पुनीताम् । विधि॰ - पुनीयात्-पुनीत ।

Similarly, लूञ् छेदने to cut, स्तॄञ् आच्छादने to strew etc.

ज्या वयोहानौ प॰ प॰ to become old.
ज्या + श्ना + तिप् = जि+ना+ति । ग्रहिज्या॰ — ॥ ६ । १ । १६ ॥
= जी+ना+ति । इ is lengthened – See below (ii)
= जिनाति । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

(ii) हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥

Fully stated, हलः सम्प्रसारणस्य अङ्गस्य दीर्घः ।

The final vowel of a base, ending in a सम्प्रसारण preceded by a consonant, is lengthened.

The following roots belong to this group –

लूञ् छेदने क्र्या॰ उ॰ प॰	लू	– to cut, to severe, to reap.
स्तॄञ् आच्छादने* क्र्या॰ उ॰ प॰	स्तॄ	– to spread, to strew, to cover.
कॄञ् हिंसायाम् ,, ,,	कॄ	– to hurt, to injure, to kill.
वॄञ् वरणे** ,, ,,	वॄ	– to choose, to select.
धूञ् कम्पने‡ ,, ,,	धू	– to shake.
शॄ हिंसायाम् ,, प॰ प॰	शॄ	– to tear asunder, to injure, to kill.
पॄ पालनपूरणयोः ,, ,,	पॄ	– to fill, to blow into, to nourish, to satisfy.
दॄ विदारणे ,, ,,	दॄ	– to break asunder, to rend.

* Compare स्तृञ् आच्छादने स्वा॰ उ॰ प॰ Like this root it occurs also with the उपसर्गs आ, परि, प्र, वि and सम् in the same senses.

** Compare वृञ् वरणे स्वा॰ उ॰ प॰

‡ Compare धुञ् - धूञ कम्पने स्वा॰ उ॰ प॰; also चुरा॰ उ॰ प॰; धू विधूनने तुदा॰ प॰ प॰

जॄ वयोहानौ† ,, ,, जॄ – to become old, to perish, to be digested.
ऋ गतौ ,, ,, ऋ – to go, to move,
गॄ शब्दे ,, ,, गॄ – to call out, to invoke, to praise.
री गतिरेषणयोः ,, ,, री – to go, to move, to hurt or injure.
ली श्लेषणे§ ,, ,, ली – to stick to, to melt.
व्ली वरणे ,, ,, व्ली – to choose, to select.

7. In the passive voice all roots takes the affix यक् followed by आ० प० तिङ् affixes.*

क्री – क्रीयते। अक्रीयत। क्रीयताम्। क्रीयेत।
अश् – अश्यते। आश्यत। अश्यताम्। अश्येत।
क्षुभ् – क्षुभ्यते। अक्षुभ्यत। क्षुभ्यताम्। क्षुभ्येत।
बन्ध् – बध्यते etc.; ग्रह् – गृह्यते etc. (सम्प्रसारण)
पू – पूयते (यक् is not शित्, no shortening)
ज्या – जीयते (सम्प्रसारण, इ is lengthened by हलः ॥ ६।४।२॥)
ज्ञा – ज्ञायते (ज्ञा is not replaced by जा as यक् is not शित्)
शॄ – शीर्यते (ऋ is replaced by इर–ऋत इद्०–॥ ७।१।१००॥)
इ is lengthened – हलि च ॥ ८।२।७७॥ (I, 12)
पॄ – पूर्यते (ऋ is replaced by इर् – उदोष्ठ्य० – ॥ See below)
इ is lengthened by हलि च ॥ ८।२।७७॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ ७।१।१०२॥

The final vowel of a root-base ending in ऋ is replaced by उ i. e. उर् (उरण् रपरः ॥ १।१।५१॥)

8. Roots of the क्र्यादि class –

इष आभीक्ष्ण्ये प० प० इष् – to cause to move quickly, to throw, to discharge.

(Compare इष गतौ दिवा० प० प० and इष इच्छायाम् तुदा० प० प०)

कुष निष्कर्षे प० प० कुष् – to pull out, to extract.

With अनु – to drag along; to rub in the same direction; with निर् (निष्कुष्) to extract, to draw out; with प्रति – to rub in the opposit direction.

---

† Compare जृष् वयोहानौ दिवा० प० प०

§ Also दिवा० आ० प०

* With the addition of यक्, the base (अङ्ग) becomes अकारान्त; modifications given in Chap. I, Sec. 9 apply to the तिङ् affixes.

क्नूञ् शब्दे उ० प० क्नू – to sound.

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये उ० प०* क्री – to buy, to purchase, to redeem.

With अप – to buy; with अभि – to buy for a special purpose; with अव – to purchase, to hire, to bribe; with निस् or निर् (निष्क्री) – to buy off, to redeem; with परि† to buy, to hire, to reward; with वि – to buy and sell, to exchange for; with सम् – to buy, to purchase.

क्लिशू विबाधने प० प० क्लिश् – to torment, to molest.

(There is another root क्लिश उपतापे दिवा० आ० प०)

गॄ शब्दे प० प०‡ गॄ – to call out etc. (Compare गॄ निगरणे तुदा० प० प०)

With अनु – to join in praising, to repeat; with प्रति – to invoke; with सम् – to recite together.

ग्रन्थ संदर्भे प० प० ग्रन्थ् – to string together, to arrange, to compose.

ग्रह उपादाने उ० प० ग्रह् – to take, to seize.

With अनु – to support, to favour; with अप – to take away, to disjoin; with अव – to keep back from, to separate (as words in grammar); with आ – to persist in; with उद् – to lift up, to take out; with उप – to seize, to draw near, to take as one's ally; with नि – to restrain; with परि – to surround, to overpower; with प्र – to grasp, to accept; with प्रति – to accept, to marry; with वि – to hold apart, to quarrel; with सम् – to gather or hold to gether, to collect.

---

* परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १ । ३ । १८ ॥

Preceded by परि, वि and अव, the root क्री takes आ० प० affixes.

Being ञित्, ordinarily the root will take आ० प० affixes if the क्रियाफल is कर्तृगामिन्. Preceded by these उपसर्गs however, आ० प० affixes apply even if it is not so.

† परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ४४ ॥

In a transaction of hiring or engaging for a fixed remuneration, the instrument (of the greatest utility for the activity i. e. the price of hire) is optionally treated as सम्प्रदान. Alternately it will be करण – साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥ अल्पेन वेतनेन or अल्पाय वेतनाय भृतकान् पर्यक्रीणीत । (He) hired labourers for a low wage.

‡ अनुप्रतिगृणश्च ॥ १ । ४ । ४१ ॥

For गॄ preceded by अनु and प्रति, the agent of a previous activity becomes सम्प्रदान.

Thus होता शंसति – अनन्तरम्, अध्वर्युः होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वा ।

ज्ञा अवबोधने प० प०* ज्ञा to know, to understand.

With अनु – to permit, to authorise; with अप‡ – to deny, to conceal; with अभि – to know, to recognise; with अव – to despise; with आ – to perceive, to ascertain.

---

* (i) अनुपसर्गाज्ज्ञ ॥ १ । ३ । ७६ ॥

Fully stated अनुपसर्गात् ज्ञः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

ज्ञा, not preceded by any उपसर्ग, takes आ० प० affixes if the benefit of the activity goes to the agent.

धेनुं जानीते – (He) knows (his own) cow.

(ii) विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ १ । ३ । ७७ ॥

Fully stated, उपपदेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ज्ञः विभाषा आत्मनेपदम् ।

If it is made clear with the help of an उपपद that the benefit of the activity is for the agent, ज्ञा takes आ० प० affixes optionally.

स्वां धेनुं जानीते or जानाति – (He) knows his own cow.

This option also applies to the preceding सूत्रs – स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । ७२ । अपाद्वदः । ७३ । णिचश्च । ७४ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । ७५ । (१। ३ ।) –

स्व यज्ञं यजति or यजते । स्वं कट करोति or कुरुते ।
धनकामः न्यायम् अपवदति or अपवदते ।
स्वम् ओदनं पाचयति or पाचयते ।
स्वान् केशान् संयच्छति or संयच्छते ।

(iii) अकर्मकाच्च ॥ १ । ३ । ४५ ॥

Fully stated, अकर्मतात् च ज्ञः आत्मनेपदम् ।

ज्ञा takes आ० प० affixes when used intransitively.

सर्पिषो जानीते - (He) engages in sacrificial rite with clarified butter.

सर्पिस् takes the 6th ending by the following सूत्र –

(iv) ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ २ । ३ · ५१ ॥

Fully stated, अविदर्थस्य ज्ञः करणे शेषे षष्ठी ।

The instrument of the root ज्ञा when not used in the sense 'to know' takes the 6th ending.

‡ अपह्नवे ज्ञः ॥ १ । ३ । ४४ ॥ आत्मनेपदम् ।

ज्ञा when used in the sense 'to deny' takes आ० प० affixes.

वचनमपजानीते (He) repudiates his word.

With उप – to find out, to invent; with प्र – to discern, to learn; with प्रति* to admit, to promise; with वि – to observe, to have right knowledge; with सम् – to know well etc. The causal form is ज्ञापि – to cause to know, to teach.

With वि – to request, to beg; with आ – to direct, to order.

With certain उपसर्गs the root is मित् and then the causal form is ज्ञपि e. g. प्रज्ञपि – to sharpen; विज्ञपि – to propitiate; संज्ञपि – to exhibit etc.

पुष पुष्टौ प० प० पुष् to nourish, to rear.

(Also भ्वादि and दिवादि प० प०; पुष धारणे चुरा० उ० प०)

प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च उ० प० प्री – to please, to gladden, to like.

(Also प्रीञ् तर्पणे चुरा० उ० प०)

प्रुष – प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु प० प० प्रुष् – प्लुष् to sprinkle, to wet, to fill.

बन्ध बन्धने प० प० बन्ध् to bind.

With अनु – to attach, to bind, to follow; with आ – to tie on, to join; with उद् – to tie up, to hang one's self; with नि – to fasten to, to join; with निस् or निर् – to insist on, to urge; with परि – to surround; with प्र – to stop, to put together, to compose; with प्रति – to interrupt; with सम् – to join.

मन्थ विलोडने प० प० मन्थ् to stir round, to agitate, to destroy.

With उद् (उन्मन्थ्) – to tear off; with निस् or निर् – to churn, to destroy etc.; with प्र – to churn, to harass; with वि – to tear to pieces, to disperse; with सम् – to pound together.

मीञ् हिंसायाम् उ० प० मी to hurt, to injure, to kill.

---

* संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ १ । ३ । ४६ ॥

Preceded by सम् and प्रति, 'ज्ञा' takes आ० प० affixes, not in the sense 'to remember' स्वधर्मं संजानीते – (He) knows his duty.
सहस्रं प्रतिजानीते – (He) promises a thousand.
But पतिं or पत्युः संजानाति – (She) remembers her husband. longingly.

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २२ ॥

The object of the root ज्ञा preceded by सम् takes तृतीया optionally – पित्रा पितरं वा संजानीते – (He) knows well or lives in harmony with his father.

With प्र‡ – to annihilate.
मुष स्तेये प० प०§ मुष् to steal.
मृद क्षोदे प० प० मृद् to pound, to destroy, to rub or strike.

With अव – to crush, with आ – to mix together, with उप – to graze in passing, to destory; with वि – to grind down, with सम् – to press together etc.

युञ् बन्धने उ० प० यु to bind, to unite, to fasten.
वृङ् सम्भक्तौ आ० प० वृ to distribute, to bestow.
श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः सन्दर्भे च । प० प० श्रन्थ् to loosen, to delight, to arrange.
श्रीञ पाके उ० प० श्री to cook, to mix.
षिञ् बन्धने उ० प० षि to bind, to tie.
स्कम्भु रोधने प० प० (सौत्र) स्कम्भ् to stop.
With वि – (विष्कम्भ)* – to support etc.
स्तम्भु रोधने प० प० (सौत्र) स्तम्भ् – to stop, to prop.
With अभि (अभिष्टम्भ्)‡ to hold up; with अव (अवस्तम्भ्)§ – to rest upon, to bar; with उद् (उत्तम्भ) † – to hold up; with परि (परिष्टम्भ्) – to prop up; with प्रति (प्रतिष्टम्भ) – to obstruct; with वि (विष्टम्भ) to obstruct, to fix; with सम् (संस्तम्भ्) – to make firm.

---

‡ हिनु मीना ॥ ८ । ४ । १५ ॥ न् is replaced by ण् – प्रमीणाति – णीते etc.

§ मुष् governs two objects – दुह्याच्पच्० – । (Ref. अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥)

* वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ८ । ३ । ७७ ॥
Preceded by वि, स् of the root स्कम्भ् is always replaced by ष् – विष्कभ्नाति । This root takes श्नु optionally by स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ३ । १ । ८२ ॥ – स्कभ्नोति ।

‡ स्तम्भेः ॥ ८ । ३ । ६७ ॥
Preceded by an उपसर्ग (with an इण् वर्ण), स् of the root स्तम्भ् is replaced by ष्. This root also takes श्नु optionally ॥ ३ । १ । ८२ ॥

§ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ८ । ३ । ६८ ।
Preceded by अव, स् of स्तम्भ् is replaced by ष्, provided it is used in the sense of 'support' or 'proximity.
यष्टिम् अवष्टभ्नाति or अवष्टभ्नोति – (He) leans upon a stick.
पुरः धेनुम् अवष्टभ्नाति or अवष्टभ्नोति – (He) restrains the cow before him.
But if the cow is at a distance– भृत्यः गोष्ठे धेनुम् अवस्तभ्नाति or अवस्तभ्नोति – The servant barricades the cow in the cow-pen.

† उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ८ । ४ । ६१ ॥
Preceded by उद्, स् of स्था and स्तम्भ् is replaced by a 'सवर्ण' – which according to grammarians is थ्.
Thus, उद्+स्था = उद्+थ्था = उत्थ्था or उत्था ।
उद+स्तम्भ् = उत्तम्भ ।

Examples :

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् ।

जानन्ति पशवो गन्धात् ।

कुपुत्रः कृत्स्नं कुलं क्लिश्नाति ।

नियतेर्गतिः कः प्रतिष्टभ्नुयात् ।

देवाः क्षीरनिधिं सुधाममथ्नन् ।

पण्डितानां देह एव जृणाति प्रज्ञा तु वृद्धिं प्राप्नोति ।

पूति पर्युषितं चाऽन्नं नाऽश्नीयात् ।

नलादन्योऽश्वविद्यां को विजानीयात् ।

अपत्ये स्नेहः पितुः हृदयं दृढेण ग्रन्थिना सिनाति ।

धृष्टद्युम्नो द्रोणं केशेष्वगृह्णात् तीक्ष्णेन खड्गेन च तस्य मस्तकमलुनात् ।

मधुमासस्याऽऽगमे सहकारस्य जीर्णानि पर्णानि विशीर्यन्ते अभिनवा च मञ्जरी प्रादुर्भवति ।

———

CHAPTER VII

1. Bases ending in Consonants (Contd.)

2. त्रि, चतुर् and षट् Bases.

1. Bases ending in ह्.

हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥

Fully stated, पदस्य अन्ते झलि च हः ढः ।

ह् occurring at the end of a पद or followed by a झल् वर्ण is replaced by ढ्.

a. मधुलिह् वि० – One that licks honey; पुं० a bee.

Declension – पुं० and स्त्री०

मधुलिट् – ड्* मधुलिहौ मधुलिहः etc. (मधुलिड्भ्याम् । मधुलिट्सु or मधुलिट्त्सु‡)

नपुं० – मधुलिट्–ड् § मधुलिही मधुलिंहि† etc.

b. हव्यवाह् पुं० Bearing oblation, fire.

हव्यवाट्–ड् हव्यवाहौ हव्यवाहः हव्यवाहम् हव्यवाहौ

हव्यवाह्+शस् = हव्य+ऊ+आह्+अस् । व् is replaced by ऊ, See below (i).

= हव्य+ऊह्+अस् । ऊ+आ = ऊ संप्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥ (I, 14)

= हव्योहः । अ+ऊ = ओ, See below (ii)

(i) वाह ऊठ् ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

Fully stated, वाहः भस्य संप्रसारणम् ऊठ् ।

---

* स् is elided by हल्ङ्याब्भ्यो० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥ ह् is replaced by ढ् – हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥ ढ् by झलां जशो० – ॥ ८ । २ । ३९ ॥ Optionally ट् by वाऽवसाने ॥ ८ । ४ । ५६ ॥

‡ मधुलिड्+सु = मधुलिट्+ध्+सु । धुट् added optionally – डः सि धुट् ॥ ८ । ३ । २९ ॥ Chap. III

= मधुलिट्त्सु । खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥

or मधुलिट्सु ।

§ सु is elided by स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ ॥ २३ ॥

† नुमागम by नपुंसकस्य झलचः ॥ ७ । १ । ७२ ॥

न् is replaced by अनुस्वार – नश्चापदा० – ॥ ८ । ३ । २४ ॥

The व् in वाह् is replaced by संप्रसारण ऊठ्-ऊ (ठ् इत्) when the compound base is 'भ' (यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥ Chap. IX)

(ii) एत्येधत्यूठ्सु ॥ ६ । १ । ८९ ॥

Fully stated, आत् एचि एति-एधति-ऊठ्सु पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः ।

वृद्धि is the single substitute for अ or आ+ए of एति and एधति, and for अ or आ+ऊ of ऊठ् (the substitute of वा in वाह्).

Similarly, हव्योहा, हव्यवाड्भ्याम् etc. (हव्यवाट्सु or हव्यवाट्त्सु)

c. तुरासाह् पुं० (तुरं सहते इति) One who is powerful, name of Indra.

(i) सहेः साडः सः ॥ ८ । ३ ५६ ॥

The स् in सह् when it appears in the form साड् is replaced by ष्. The ह् of तुरासाह् is replaced by ढ् (हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥ and ढ् by ड् - झलां जशो० – ॥

तुराषाट्-ड् तुरासाहौ तुरासाहः etc. (तुराषाड्भ्याम् । तुराषाट्सु or तुराषाट्त्सु)

d. कामदुह् वि० (कामं दोग्धि इति) Yielding what one desires,
A fabulous cow yielding all desires.

(i) दादेर्धातोर्घः ॥ ८ । २ । ३२ ॥

Fully stated, दादेः धातोः हः झलि पदान्ते च घः ।

The final ह् of a root beginning with द् is replaced by घ् followed by a झल् वर्ण or coming at the end of a पद.

(ii) एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ८ । २ । ३७ ॥

Fully stated, एकाचः धातोः झषन्तस्य बशो भष् पदान्ते स्ध्वोः च ।

बश् (i. e. ब् ग् ड् द्) belonging to an एकाच् root (single-vowelled) which ends in झष् (i. e. झ् भ् घ् ढ् or ध) is replaced by the corresponding भष् (भ् घ् ढ् ध्) coming before स् or ध्व or if it occurs at the end of a पद. कामदुह् is a पद before भ्याम् भिस् भ्यस् and सु.

कामदुह् + स = कामदुघ् । दादेर्धातोः घः ॥
= कामधुघ् । एकाचो बशो० – ॥
= कामधुक्-ग् । झलां जशो० – ॥ वाऽव० – ॥

कामधुक्-ग् कामदुहौ कामदुहः etc. (कामधुग्भ्याम् । कामधुक्षु)

e. वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ८ । २ । ३३ ॥

Fully stated, द्रुह्-मुह्-ष्णुह्-ष्णिहाम् धातोः हः घः वा झलि पदान्ते च ।

ह् in the roots द्रुह्, मुह्, स्नुह् and स्निह् is optionally replaced by घ् followed by a झल् वर्ण or if it comes at the end of a पद.

Alternately the general rule हो ढः ॥ applies.

द्रुह् वि० Injuring, hostile to; मित्रद्रुह् वि० A traitor.

ध्रुक्-ग् or ध्रुट्-ड् द्रुहौ द्रुहः etc. (ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम् । ध्रुटसु-ध्रुट्त्सु)

मुह् वि० Stupefying; मनोमुह् वि० Bewitching.

मुक्-ग् or मुट्-ड् मुहौ मुहः etc. (मुग्भ्याम्-मुड्भ्याम् । मुट्सु-मुट्त्सु ।)

स्नुह् वि० Vomiting; गरलस्नुह् वि० Vomiting poison.

स्नुक्-ग् or स्नुट्-ड् स्नुहौ स्नुहः etc. (स्नुग्भ्याम्-स्नुड्भ्याम् । स्नुट्सु-स्नुट्त्सु)

स्निह् वि० Affectionate; स्त्री० Wetness, moisture.

स्निक्-ग् or स्निट्-ड् स्निहौ स्निहः etc. (स्निग्भ्याम्-स्निड्भ्याम् । स्निट्सु-स्निट्त्सु ।)

f. Nominal bases ending in नह्.

नहो धः ॥ ८ । २ । ३४ ॥

Fully stated, नहः धातोः हः धः झलि पदान्ते च ।

ह् of the root नह् is replaced by ध् followed by a झल् वर्ण or coming at the end of a पद.

उपानह् स्त्री० A sandal or shoe; परीणह् स्त्री० An enclosure.

उपानत्-द् उपानहौ उपानहः etc. (उपानद्भ्याम् । उपानत्सु ।)

परीणत्-द् परीणहौ परीणहः etc. (परीणद्भ्याम् । परीणत्सु ।)

g. अनडुह् पुं० An ox, a bullock (अनः वहति इति; अनस् – a cart).

अनडुह्+सु = अनडु+आ+ह्+स् । The augment आम् – See below (i)
= अनड्वा+न्+ह्+स् । The augment नुम् – See below (ii)
= अनड्वान् । स् is elided by हलङ्याब्भ्यो० – ॥ ६ । १ । ६९ ॥
ह् by संयोगान्तस्य० – ॥ ८ । २ । २३ ॥

(i) चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ७ । १ । ९८ ॥

Fully stated, चतुरनडुहोः सर्वनामस्थाने आम् उदात्तः ।

The augment आम् bearing the उदात्त accent is added to the words चतुर् and अनडुह् before a सर्वनामस्थान affix. Being मित् the augment is placed immediately after the last vowel. (मिदचो० – ॥ १ । १ । ४७ ॥)

(ii) सावनडुहः ॥ ७ । १ । ८२ ॥

Fully stated, अनडुहः सौ नुम् ।

The augment नुम् is added to अनडुह् before the affix सु (प्र० एक० and सम्बो० एक०)

अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनडुहः (Not being सर्वनामस्थान)
अनडुहा	अनडुह्+भ्याम् = अनडुद्भ्याम्	ह् is replaced by द् See (iii)

(iii) वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ८ । २ । ७२ ॥

Fully stated, वसु-स्रंसु-ध्वंसु-अनडुहां पदस्य अन्तस्य दः ।

The final in case of वसु, स्रंसु and ध्वंसु and अनडुह् is replaced by द् when they are regarded as पदs.

अनडुत्सु ।

For the vocative - अनडुह्+सु ।

= अनडु+अ+ह्+स् ।	The augment अम्, see below (iv)
= अनड्व+ह्+स ।	
= अनड्वन्+ह्+स् ।	सावनडुहः ॥ ७ । १ । ८२ ॥
= अनड्वन् ।	स् is elided by हल्ङ्या० – ॥
	ह् is elided by संयोगा० – ॥

(iv) अम् संबुद्धौ ॥ ७ । १ । ९९ ॥

Fully stated, चतुरनडुहोः सम्बुद्धौ अम् ।

For the vocative, अम् is added to चतुर and अनडुह्. Being मित्, अ comes immediately after the last vowel in the base.

2. Declension of त्रि and चतुर्.

These are technically known as संख्या words and they are declined only in the plural.

a. त्रि – Three, this is treated as a घि base.

पुं० – त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः

त्रि+आम् = त्रय+आम् ।	त्रि is replaced by त्रय, see below (i)
= त्रयाणाम् ।	The augment नुम् – ह्रस्वनद्या० – ॥ ७ । १ । ५४ ॥ The preceding अ is lengthened – नामि ॥ ६ । ४ । ३ ॥ न् is replaced by ण्.

(i) त्रेस्त्रयः । ७ । १ । ५३ ॥

त्रि is replaced by त्रय before आम्. त्रिषु ।

स्त्री० – त्रि is replaced by तिसृ in the feminine gender by the rule –

(ii) त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ७ । २ । ९९ ॥

त्रि and चतुर् are replaced by तिसृ and चतसृ in the feminine gender followed by a सुप् affix.

(iii) अचि र ऋतः ॥ ७ । २ । १०० ॥

Fully stated, तिसृ-चतसृ ऋतः अचि विभक्तौ रः ॥

The ऋ of तिसृ and चतसृ is replaced by र् followed by a सुप् affix beginning with a vowel.

तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः

तिसृ + आम् = तिसृणाम । तिसृषु ।

The final ऋ is not lengthened before नाम् by the rule -

(iv) न तिसृचतसृ ॥ ६ । ४ । ४ ॥

Fully stated, तिसृचतसृ (इत्येतयोः) नामि न दीर्घः ।

The final vowels of तिसृ and चतसृ are not lengthened before नाम्.

नपुं० – त्रीणि त्रीणि त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः त्रयाणाम् त्रिषु ।

b. चतुर् - Four.

पुं० – चतुर् + जस् = चतु + आ + र् + अस् । The augment आम् – चतुरन० – ॥

= चत्वारः ।

चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः ।

चतुर् + आम् = चतुर् + नाम् । The augment नुम् – See below (i)

= चतुर्णाम ।

or चतुर्ण्णाम । ण् is optionally duplicated अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ८ । ४ । ४६ ॥ (II, 18)

(i) षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ७ । १ । ५५ ॥

Fully stated, षट्चतुर्भ्यः च आमि नुट् ।

After षट् bases and चतुर्, आम् takes the augment नुम्.

चतुर् + सुप् = चतुर्षु । ष् by आदेशप्रत्यययोः ॥ ८ । ३ । ५९ ॥

Here र् is not replaced by विसर्ग (खरवसान० – ॥ ८ । ३ । १५ ॥) on account of the following सूत्र –

(ii) रोः सुपि ॥ ८ । ३ । १६ ॥

Fully stated, रोः सुपि विसर्जनीयः ।

Only रु–र् (उ इत्) is replaced by विसर्ग before सुप्.(स० बहुव०)

र् of चतुर् is part of the word – it is not the substitute रु ordained by ससजुषो रुः ॥ ८ । २ । ६६ ॥

Moreover ष् following र् will not be duplicated by अचो रहाभ्यां० – ॥ on account of the following सूत्र –

(iii) शरोऽचि ॥ ८ । ४ । ४९ ॥

Fully stated, शरः अचि न द्वे ।

A शर् वर्ण (श ष् स्) followed by a vowel is not duplicated.

स्त्री० – चतुर् is replaced by चतसृ ।

चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणाम् चतसृषु ।

नपुं० – चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः चतुर्णाम् चतुर्षु ।

3. षट् bases.

(i) ष्णान्ता षट् ॥ १ । १ । २४ ॥

A संख्या word ending in ष् and न् is known as षट्.

षष् – Six, पञ्चन् – Five, सप्तन् – Seven, अष्टन् – Eight, नवन् – Nine, दशन् – Ten, एकादशन् – Eleven etc.

(ii) डति च ॥ १ । १ । २५ ॥

Fully stated, डति च संख्या षट् ।

A संख्या word ending in डति is also known as षट्.

The pronoun किम् takes the affix डति – अति (ड् इत्) in the sense of 'the measure of' or 'a number'.

किम्+डति = कति । The टि (इम्) is elided before a डित् affix.

टेः ॥ ६ । ४ । १४३ ॥ (II, 19)

– How many.

(iv) न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ ४ । १ । १० ॥

Fully stated, षट्स्वस्रादिभ्यः स्त्रियां टाप् ङीप् न ।

षट् bases and the word स्वसृ etc. do not take the feminine affix टाप् or ङीप्.

(v) ष्णान्ता संख्या ॥ लि० सू० १८५ ॥

Fully stated, ष्णान्ता संख्या अविशिष्टलिङ्गम् ।

संख्या words ending in ष् and न् have no specific gender.

They are declined in the same way for all the three genders. The संख्या word कति also has a common declension for all the three genders (अव्ययं कतियुष्मदस्मदः ॥ लि० सू० १८४ ॥)

a. षष् – Six.

षड्भ्यो लुक् ॥ ७ । १ । २२ ॥

Fully stated, षड्भ्यः जश्शसोः लुक् ।

जस् and शस् are elided after षट् bases.

Thus, षट्–ड् षट्–ड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः षण्णाम्* षट्सु–षट्त्सु ।

b. पञ्चन् – Five.

पञ्च‡ पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः पञ्चानाम् पञ्चसु ।

---

* षष्+आम् = षड्+नाम् = षण्णाम् । ड् is replaced by ण्, the corresponding अनुनासिक by प्रत्यये भाषायां० – ॥ वा०

‡ अस् is elided by षड्भ्यो लुक्, न् is elided by नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ८ । २ । ७ ॥ (II, 12)

नोपधायाः ।। ६ । ४ । ७ ।।

The penultimate of a base ending in न् is lengthened before नाम्.
Similarly, सप्तन्, नवन्, दशन् etc.

c. अष्टन् – Eight.

Being a षट् base it is declined like पञ्चन्.

अष्ट अष्ट अष्टभिः अष्टभ्यः अष्टभ्यः अष्टानाम् अष्टसु ।

Alternately,

(i) अष्टन आ विभक्तौ ।। ७ । २ । ८४ ।।

The final of the base अष्टन् is replaced by आ before a सुप् affix.

(ii) अष्टाभ्य औश् ।। ७ । १ । २१ ।। (जश्शसोः)

The affixes जस् and शस् are replaced by औश्–औ (श् इत) added to अष्टा (i. e. अष्टन् when it becomes अष्टा).

अष्टन्+जस् = अष्टा+औ = अष्टौ । वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ।।

अष्टौ अष्टौ अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टाभ्यः अष्टानाम् अष्टासु ।

d. कति – How many.

The affixes जस् and शस् are elided by षड्भ्यो लुक् ।

कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनाम् कतिषु ।

Examples :

स्तोता हव्यवाहं तिसृभिर्ऋग्भिरगृणात् ।
कतिभिरनडुद्भिस्ते प्रयोजनम् ।
हले प्रष्ठवाड् युज्यताम् कृषये च विनीयताम् ।
कतरा धेनुस्तव प्रशस्ता — प्रष्ठौही दित्यौही वा* ।
देहभृतां चतस्रोऽवस्था भवन्ति — बाल्यं कौमारं यौवनं वार्धक्यंच ।
भुजङ्गममिव क्षीरभुजं गरलस्नुहं च खलं सदा परिहरेत ।
स्निहि को तु न रज्येत द्रुहं चाऽपि क्षमेत कः ।
वसिष्ठस्य कामधुगचिरेण बहून् योधानस्त्राणि चासूयत ।

———

* वाहः ।। ४ । १ । ६१ ।।

Fully stated, वाहः प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् ।

The affix ङीष्–ई (ङ् ष् इत्) is added to a प्रातिपदिक base ending in वाह् to form a feminine base.

दित्यौही – A cow with calf (twice)

प्रष्ठौही – A cow with a calf for the first time.

The rules वाह ऊठ् ।। and एत्येधत्यठ्सु ।। apply.

CHAPTER VIII

Roots of the रुधादि class.

लट् – लङ् – लोट् – विधिलिङ् ।

1. Roots belonging to the सप्तम गर्ण (seventh class) are known as रुधादि after the root रुधिर् आवरणे which leads the group in the धातुपाठ.

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ३ । १ । ७८ ॥

Fully stated, रुधादिभ्यः कर्तरि सार्वधातुके श्नम् ।

The affix श्नम्–न (श् म् इत्) is added to the roots of the रुधादि class followed by a सार्वधातुक affix to indicate the agent. The affix श्नम्, being मित्, is added immediately after the last vowel of the root – मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १ । १ । ४७ ॥ (I, 6)

2. The affix श्नम् is by itself सार्वधातुक as it has the indicatory श् attached to it – तिङ्शित्० – ॥ ३ । ४ । ११३ ॥
3. The affix श्नम् is treated as ङित्, not being पित् – सार्वधातुकम० – ॥ १ । २ । ४ ॥
4. For लट्, लङ्, लोट् and विधिलिङ्, तिङ् affixes enumerated in Chap. I, sec. 8 apply.
5. Conjugation.

a. रुधिर् आवरणे रुधा० उ० प० — रुध् to obstruct.

रुध्+श्नम्+तिप् = रु+न+ध्+ति । — न is added after उ.
= रुणध्+ति । — न् is replaced by ण्.
= रुणध्+धि । — त् is replaced by ध्. See below – (i)
= रुणद्धि । — The first ध् is replaced by द् – झलां जश्० ॥ ८ । ४ । ५३ ॥ (I, 14)

(i) झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ८ । २ । ४० ॥

Rearranged, अधः झषः तथोः धः ।

त् and थ् following a झष् वर्ण (झ् भ् घ् ढ् ध्) not belonging to the root धा, is replaced by ध्.

रुध् + श्नम् + तस् = रु + न + ध् + तस् ।
= रुन्ध् + तस् । अ of न is elided as तस् is ङित्. See below (ii)
= रुन्ध्+धस् । झषस्तथो० – ॥ ८ । २ । ४० ॥
= रुन्द्+धस् । झलां जश्० – ॥ ८ । ४ । ५३ ॥
= रुन्द्धः or रुन्धः । द् is elided optionally, see below (iii)

(ii) श्नसोरल्लोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥

Fully stated, श्नसोः सार्वधातुके क्ङिति परे अल्लोपः ।

The अ of the affix श्नम् and of the root अस् (भुवि, अदा० प० प०) is elided before a सार्वधातुक affix which is कित् or ङित्.

(iii) झरो झरि सवर्णे ॥ ८ । ४ । ६५ ॥

Fully stated, हलः झरः सवर्णे झरि अन्यतरस्यां लोपः ।

A झर् वर्ण (a consonant other than a semi-vowel, a nasal or ह्) following a consonant is elided optionally before a homogeneous झर् वर्ण.

प० प० रुणद्धि रुन्द्धः रुन्धन्ति । रुणत्सि* रुन्द्धः रुन्द्ध । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः ।

आ० प० रुन्द्धे–न्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्त्से रुन्धाथे रुन्द्ध्वे–न्ध्वे । रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे ।

लङ् ।

रुध् + श्नम् + त् = अ + रुणध् ।		त् is elided - हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
	= अरुणद् ।	ध् is replaced by द् - झलां० – ॥ ८ । २ । ३९ ॥
	or अरुणत् ।	वाऽवसाने ॥ ८ । ४ । ५६ ॥
रुध् + श्नम् + स् = अरुणध् ।		स् is elided.
	= अरुणद् ।	झलां जशोऽन्ते ॥ ८ । २ । ३९ ॥
	or अरुणरु ।	द् is optionally replaced by रु See below (iv)
	i. e. अरुणः ।	
	or अरुणत् ।	वाऽवसाने ॥ ८ । ४ । ५६ ॥

(iv) दश्च ॥ ८ । २ । ७५ ॥

Fully stated, धातोः पदस्य अन्ते दश्च सिपि रुः वा ।

The final द् of a root-base is replaced by रु-र् (उ इत्) optionally before सिप् (म० पु० एक०)

प० प० अरुणत्–द् अरुन्द्धाम्–न्धाम् अरुन्धन् । अरुणः, अरुणत्–द् अरुन्द्धम्–न्धम् अरुन्द्ध–न्ध । अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म ।

आ० प० अरुन्द्ध–न्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत । अरुन्द्धा–न्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्द्ध्वम्–न्ध्वम् । अरुन्धि अरुन्ध्वहि अरुन्ध्महि ।

लोट ।

The लोट् affix हि (म० पु० एक०) is replaced by धि by the rule-

(v) हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६ । ४ । १०१ ॥

---

* रुणत्सि – ध् is replaced by त् – खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ (II, 3)

The प० प० म० पु० एक० affix हि added to the root-base हु (जुहो०) and a root-base ending in a झल् वर्ण, is replaced by धि.

रुन्ध्+हि = रुन्ध्+धि = रुन्द्धि or रुन्धि ।

प० प० रुणद्धु रुन्द्धाम्-न्धाम् रुन्धन्तु । रुन्द्धि-न्धि रुन्द्धम्-न्धम् रुन्द्ध-न्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम ।

आ० प० रुन्द्धाम्-न्धाम् रुन्धाताम् रुन्धताम् । रुन्त्स्व रुन्धाथाम् रुद्ध्वम्-न्ध्वम् । रुणधै रुणधावहै रुणधामहै ।

विधिलिङ् ।

प० प० रुन्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्युः । रुन्ध्याः रुन्ध्यातम् रुन्ध्यात । रुन्ध्याम् रुन्ध्याव रुन्ध्याम ।

आ० प० रुन्धीत रुन्धीयाताम् रुन्धीरन् । रुन्धीथाः रुन्धीयाथाम् रुन्धीध्वम् । रुन्धीय रुन्धीवहि रुन्धीमहि ।

b. हिसि हिंसायाम् रुधा० प० प० हिंस्* to strike, to kill.

लट् ।

हिंस्+श्नम्+तिप् = हि+न+न्स्+ति ।
= हि+न+स्+ति । न् following श्नम् is elided, see below (i)
= हिनस्ति ।

(i) श्नान्नलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥
न् following श्नम् is elided.

हिंस्+श्नम्+तस् = हिंस्तः । श्नसोरल्लोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥

हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिनस्सि हिंस्थः हिंस्थ । हिनस्मि हिंस्वः हिंस्मः ।

लङ् ।

हिंस्+श्नम्+त् = अ+हिनस् । त् is elided – हल्ङ्या० – ॥
= अ+हिनद् । स् is replaced by द् see below (ii)
= अहिनत्-द् ।

(ii) तिप्यनस्तेः ॥ ८ । २ । ७३ ॥
Fully stated, अनस्तेः पदस्य अन्ते सः तिपि दः ।

स् occurring at the end of a पद, other than of the root अस् भुवि (अदा० प० प०) is replaced by द् before तिप्.

This rule will be applicable only after the elision of त् (प्र० पु० एकव० लङ्) and स् (म० पु० एकव० लङ्)

---

* इदितो नुम् धातोः ॥ ७ । १ । ५८ ॥

अहिंस्ताम् । अहिंसन् ।

हिंस्+श्नम्+स् = अ+हिनस् ।

= अहिनद् or अहिनर् । स् is optionally replaced by र्. See below (iii)

= अहिनत्–द् or अहिनः ।

(iii) सिपि धातो रुर्वा ॥ ८ । २ । ७४ ॥

Fully stated, धातोः पदस्य सः दः रुः वा ।

स् occurring at the end of a पद formed by a धातु is replaced by द् or रु before the ending सिप् – स् (म॰ पु॰ एक॰ लङ्)

अहिनत्–द् अहिंस्ताम् अहिंसन् । अहिनः –अहिनत्–द् अहिंस्तम् अहिंस्त । अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म ।

लोट् ।

हिनस्तु हिंस्ताम् etc.

हिंस्+श्नम्+हि = हिंस्+धि । हुझल्भ्यो॰ – ॥ ६ । ४ । १०१ ॥

= हिन्+धि । स् elided – see below (iv)

or हिन्द्+धि । झलां जश्॰ – ॥ ८ । ४ । ५३ ॥

= हिन्धि or हिन्द्धि ।

(iv) धि च ॥ ८ । २ । २५ ॥

Fully stated, सस्य धि च लोपः ।

स् is elided before an affix beginning with ध्.

हिनस्तु हिंस्ताम् हिंसन्तु । हिन्धि–न्द्धि हिंस्तम् हिंस्त । हिनसानि हिनसाव हिनसाम ।

विधिलिङ् ।

हिंस्यात् हिंस्याताम् हिंस्युः । हिंस्याः हिंस्यातम् हिंस्यात । हिंस्याम् हिंस्याव हिंस्याम ।

c. तृह हिंसायाम् रुधा॰ प॰ प॰ तृह् to injure, to kill.

लट् ।

तृह्+श्नम्+तिप् = तृनह्+ति ।

= तृणह्+ति । न् is replaced by ण्.

= तृण+इ+ह्+ति । The augment इम् – see below (i)

= तृणेह्+ति ।

= तृणेढ्+धि । ह् is replaced by ढ् – हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥

त् is replaced by ध् – झषस्तथो॰ – ॥ ८ । २ । ४० ॥

= तृणेढ्+ढि । ष्टुनाष्टुः ॥ ८ । ४ । ४१ ॥

= तृणेढि । ढ् is elided – see below (ii)

(i) तृणह इम् ॥ ७ । ३ । ९२ ॥

Fully stated, तृणहः हलि पिति सार्वधातुके इम् ।

Followed by a पित् सार्वधातुक affix, beginning with a consonant, तृणह् takes the augment इम्–इ (म् इत्). Being मित् it is added immediately after the last vowel in the base.

This rule will also apply to सिप् and मिप्.

(ii) ढो ढे लोपः ॥ ८ । ३ । १३ ॥

ढ् is elided followed by another ढ्.

तृह्+श्नम्+तस् = तंह्+तस् । श्नसोरल्लोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥
= तृंढ्+धस् । हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥ झषस्तथो० – ॥ ८ । २ । ४० ॥
= तृंढ्+ढस् । ष्टुनाष्टुः ॥ ८ । ४ । ४१ ॥
= तृन्+ढस् । ढो ढे लोपः ॥ ८ । ३ । १३ ॥
= तृण्ढः ।

तृंहन्ति ।

तृह्+श्नम्+सिप् = तृणेह्+सि ।
= तृणेढ्+सि । हो ढः ।
= तृणेक्+सि । षढोः कः सि ॥ ८ । २ । ४१ ॥ (Chap. v)
= तृणेक्+षि । आदेश० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥
= तृणेक्षि ।

लट् – तृणेढि तृण्ढः तृंहन्ति । तृणेक्षि तृण्ढः तृण्ढ । तृणेह्मि तृंह्वः तृंह्मः ।

लङ् – अतृणेट्–ड् अतृण्ढाम् अतृंहन । अतृणेट्–ड् अतृण्ढम् अतृण्ढ । अतृणहम् अतृंह्व अतृंह्म ।

लोट् – तृणेढु तृण्ढाम् तृंहन्तु । तृण्ढि तृण्ढम् तृण्ढ । तृणहानि तृणहाव तृणहाम ।

विधि० – तृंह्यात् तृंह्याताम् तृंह्युः । तृंह्याः तृंह्यातम् तृंह्यात । तृंह्याम् तृंह्याव तृंह्याम ।

d. पिष्लृ संचूर्णने रुधा० प० प० पिष् to crush or grind.

लट् ।

पिष्+श्नम्+तिप् = पिनष्+ति ।
= पिनष्टि । ष्टुना ष्टुः ॥ ८ । ४ । ४१ ॥

पिष्+श्नम्+सिप् = पिनष्+सि ।
= पिनक्+सि । षढोः० – ॥ ८ । २ । ४१ ॥
= पिनक्षि । आदेश० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥

पिनष्टि पिंष्टः पिंषन्ति etc.

लङ् – अपिनट्–ड् अपिंष्टाम् अपिंषन् etc.

लोट् – पिनष्टु पिंष्टाम् पिंषन्तु etc.*
विधि० – पिंष्यात् पिंष्याताम् पिंष्यु: etc.

e. ञिइन्धी दीप्तौ रुधा० आ० प० इन्ध् to kindle.
लट् – इन्द्धे-न्धे इन्धाते इन्धते etc.
लङ् – ऐन्द्ध-न्ध ऐन्धाताम् ऐन्धत etc.
लोट् – इन्द्धाम्-न्धाम् इन्धाताम् इन्धताम् etc.
विधि० – इन्धीत इन्धीयाताम् इन्धीरन् etc.

f. छिदिर् द्वैधीकरणे रुधा० उ० प० छिद् to cut or destroy.
लट् – प० प० छिनत्ति छिन्त्त:-न्त: छिन्दन्ति etc.
आ० प० छिन्त्ते-न्ते छिन्दाते छिन्दते etc.
लङ् – प० प० अच्छिनत्-द्† अच्छिन्त्ताम्-न्ताम् अच्छिन्दन् etc.
आ० प० अच्छिन्त्त-न्त अच्छिन्दाताम् अच्छिन्दत etc.
लोट् – प० प० छिनत्तु छिन्त्ताम्-न्ताम् छिन्दन्तु etc.
आ० प० छिन्त्ताम्-न्ताम् छिन्दाताम् छिन्दताम् etc.
विधि०– प० प० छिन्द्यात् छिन्द्याताम् छिन्द्यु: etc.
आ० प० छिन्दीत छिन्दीयाताम् छिन्दीरन् etc.

6. For the passive construction all roots take the affix यक् followed by आ० प० तिङ् endings. (Chap. I, see. 9)

रुध् – रुध्यते । अरुध्यत । रुध्यताम् । रुध्येत ।
हिंस् – हिंस्यते । अहिंस्यत । हिंस्यताम् । हिंस्यत ।
इन्ध् – अनिदितां हल उपधाया क्ङिति ॥ इति नलोप: ।
इध्यते । ऐध्यत । इध्यताम् । इध्येत ।

7. Roots of the रुधादि class.

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु प० प० अञ्ज् – to make clear, to smear with, to shine, to go.

With वि (व्यञ्ज्(– to decorate, to reveal; with सम् – to adorn, to unite.

---

* पिष्+श्नम्+हि = पिंष्+धि ।
= पिंड्+ढि । ष् is replaced by ड् – झलां जश्० – ॥ ८ । ४ । ५३ ॥
ध् is replaced by ढ् – ष्टुना० – ॥ ८ । ४ । ४१ ॥
= पिण्ड्ढि ।
or पिण्ढि । ड् is elided optionally – झरो झरि० – ॥ ८ । ४ । ६५ ॥

† The augment तुक् is added to a preceding short vowel when छ follows – छे च ॥ ६ । १ । ७३ ॥

उन्दी क्लेदने प० प० उन्द् - to wet; to bathe.

क्षुदिर् सम्पेषणे उ० प० क्षुद् - to trample upon, to crush

खिद दैन्ये आ० प० खिद् - to be tired or depressed, to suffer pain.

(Also दिवादि आ० प०, खिद परिघाते तुदादि प० प०)

छिदिर् द्वैधीकरणे उ० प० छिद् - to cut or divide, to destroy, to remove.

With अव (अवच्छिद्)* - to cut off, to define; with आ (आच्छिद्)‡ - to cut off, to take over, to remove; with उद् (उच्छिद्) - to eradicate, to destroy; with वि (विच्छिद्) - to cut off, to separate; with वि & अव (व्यवच्छिद्) to cut off.

पृची सम्पर्के प० प० पृच् - to connect or join.

With सम् - to connect, to unite.

भञ्जी आमर्दने प० प० भञ्ज् - to break or shatter, to rout.

With अव - to break down, to smash; with प्र - to break up, to crush; with वि - to break asunder, to shatter.

भिदिर् विदारणे उ० प० भिद् - to split, to break, to divide or pierce.

With उद् - to break out, to burst forth; with निस् or निर् - to break through; with प्र - to split asunder; with प्रति - to pierce, to disclose; with वि - to break in pieces, to separate.

भुज पालनाभ्यवहारयोः§ भुज् to protect or rule (प० प०), to eat (आ० प०).

With उप (आ० प०) - to enjoy, to taste; with सम् (आ० प०) - to eat together or enjoy.

युजिर् योगे उ० प०† युज् to join, to yoke, to employ.

(Also चुरादि - युज संयमने, the युजादि group)

With अनु (आ० प०) - to enjoin, to question; with अभि (आ० प०) - to put to (as horses to a carriage) for a special purpose, to charge with;

---

* तुक् - छे च ॥ ६ ॥ १ । ७३ ॥ (15, I)

‡ आङ्माङोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥ (12, II)

§ भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

भुज् takes आ० प० affixes when it is used in a sense other than 'to protect'. Here the root of the रुधादि class is to be considered, not भुजो कौटिल्ये, तुदादि ।

† प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १ । ३ । ६४ ॥

Preceded by प्र and उप, the root युज् takes आ० प० affixes provided it is not used with reference to sacrificial vessels.

स्वराद्यन्तोपसर्गात् इति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

The rule is extended by this वार्तिक to all उपसर्गs beginning with or ending with vowels. Thus it does not apply to 'सम्'.

with आ (आ० प०) – to join to, to accommodate with etc.; with उद् (आ० प०) – to join, to make effort; with उप (आ० प०) – to harness to, to use etc.; with नि (आ० प०) – to bind on, to order etc.; with प्र (आ०प०) – to yoke to, to employ etc.; with प्रति (आ० प०) – to fasten on, to oppose, to pay back; with वि (आ० प०) – to disjoin; with सम् (उ० प०)– to join together, to endow with.

रिचिर् विरेचने उ० प० रिच् – to empty, to evacuate.

With अति – to be left with a surplus; with उद् – to stand out prominently, to increase; with वि – to extend beyond, to be emptied.

The causal form is रेचि – to cause to empty or evacuate; with वि – to empty.

रुधिर् आवरणे उ० प० रुध् – to obstruct, to shut up, to besiege.

With अनु – to surround (Also दिवादि आ० प० – to conform to, to follow, to love); with अव – to obstruct, to confine; with उप – to lock in, to molest; with नि – to restrain, to shut up, to invest; with प्रति – to check, to resist; with वि – to oppose; with सम् to stop, to confine.

विचिर् पृथग्भावे उ० प० विच् – to sift, to separate.

With वि – to divide or separate from, to discriminate.

ओविजि भयचलनयो: प० प० विज् - to fear, to tremble.
(Also तुदादि आ० प०, usually with उद्)

विद विचारणे आ० प०* विद् – to consider, to know.

वृजी वर्जने प० प० वृज् – to avoid, to shun. (Also चुरादि–युजादि)

With अप – to avert, to destroy; with उद् – to pluck out; with परि – to pass over, to avoid; with वि – to exclude, to abandon; with सम् – to sweep together, to lay hold of.

शिष्लृ विशेषणे प० प० शिष् – to distinguish, to leave as remaining.
(Also चुरादि उ० प० – शिष असर्वोपयोगे)

With अव – to remain over; with उद् (उच्छिष्) – to be left remaining; with वि – to distinguish, to enhance. The causal form is शेषि; with वि – to distinguish, to surpass; with निस् – निर् (नि:शेषि - निश्शेषि) – to reduce to nothing; with अव – to leave as remaining.

* Compare विद सत्तायाम् दिवा० आ० प० विद्लृ लाभे तुदा० उ० प०, विद ज्ञाने अदा० प० प० ।

Examples :

कृतिर्वाचोऽतिरिच्यते ।
सुरा लज्जां शीलं चोच्छिनत्ति ।
द्विवितस्तिपरिमितां रज्जुमवच्छिन्धि ।
इदानीं स्वस्याविनयस्य फलमुपभुंक्ष्व ।
कुरुयोधमुख्या अभिमन्युमाहवे सर्वतः समरुन्धन् ।
तन्तुकीटः कतिपयैर्दिवसैः कोषं निर्भिनत्ति पतङ्गस्य चाकारेण निष्क्रामति ।
यो नाऽऽत्मजे न च गुरौ न च भृत्यवर्गे दीने दयां न कुरुते न च बन्धुवर्गे ।
किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ।
साम्प्रतं कृत्रिमा प्रणाली लोहितसमुद्रं भूमध्यसागरेण संयुनक्ति ।
अहो खलभुजंगस्य विपरीतो वधक्रमः ।
अन्यस्य दशति श्रोतमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ।।

————

CHAPTER IX

प्रातिपदिक bases ending in न्

1. राजन् पुं० A king, a chief.
सीमन् स्त्री० A boundary.
नामन् नपुं० A name.

राजन् + सु = राजान् + स् । The penultimate अ is lengthened – see below (i)
= राजान् । स् is elided – हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= राजा । न् is elided - see below (ii)

(i) सर्वनामस्थाने चाऽसंबुद्धौ ॥ ६ । ४ । ८ ॥ (I, 18)

The penultimate vowel of a base ending in न् is lengthened before a सर्वनामस्थान affix other than the vocative singular.

(ii) नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ८ । २ । ७ ॥ (II, 12)

न् occurring at the end of a प्रातिपदिक base (a nominal stem) which is a पद, is elided.*

राजन् + औ = राजान् + औ । सर्वनामस्थाने० – ॥
= राजानौ ।

राजानः । राजानम् । राजानौ ।

राजन् + शस् = राजन् + अस् ।
= राज्न् + अस् । अ of अन् is elided – see below (iii)
= राज्ञ् + अस् । न् is replaced by ञ् – स्तोः० – ॥ ८ । ४ । ४० ॥ (I, 1)
= राज्ञः । (ज्+ञ् = ज्ञ् – जञोर्ज्ञः । सि. कौ.)

(iii) अल्लोपोऽनः ॥ ६ । ४ । १३४ ॥

Fully stated, अनः भस्य अङ्गस्य अल्लोपः ।

The अ of a भ base ending in अन् is elided. राजन् is treated as भ before शस् – यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥ (Ch. III)

राजन् + टा = राज्न् + आ = राज्ञा ।
राजन् + भ्याम् = राजभ्याम् । न् is elided by नलोपः० – ॥ ८ । २ । ७ ॥
राजन् + ङि = राजन् + इ or राज्न् + इ । अ is elided optionally– see below (iv)
= राजनि or राज्ञि ।

---

* This does not apply to a root-base. The म० पु० एकव० (लङ्) for the root हन् is अहन्–न् is not elided.

(iv) विभाषा ङिश्योः ॥ ६ । ४ । १३६ ॥

Fully stated, अनः अल्लोपः विभाषा ङिश्योः ।

The अ of a base ending in अन् is elided optionally before ङि॰ (स॰ एक॰) and शी (प्र॰ and द्वि॰ द्विवचन, नपुं॰)

For the संबो॰ प्र॰ - राजन् + सु = राजन् ।

The penultimate अ is not lengthened – सर्वनामस्थाने॰ – ॥ ६ । ४ । ८ ॥
The final न् is not elided -

(v) न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ । २ । ८ ॥

Fully stated, प्रातिपदिकान्तस्य नलोपः न ङिसंबुद्ध्योः ।

न् occurring at the end of a प्रातिपदिक base, which is a पद, is not elided before ङि (स॰ एक॰) and संबो॰ एकवचन.*

राजन् पुं॰ – राजा राजानौ राजानः। राजानम् राजानौ राज्ञः। राज्ञा राजभ्याम् राजभिः। राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः। राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः। राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राजनि or राज्ञि राज्ञोः राजसु । हे राजन् राजानौ राजानः।

सीमन् स्त्री॰ is declined in the same way – सीमा सीमानौ सीमानः । सीमानम् सीमानौ सीम्नः। सीम्ना सीमभ्याम् सीमभिः etc.
(सीमनि or सीम्नि, हे सीमन्)

नामन् नपुं॰

नामन् + सु = नामन् । सु is elided – स्वमोर्नपुं॰ – ॥ ७ । १ । २३ ॥
= नाम । न् is elided by नलोपः॰ – ॥ ८ । २ । ७ ॥
नामन् + शी = नामनी or नाम्नी । विभाषा ङिश्योः ॥ ६ । ४ । १३६ ॥
नामन् + शि = नामानि । सर्वनामस्थाने॰ – ॥ ६ । ४ । ८ ॥

The second triplicate is the same as the first. The rest is the same as for राजन्. For the संबुद्धि, however, हे नामन् or नाम ।

(vi) संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः ॥ (वा॰)

न् occurring at the end of a neuter base is elided optionally before the Voc. sing.

2. अध्वन् पुं॰ A way or road, distance.
आत्मन् पुं॰ The soul, self.
पर्वन् नपुं॰ A joint or knot, a fixed time, a festival.
चर्मन् नपुं॰ Skin, hide.
मूर्धन् पुं॰ The head, a top.

---

* The example regarding ङि occurs only in Vedic lit. – परमे व्योमन्, in the highest heaven.

न संयोगात् वमन्तात् ॥ ६ । ४ । १३७ ॥
Fully stated, वमन्तात् संयोगात् अनः अल्लोपः न ।

The अ of अन् following a conjunct consonant ending in व् or म् is not elided. This bars अल्लोपोऽनः ॥ ६ । ४ । १३४ ॥ and विभाषा ङि० – ॥ ६ । ४ । १३६ ॥

Thus अध्वन्+शस् = अध्वनः ।
अध्वन्+ङि = अध्वनि । (The rules ६ । ४ । ८ ॥ ८ । २ । ७ ॥ apply)

अध्वन् पुं० – अध्वा अध्वानौ अध्वानः । अध्वानम् अध्वानौ अध्वनः ।
अध्वना अध्वभ्याम् अध्वभिः । अध्वने अध्वभ्याम् अध्वभ्यः । अध्वनः अध्वभ्याम् अध्वभ्यः । अध्वनः अध्वनोः अध्वनाम् । अध्वनि अध्वनोः अध्वसु ।
संबो० हे अध्वन् अध्वानौ अध्वानः ।
आत्मन् पुं० is declined in the same way.
पर्वन् नपुं० – पर्व पर्वणी* पर्वाणि । पर्व पर्वणी पर्वाणि ।
पर्वणा पर्वभ्याम् etc. (Same as नामन्).
चर्मन् नपुं० is declined in the same way.

For मूर्धन् पुं० the conjunct consonant preceding अन् does not end in व् or म्. The rule न संयोगात्० – ॥ does not apply. The declension is the same as of राजन् – मूर्धा मूर्धानौ मूर्धानः; मूर्ध्नः; मूर्धनि or मूर्ध्नि; हे मूर्धन् ।

3. अहन् नपुं० A day.

अहन्+सु = अहन् । स्वमोर्नपुं० – ॥ ७ । १ । २३ ॥
= अहर् । रोऽसुपि – See below (i)
= अहः । खरवसा० – ॥ ८ । ३ । १५ ॥

(i) रोऽसुपि ॥ ८ । २ । ६९ ॥
Fully stated, अहन् पदस्य रः असुपि ।

When no विभक्ति follows, न् of अहन् is replaced by र्. This applies to अहन् only in the प्र० and द्वि० एकवचन.‡

अहन्+शी = अहनी or अह्नी । विभाषा० – ॥ ६ । ४ । १३६ ॥
अहन्+शि = अहानि । सर्वनामस्थाने० – ॥ ६ । ४ । ८ ॥
अहन्+टा = अह्ना । अल्लोपो० – ॥ ६ । ४ । १३४ ॥

---

* No optional elision of अ.

‡ This also applies to अहन् appearing in a compound. When न् is replaced by र्, the rules applicable to रु – र् (उ इत्) do not hold.
अहरहः – Day by day. (The rule अतो रो० – ॥ ६ । १ । ११३ does not apply)
अहरागमः – The approach of day. (भो भगो० – ॥ ८ । ३ । १७ ॥ does not apply)
अहर्मुखम् – Dawn. (हशि च ॥ ६ । १ । ११४ ॥ does not apply.)

अहन्+भ्याम् = अहर्+भ्याम् । न् is replaced by रु – see below (ii)
= अहउ+भ्याम् । र् is replaced by उ – हशि च ॥ ६ । १ । ११४ ॥
= अहोभ्याम् । अ+उ = ओ – आद्गुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

(ii) अहन् ॥ ८ । २ । ६८ ॥

Fully stated, अहन् पदस्य रुः ।

The final of अहन्, when it is a पद, is replaced by रु – र् (उ इत्). अहन् is a पद before भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सुप्.

अहन्+सुप् = अहर्+सु । र् by अहन् ॥ ८ । २ । ६८ ॥
= अहः +सु । रोः सुपि ॥ ८ । ३ । १६ ॥*
= अहःसु or अहस्सु । वा शरि ॥ ८ । ३ । ३६ ॥ (I, 20)

अहन् नपुं० – अहः अहनी-ह्नी अहानि । अहः अहनी-ह्नी अहानि । अह्ना अहोभ्याम् अहोभिः । अह्ने अहोभ्याम् अहोभ्यः । अह्नः अहोभ्याम् अहोभ्यः । अह्नः अह्नोः अह्नाम् । अहनि-अह्नि अह्नोः अहःसु-स्सु । संबो० – हे अहः अहनी-ह्नी अहानी ।

4. शशिन् पुं० The moon, (lit.) containing a hare.
वृत्रहन् पुं० A name of Indra, (lit.) killer of वृत्र.
पूषन् पुं० The sun.
अर्यमन् पुं० The sun, the head of the Manes.
सुखिन् वि० Happy. (सुखिनी स्त्री०)

(i) इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ६ । ४ । १२ ॥

(ii) सौ च ॥ ६ । ४ । १३ ॥

Fully stated, इन् – हन् – पूषार्यम्णाम् अङ्गस्य उपधायाः दीर्घः शौ असंबुद्धौ सौ च ।

The penultimate of bases ending in इन् and हन् and of पूषन् and अर्यमन् is lengthened before शि – the neuter first and second triplicate plural ending and सु –(not संबुद्धि)

These two सूत्रs occur later than the सूत्र सर्वनामस्थाने० – ॥ ६ । ४ । ८ ॥ and hence are of greater force. In the case of these bases, therefore, the penultimate vowel is lengthened only before शि and सु of the सर्वनामस्थान affixes.

शशिन्+सु = शशीन्+सु । सौ च ॥ ६ । ४ । १३ ॥
= शशीन् । हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= शशी । नलोपः० – ॥ ८ । २ । ७ ॥

For the rest, शशिनौ शशिनः etc.
शशिन्+भ्याम् = शशिभ्याम् । नलोपः० – ॥

* रु is replaced by विसर्जनीय before सु, the स० बहु० – this does not apply to any other र्.

For संबुद्धि – हे शशिन् – इ is not lengthened, and न् is not elided – न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ । २ । ८ ॥

शशिन् पुं० – शशी शशिनौ शशिनः । शशिनम् शशिनौ शशिनः । शशिना शशिभ्याम् शशिभिः । शशिने शशिभ्याम् शशिभ्यः । शशिनः शशिभ्याम् शशिभ्यः । शशिनः शशिनोः शशिनाम् । शशिनि शशिनोः शशिषु । हे शशिन् ।

वृत्रहन्+सु = वृत्रहान्+स् । सौ च ॥ ६ । ४ । १३ ॥
= वृत्रहान् । हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= वृत्रहा । नलोपः० – ॥ ८ । २ । ७ ॥
वृत्रहन्+औ = वृत्रहणौ । न् is replaced by ण्. See below (iii)

(iii) एकाजुत्तरपदे णः ॥ ८ । ४ । १२ ॥

Fully stated, पूर्वपदात् रषाभ्याम् एकाजुत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु नो णः ।

In a compound when र् or ष् (also ऋ) occur in the first member and the second member consists of a single vowel, न् occurring at the end of a प्रातिपदिक base or belonging to the augment नुम् or a सुप् affix is replaced by ण्.

वृत्रहन् – वृत्रं हतवान् इति – is an उपपद समास of which the first member वृत्र contains र्, the second member हन् has a single vowel and न् occurs at the end of a प्रातिपदिक base.

Similarly, वृत्रहणः, वृत्रहणम्, वृत्रहणौ ।

वृत्रहन्+शस् = वृत्रह् न्+अस् । अल्लोपो० – ॥ ६ । ४ । १३४ ॥
= वृत्रघ्न्+अस् । ह् is replaced by घ् - See below (iv)
= वृत्रघ्नः ।

(iv) हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ७ । ३ । ५४ ॥

Fully stated, हन्तेः हः कु ञ्णिन्नेषु ।

ह् in the root हन् is replaced by its corresponding guttural 'घ्' before an affix which is ञित् or णित् or before न्.

It should be noted that न् in हन् is not replaced by ण् –

(v) हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ ८ । ४ । २२ ॥

This should be split in two parts –

हन्तेः ॥ – उपसर्गात् हन्तेः नः णः ।

The न् of हन् will be replaced by ण् preceded by an उपसर्ग competant to cause the change – प्रहण्यते ।

अत्पूर्वस्य ॥

The न् of हन् will be replaced by ण् only if preceded by the short अ – अत्.

In वृत्रघ्नः, न् of हन् is not preceded by any उपसर्ग containing र् nor by a short अ.

Also प्रघ्नन्ति – उपसर्ग 'प्र' contains र् but न् is not preceded by a short अ.

वृत्रहन् पुं० – वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः । वृत्रहणम् वृत्रहणौ वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः । वृत्रघ्ने वृत्रहभ्याम् वृत्रहभ्यः । वृत्रघ्नः वृत्रहभ्याम् वृत्रहभ्यः । वृत्रघ्नः वृत्रघ्नोः वृत्रघ्नाम् । वृत्रहणि–वृत्रघ्नि* वृत्रघ्नोः वृत्रहसु । हे वृत्रहन् वृत्रहणौ वृत्रहणः ।

पूषन् पुं० – पूषा पूषणौ पूषणः । पूषणम् पूषणौ पूष्णः । पूष्णा पूषभ्याम् etc. पूष्णे । पूष्णः । पूष्णोः । पूष्णाम । पूषणि or पूष्णि । पूषसु । हे पूषन् ।

अर्यमन् पुं० – अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः etc. (Similar to पूषन्)

सुखिन् पुं० – सुखी सुखिनौ सुखिनः etc. (Similar to शशिन्) .

सुखिनी is a नदी base and will be declined like गौरी (II, 10)

सुखिन् नपुं० –

सुखिन्+सु = सुखि । स्वमोर्न० – ॥ ७ । १ । २३ ॥ नलोपः० – ॥ ८ । २ । ७ ॥

सुखिन्+शी = सुखिनी ।

सुखिन्+शि = सुखीनि । इन्हन्पूषा० – ॥ ६ । ४ । १२ ॥ उपधादीर्घः ।

सुखिना etc. – the rest like the masculine base.

5. श्वन् पुं० A dog.

युवन् वि० Youthful, young. (स्त्री० युवति)

मघवन् पुं० A name of Indra, (lit.) possessing gifts.

(i) श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६ । ४ । १३३ ॥

Fully stated, श्व–युव–मघोनां भस्य अतद्धिते संप्रसारणम् ।

संप्रसारण takes place in the case of श्वन्, युवन् and मघवन् when they are भ bases, provided not followed by a तद्धित affix. Among the सुप् affixes, these will be treated as 'भ' before शस्, टा, ङे etc. (यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥ Ref. Chap. III)

For संप्रसारण, the preceding व् is replaced by उ – इग् यणः संप्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥ (I, 14)

श्वन्+सु = श्वा । श्वानौ, श्वानः, श्वानम्, श्वानौ ।

श्वन्+शस् = श् उ अ न्+अस् । संप्रसारण ।

= श् उ न्+अस् । उ+अ = उ ।‡

= शुनः ।

Similarly, शुना, शुने etc. (श्वभ्याम्, श्वसु, हे श्वन्)

---

* विभाषा ङिश्योः ॥ ६ । ४ । १३६ ॥

‡ संप्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥ पूर्वरूपमेकादेशः । (I, 14)

युवन् पुं० – युवा युवानौ etc.; यूनः यूना etc.; युवभ्याम् युवसु; हे युवन् ।
युवति स्त्री० is declined like मति*.
युवन् नपुं० – युव यूनी युवानि etc.
यूना etc. – the rest like the masculine base.
मघवन् पुं० – मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ मघोनः । मघोना मघवभ्याम् etc.
मघवन् is optionally declined as follows –

(ii) मघवा बहुलम् ।। ६ । ४ । १२८ ॥
Fully stated, मघवा अङ्गस्य तृ बहुलम् ।

The final of मघवन् is often replaced by तृ – त् (ऋ इत्). Thus मघवन् becomes मघवत्.

मघवत् + सु = मघवन्त् + सु ।	The augment नुम् – See below (iii)
= मघवन्त् ।	हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= मघवन् ।	संयोगान्त० – ॥ ८ । २ । २३ ॥
= मघवान ।‡	The penultimate is lengthened – सर्वनामस्था० – ॥ ६ । ४ । ८ ॥

(iii) उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो ॥ ७ । १ । ७० ॥
Fully stated, अधातोः उगिदचाम् अङ्गस्य नुम् सर्वनामस्थाने ।

Followed by a सर्वनामस्थान affix, the augment नुम् – न् (उ म् इत्) is added (immediately after the last vowel) to bases having the indicatory उ, ऋ and ऌ (उक्), other than roots and the stem अच् (अञ्चु)§

* यूनस्तिः ॥ ४ । १ । ७७ ॥
The feminine affix ति is added to युवन् and it is regarded as a तद्धित affix. This bars ङीप् due by the general rule ऋन्नेभ्यः ङीप् ॥ ४ । १ । ५ ॥
युवन् + ति = युवति । नलोपः० – ॥ ८ । २ । ७ ॥

‡ In मघवान् the final न् will not be elided by नलोपः० ॥ ८ । २ । ७ ॥
त् in मघवन्त् has been elided by संयोगान्त० – ॥ ८ । २ । २३ ॥ which is later to नलोपः० ॥ ८ । २ । ७ ॥
The त् elision is असिद्ध for the application of the preceding सूत्र – पूर्वत्रासिद्धम् ॥

§ It should be noted that there are also उगित् roots – स्रंसु, ध्वंसु, याचृ, बाधृ, गम्ऌ, पत्ऌ etc. This rule does not apply to bases ending in such roots e. g. उखास्रस्, पर्णध्वस् etc. (Ref. Chap. XIII)
Among उगित् roots only अञ्चु comes under the scope of this rule when it has dropped its nasal (Ref. Chap. XIII)

मघवत् – मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्याम् etc.
(मघवत्सु, हे मघवन्)

6. अर्वन् पुं० A horse, a courser.
अर्वणस्त्रसावनञः ॥ ६ । ४ । १२७ ॥

The final of the base अर्वन्, not preceded by the particle नञ्, is replaced by तृ-त् (ऋ इत्) but not before the affix 'सु'.

The base remains अर्वन् before सु. It becomes अर्वत् before the rest of the सर्वनामस्थान affixes and takes the augment नुम्.

अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः । अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः । अर्वता अर्वद्भ्याम् etc. (अर्वत्सु, हे अर्वन्)
Preceded by नञ् – अनर्वन् विशे० Irresistable.
It will be declined like अध्वन् – अनर्वा, अनर्वाणौ etc.

7. पथिन् पुं० A road, a course.
मथिन् पुं० A churning stick.
ऋभुक्षिन् पुं० The lord of ऋभुs, a name of Indra.

(i) पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ७ । १ । ८५ ॥
Fully stated, पथि – मथि – ऋभुक्षाम् अङ्गस्य आत् सौ ।

The final of पथिन् etc. is replaced by आत् before 'सु'

(ii) इतोऽत् सर्वनामस्थाने ॥ ७ । १ । ८६ ॥
Fully stated, पथि – मथि – ऋभुक्षाम् इतः अत् सर्वनामस्थाने ।

The इ in पथिन् etc. is replaced by अ (short) before a सर्वनामस्थान affix.

(iii) थोऽन्थः ॥ ७ । १ । ८७ ॥
Fully stated, पथि–मथोः थः न्थः सर्वनामस्थाने ।

The थ् in पथिन् and मथिन् is replaced by न्थ् before a सर्वनामस्थान affix.

पथिन्+सु	= पथि आ+सु ।	न् is replaced by आ – ७ । १ । ८५ ॥
	= पथ् अ आ+सु ।	इ is replaced by अ – ७ । १ । ८६ ॥
	= पन्थ् अ आ+सु ।	थ् is replaced by न्थ् – ७ । १ । ८७ ॥
	= पन्थाः ।	
पथिन्+औ	= पथन्+औ ।	इतोऽत्० – ॥ ७ । १ । ८६ ॥
	= पन्थन्+औ ।	थोऽन्थः ॥ ७ । १ । ८७ ॥
	= पन्थानौ ।	The penultimate is lengthened सर्वनामस्था० – ॥ ६ । ४ । ८ ॥

पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ।
पथिन्+शस् = पथ्+अस् । The टि 'इन्' is elided–see below (iv)
= पथः ।

(iv) भस्य टेर्लोपः ॥ ७ । १ । ८८ ॥

Fully stated, पथि – मथि – ऋभुक्षां भस्य टेः लोपः ।

The टि portion* of पथिन्, मथिन् and ऋभुक्षिन् is elided when they are 'भ' i. e. before the affixes शस्, टा, ङे, ङसि, ङस्, ओस्, आम्, ङि & ओस्.

पथिन् – पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ पथः । पथा पथिभ्याम् etc. (पथिषु हे पन्थाः)

मथिन् – मन्थाः मन्थानौ मन्थानः । मन्थानम् मन्थानौ मथः । मथा मथिभ्याम् etc. (मथिषु, हे मन्थाः)

ऋभुक्षिन् – ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षः । ऋभुक्षा ऋभुक्षिभ्याम् etc. (ऋभुक्षिषु, हे ऋभुक्षाः)

8. अस्थि नपुं॰ A bone.
दधि नपुं॰ Coagulated milk.
सक्थि नपुं॰ The thigh, the pole of a cart.
अक्षि नपुं॰ The eye.

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ७ । १ । ७५ ॥

Fully stated, अस्थि – दधि – सक्थि – अक्ष्णां तृतीयादिषु अचि विभक्तौ अनङ् उदात्तः ।

अनङ् – अन् (अ ङ् इत्) is substituted for the final इ of अस्थि, दधि, सक्थि and अक्षि before the affixes of the third triplicate and those following, which begin with a vowel (टादौ अचि) and it is moreover considered उदात्त (टा, ङे, ङसि, ङस्, ओस्, आम्, ङि, ओस्)

अस्थि नपुं॰ – अस्थि अस्थिनी अस्थीनि etc. अस्थ्ना अस्थिभ्याम् etc. अस्थनि or अस्थ्नि (६ । ४ । १३६ ॥) । अस्थिषु । हे अस्थे or अस्थि (optionally ह्रस्वस्य गुणः ॥ ७ । ३ । १०८ ॥ II, 4)

दधि नपुं॰ – दधि दधिनी दधीनि; दध्ना दधिभ्याम् etc.

सक्थि नपुं॰ – सक्थि सक्थिनी सक्थीनि; सक्थ्ना सक्थिभ्याम् etc.

अक्षि नपुं॰ – अक्षि अक्षिणी अक्षीणि; अक्ष्णा अक्षिभ्याम् etc.

Examples :

यथा राजा तथा प्रजा ।
मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् ।
वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।
श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाऽश्नात्युपानहम् ।
योगी भस्मना ललाटे त्रिपुण्ड्रं रचयति ।
विश्वकर्मा वृत्रघ्ने मुनेरस्थिभिः कुलिशमसृजत् ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनाऽरिं प्रसाधयेत् ।
उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥
स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्याश्चाऽऽभरणानि च ।
न हि चूडामणिः पादे नूपुरं मूर्ध्नि धार्यते ॥

—•—•—

* अचोऽन्त्यादि टि ॥ १ । १ । ६४ ॥

CHAPTER X

Roots of the अदादि class.

(लट् - लङ् - लोट् - विधिलिङ्)

1. Roots belonging to the द्वितीय गण are known as अदादि after the root अद भक्षणे which leads the group in the धातुपाठ.

The general विकरण प्रत्यय शप् (कर्तरि शप् ॥ ३ । १ । ६८ ॥) is elided for the अदादि class by अदिप्रभृतिभ्य: शप: ॥ २ । ४ । ७२ ॥
Fully stated – अदिप्रभृतिभ्य: शप: लुक् स्यात् ।

The affix शप् (which should have accrued with तिङ् affixes following) is elided after the roots of the अदादि class and the तिङ् affixes for लट्, लङ्, लोट् and विधिलिङ् are directly added.

The तिङ् affixes are enumerated in Chap. 1, Sec. 8, being पित् or ङित् as indicated.

2. अद भक्षणे अदादि प० प० अद् to eat, to consume.

लट् ।

अद्+शप्+ति = अद्+ति = अत्ति । खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ (II, 8)

अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः ।

लङ् ।

The augment आट् by the rule आडजादीनाम् ॥ ६ । ४ । ७२ ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ ७ । ३ । १०० ॥

Fully stated, अदः सार्वधातुके हलि अपृक्ते अट् सर्वेषाम् (आचार्याणां मतेन) ।

Coming after अद्, a सार्वधातुक affix consisting of a single consonant (अपृक्त) takes the augment अट्.

आ+अद्+त् = आ+अद्+अत् । The augment अट् – आद्यन्तौ० – ॥ १ । १ । ४६ ॥
= आदत् ।

आ+अद्+स् = आ+अद्+अस् = आदः ।

आदत् आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्व आद्म ।

लोट् ।

The म० पु० एक० affix हि is replaced by धि – हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६ । ४ । १०१ ॥ (Chap. VIII)

अत्तु अत्ताम् अदन्तु । अद्धि अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ।

विधिलिङ् ।

अद्यात् अद्याताम् अद्युः । अद्याः अद्यातम् अद्यात । अद्याम् अद्याव अद्याम ।

3. अस् भुवि अदा० प० प० अस् to be, to exist.

लट् ।

अस्+ति = अस्ति ।

अस्+तस् = स्तः । अ is elided before तस् which is ङित् – श्नसोरल्लोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥ (VIII)

अस्+अन्ति = सन्ति । श्नसो० – ॥ ६ । ४ । १११ ॥

अस्+सि = असि । स् of अस् is elided – see below (i)

(i) तासस्त्योर्लोपः ॥ ७ । ४ । ५० ॥

Fully stated, तासस्त्योः सः सि लोपः ।

The स् of तास् (for लुट्) and of the root अस् is elided before an affix beginning with स्.*

अस्ति स्तः सन्ति । असि स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः ।

लङ् ।

The augment आट् by आडजादीनाम् ॥ ६ । ४ । ७२ ॥

(ii) अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ७ । ३ । ९६ ॥

Fully stated, अस्तिसिचः अपृक्ते हलि सार्वधातुके ईट् ।

A सार्वधातुक affix consisting of a single consonant (अपृक्त) takes the augment ईट् after the root अस् and a root-base formed with the affix सिच् (for लुङ्).

आ + अस् + त् = आ + अस् + ईत् । The augment ईट्.

= आसीत ।

आ + अस् + स् = आ + अस् + ईस् = आसीः ।

आसीत् आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म ।

लोट् ।

The म० पु० एकवचन affix हि is replaced by धि – हुझल्भ्यो० – ॥ ६ । ४ । १०१ ॥

Further the स् of अस् is replaced by ए before हि, See below (iii)

(iii) घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ६ । ४ । ११९ ॥

Fully stated, घ्वसोः एत् हौ अभ्यासलोपः च ।

The finals of the घु roots (दा & धा) and the root अस् is replaced by ए before the लोट् affix हि, also the reduplicated syllable (अभ्यास) of दा and धा is further elided.‡

---

* For लुट् and लुङ् refer Book IV.

‡ For घु rooes refer Chap. XIII.

Thus, अस् + हि = अस् + धि । हुझल्भ्यो० – ॥ ६ । ४ । १०१ ॥
= स् + धि । श्नसो० – ॥ ६ । ४ । १११ ॥
= ए + धि । घ्वसो० – ॥ ६ । ४ । ११९ ॥
= एधि ।

अस्तु स्ताम् सन्तु । एधि स्तम् स्त । असानि असाव असाम ।

विधिलिङ् ।

स्यात् स्याताम् स्यु: । स्या: स्यातम् स्यात । स्याम् स्याव स्याम ।

The root अस् is प० प० but in the following cases it takes आ० प० affixes

(iv) कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १ । ३ । १४ ॥

Fully stated, कर्तरि कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदम् ।

आ० प० affixes are used to indicate the agent when there is interchange or reciprocity of action.

With वि and अति, व्यति+अस् to be in exchange for, to surpass or excel.

व्यति+अस्+ते = व्यतिस्ते । अ is elided – श्नसो० – ॥ ६ । ४ । १११ ॥ (Chap. VIII)

व्यति+अस्+आते = व्यति+स्+आते ।
= व्यतिषाते । स is replaced by ष् – see below (v)

(v) उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८ । ३ । ८७ ॥

Fully stated, उपसर्गप्रादुर्भ्याम् अस्तिः यच्परः सः मूर्धन्यः ।

Preceded by an उपसर्ग containing इ or उ, and the गति indeclinable प्रादुस्, the स् of अस् is replaced by ष् provided it is followed by य् or a vowel.

With प्रादुस् – प्रादुरस्ति, प्रादुःस्तः, प्रादुःषन्ति, प्रादुःष्यात् ।

व्यति+अस्+से = व्यति+स्+से । श्नसो० – ॥ ६ । ४ । १११ ॥
= व्यति+से । तासस्त्यो० – ॥ ५ । ४ । ५० ॥
= व्यतिसे । This स् does not belong to the root अस्. It will not be replaced by ष्.

व्यतिषाथे ।

व्यति+अस्+ध्वे = व्यति+स्+ध्वे ।
= व्यतिध्वे । स् elided by धि च ॥ ८ । २ । २५ ॥ (Chap. VIII)

व्यति+अस्+ए = व्यति+स्+ए ।
= व्यतिहे । स् is replaced by ह् – see below (vi)

(vi) ह एति ॥ ७ । ४ । ७२ ॥

Fully stated, तासस्त्योः सः ह एति (परतः) ।

The स् of the affix तास् and the root अस् is replaced by ह् followed by ए.

व्यतिस्ते व्यतिषाते व्यतिषते । व्यतिसे व्यतिषाथे व्यतिध्वे । व्यतिहे व्यतिस्वहे व्यतिस्महे ।

लङ् – व्यत्यास्त । लोट् – व्यतिस्ताम् । विधि० – व्यतिषीत ।

4. आस उपवेशने अदा आ० प० आस् to sit or rest, to be present..

लट् – आस्ते आसाते आसते । आस्से आसाथे आध्वे* । आसे आस्वहे आस्महे ।

लङ् – आस्त आसाताम् आसत etc.

लोट् – आस्ताम् आसाताम् आसताम् etc.

विधि० – आसीत आसीयाताम आसीरन् etc.

शास् with the उपसर्ग 'आ' – to desire or expect, to bless.

आङः शासु इच्छायाम् अदा० आ० प०‡ (Also with प्र)

लट् – आशास्ते । लङ् – आशास्त । लोट् – आशास्ताम् । विधि० – आशासीत ।

वस आच्छादने अदादि आ० प० वस् to wear.

लट् – वस्ते । लङ् – अवस्त । लोट् – वस्ताम् । विधि० – वसीत ।

5. वच परिभाषणे अदा० प० प० वच् to speak.

लट् ।

वक्ति वक्तः वचन्ति । वक्षि वक्थः वक्थ । वच्मि वच्वः वच्मः ।

लङ् – अवक्-ग्§ अवक्ताम् अवचन् etc.

लोट् – वक्तु वक्ताम् वचन्तु etc.

विधि० – वच्यात् वच्याताम् वच्युः etc.

6. वृजी वर्जने अदा० आ० प० वृज् to avoid, to shun.

Also रुधा० प० प० and चुरा० युजादि.

पृची सम्पर्चने अदा० आ० प० पृच् to come in contact with.

णिजि शुद्धौ अदा० आ० प० निञ्ज् to wash or cleanse.†

शिजि अव्यक्ते शब्दे अदा० आ० प० शिञ्ज् to tinkle.

---

* स् is elided by धि च ॥ ८ । २ । २५ ॥ (Chap. VIII)

‡ There is another root शासु अनुशिष्टौ अदा० प० प० which belongs to the अभ्यस्त group (Explained later in Sec. 21)

§ वाऽवसाने ॥ ८ । ४ । ५६ ॥ (II, 19)

† इदितो नुम्धातोः ॥ ७ । १ । ५८ ॥ (I, 6)

	लङ्	लोट्	विधि०:
वृज् – वृक्ते	अवृक्त	वृक्ताम्	वृजीत
पृच् – पृक्ते	अपृक्त	पृक्ताम्	पृचीत
निञ्ज् – निङ्क्ते	अनिङ्क्त	निङ्क्ताम्	निञ्जीत
शिञ्ज् – शिङ्क्ते	अशिङ्क्त	शिङ्क्ताम्	शिञ्जीत

लट् । (column heading of the first column)

7. मृजुष् शुद्धौ अदा० प० प० मृज् to wipe off, to sweep.

(i) मृजेर्वृद्धिः ।। ७ । २ । ११४ ।।

Fully stated, मृजेः अङ्गस्य इकः वृद्धिः ।

The इक् (इ, उ, ऋ, ऌ) in मृज् (i. e. ऋ) takes its वृद्धि substitute before an affix (applicable to roots only) which is not कित् or ङित्.

मृज्+ति = मार्ज्+ति । (वृद्धि)
= मार्ष्+ति । ज् is replaced by ष् - व्रश्चभ्रस्ज० - ।। ८ । २ । ३६ ।। (Chap. III)
= मार्ष्टि । ष्टुनाष्टुः ।। ८ । ४ । ४१ ।। (I, 20)
मृज्+तस् = मृष्टः । तस् is ङित् – no वृद्धि.
मृज्+अन्ति = मृजन्ति or मार्जन्ति । वृद्धि is optional - see below (ii)

(ii) क्ङित्यजादौ वेष्यते ।। (वा०)

वृद्धि is optional when the following affix, though ङित् or कित्, is अजादि i. e. begins with a vowel.

लट् –
मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति or मार्जन्ति । मार्क्षि मृष्ठः मृष्ठ । मार्जिम मृज्वः मृज्मः ।

लङ् –
अ+मृज्+त् = अ+मार्ज्+त । वृद्धि ।
= अ+मार्ज् । हल्ङ्या० - ।। ६ । १ । ६८ ।। (II, 8)
= अ+मार्ष् । व्रश्चभ्रस्ज० - ।। ८ । २ । ३६ ।। (Ch. III)
= अ+मार्ड् । झलां जशो० - ।। ८ । २ । ३९ ।। (II, 3)
= अमार्ट्-र्ड् । वाऽवसाने ।। ८ । ४ । ५६ ।। (II, 19)

The rule संयोगान्तस्य लोपः ।। (Chap. I) does not apply as only स् following र् is elided by रात्सस्य ।। ८ । २ । २४ ।। (II, 14)

अमार्ट्-र्ड् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् । अमार्ट्-र्ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म ।

लोट् – मार्ष्टु मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृड्ढि etc.

विधि० – मृज्यात् मृज्याताम मृज्युः etc.

8. द्विष अप्रीतौ अदा० उ० प० द्विष् to hate.

* This root is replaced by ख्याञ् before आर्धधातुक affixes.

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शनेऽपि अदा० आ० प० चक्ष् to speak, to see.
वश कान्तौ अदा० प० प० वश् to desire, to like.
द्विष् – लट् प० प० द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति etc.
आ० प० द्विष्टे द्विषाते द्विषते etc.
लङ् प० प० अद्वेट्–ड् अद्विष्टाम् अद्विषन or अद्विषुः । etc. (See below – द्विषश्च)
द्विषश्च ॥ ३ । ४ । ११२ ॥ – द्विषः च लङः शाकटायनस्य एव झेः जुस् ।

According to शाकटायन the affix झि for लङ् is replaced by जुस् after द्विष्. Hence the application of the rule is optional.

आ० प० अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत । etc.
लोट् – प० प० द्वेष्टु द्विष्टाम् द्विषन्तु etc. (द्विड्ढि)
आ० प० द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् etc.
विधि० – प० प० द्विष्यात् द्विष्याताम् द्विष्युः etc.
आ० प० द्विषीत द्वीषीयाताम् द्विषीरन etc.

चक्ष् आ० प०
चक्ष्+ते = च+ष्+ते । स्कोः संयो० – ॥ ८ । २ । २९ ॥ (Chap. I)
= च+ष्+टे । ष्टुना० – ॥ ८ । ४ । ४१ ॥ (I, 20)
= चष्टे । चक्षाते । चक्षते ।
चक्ष्+से = च+ष्+से । स्कोः संयो० – ॥ ८ । २ । २९ ॥
= च+क्+से । षढोः कः सि ॥ ८ । २ । ४१ ॥ (Ch. V)
= च+क्+षे । आदेशप्रत्य० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥ (I, 17)
= चक्षे । चक्षाथे ।
चक्ष्+ध्वे = च+ष्+ध्वे । स्कोः संयो० – ॥ ८ । २ । २९ ॥
= च+ड+ध्वे । झलां जश्झशि ॥ ८ । ४ । ५३ ॥ (I, 14)
= चड्ढ्वे । ष्टुना० – ॥ ८ । ४ । ४१ ॥
चष्टे चक्षाते चक्षते । चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे ।
लङ् – अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत etc.
लोट् – चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् etc.
विधि० – चक्षीत चक्षीयाताम् चक्षीरन् etc.

वश् प० प०
वश्+ति = वष्+ति । व्रश्चभ्रस्ज० – ॥ ८ । २ । ३६ ॥
= वष्टि । ष्टुना० – ॥ ८ । ४ । ४१ ॥
वश+तस् = वष्+तस् । व्रश्चभ्रस्ज० – ॥ ८ । २ । ३६ ॥
= उष+तस् । संप्रसारण by ग्रहिज्या० – ॥ ६ । १ । १६ ॥ (I, 14)
= उष्टः । ष्टुना० – ॥ ८ । ४ । ४१ ॥
वश्+अन्ति = उशन्ति । संप्रसारण ।

वष्टि उष्टः उशन्ति । वक्षि etc.

लङ् – अवट्-ड् औष्टाम्* औशन् etc.

लोट् – वष्ट् उष्टाम् उशन्तु etc.

विधि० – उश्यात् उश्याताम् उश्युः etc.

9. लिह् आस्वादे अदा० उ० प० लिह् to lick, to taste.

दुह प्रपूरणे अदा० उ० प० दुह् to milk.

दिह् उपचये अदा० उ० प० दिह् to anoint.

लिह्+ति = लेह्+ति । पुगन्त० – ॥ ७ । ३ । ८६ ॥

= लेढ्+ति । हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥ (Chap. VII)

= लेढ्+धि । झषस्तथो० – ॥ ८ । २ । ४० ॥ (Chap. VIII)

= लेढ्+ढि । ष्टुना० – ॥ ८ । ४ । ४१ ॥

= लेढि । ढो ढे लोपः ॥ ८ । ३ । १३ ॥ (Chap. VIII)

लिह्+तस् = लिढ्+तस् । हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥

= लिढ्+धस् । झषस्तथो० – ॥ ८ । २ । ४० ॥

= लिढ्+ढस् । ष्टुना० – ॥ ८ । ४ । ४१ ॥

= लीढः । ढ् is elided by ढो ढे० – ॥ ८ । ३ । १३ ॥ (Chap. VIII)

Preceding इ is lengthened by ढ्रलोपे० – ॥ ६ । ३ । १११ ॥ (II, 4)

लिह्+अन्ति = लिहन्ति ।

लिह्+सि = लेह्+सि । पुगन्त० – ॥ ७ । ३ । ८६ ॥

= लेढ्+सि । हो ढः ॥ ८ । २ । ३१ ॥

= लेक्+सि । षढोः० – ॥ ८ । २ । ४१ ॥

= लेक्षि । आदेशप्रत्य० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥

प० प० – लेढि लीढः लिहन्ति । लेक्षि लीढः लीढ । लेह्मि लिह्वः लिह्मः ।

आ० प० – लीढे लिहाते लिहते etc.

लङ् – प० प० अलेट्–ड् अलीढाम् अलिहन् etc.

आ० प० अलीढ अलिहाताम् अलिहत etc.

लोट् – प० प० लेढु लीढाम् लिहन्तु । लीढि etc.

आ० प० लीढाम् लिहाताम् लिहताम् etc.

विधि० – प० प० लिह्यात् लिह्याताम् लिह्युः etc.

आ० प० लिहीत लिहीयाताम् लिहीरन् etc.

---

* After संप्रसारण, वश् becomes उश्. Being अजादि it will take the augment आट्–आडजादीनाम् ॥ ६ । ४ । ७२ ॥ By आटश्च ॥ ६ । १ । ९० ॥ there will be a single वृद्धि substitute for आ and the succeeding vowel.

दुह् प्रपूरणे ।

दुह् + ति = दोह् + ति । पुगन्त० – ॥ ७ । । ८६ ॥
= दोघ् + ति । दादेर्धातोः० ॥ ८ । २ । ३२ ॥ (Chap, VII)
= दोघ् + धि । झषस्तथो० – ॥ ८ । २ । ४० ॥
= दोग्धि । झलांजश० – ॥ ८ । ४ । ५३ ॥ (I, 14)

दुग्धः । दुहन्ति ।

दुह् + सि = दोह् + सि ।
= दोघ् + सि ।
= धोघ् + सि । एकाचो बशो० – ॥ ८ । २ । ३७ ॥ (Chap. VII)
= धोक् + सि । खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ (II, 3)
= धोक्षि । आदेशप्रत्य० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥

लट् – प० प० दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोह्मि दुह्वः दुह्मः ।
आ० प० दुग्धे दुहाते दुहते etc.
लङ् – प० प० अधोक्–ग् अदुग्धाम अदुहन् etc.
आ० प० अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत etc.
लोट् – प० प० दोग्धु दुग्धाम् दुहन्तु etc.
आ० प० दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् etc.
विधि० – प० प० दुह्यात् दुह्याताम् दुह्युः etc.
आ० प० दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् etc.

दिह उपचये ।

लट् – प० प० देग्धि दिग्धः दिहन्ति etc.
आ० प० दिग्धे दिहाते दिहते etc.
लङ् – प० प० अधेक्–ग् अदिग्धाम् अदिहन् etc.
आ० प० अदिग्ध अदिहाताम् अदिहत etc.
लोट् – प० प० देग्धु दिग्धाम् दिहन्तु etc.
आ० प० दिग्धाम् दिहाताम् दिहताम् etc.
विधि० – प० प० दिह्यात् दिह्याताम् दिह्युः etc.
आ० प० दिहीत दिहीयाताम् दिहीरन् etc.

10. विद ज्ञाने अदा० प० प० विद् to know, to understand.
लट – वेत्ति वित्तः विदन्ति etc.

Alternately,

(i) **विदो लटो वा ॥ ३ । ४ । ८३ ॥**

Fully stated, विदः लटः वा परस्मैपदानां णल्–अतुस्–उस्–थल्–अथुस्–अ–णल्–व–माः ।

The root विद takes the following affixes optionally for लट् प० प०

प्र० पु० णल्-अ (ण् ल् इत्) अतुस् उस्
म० पु० थल्-अ (थ् ल् इत्) अथुस् अ
उ० पु० णल्-अ (ण् ल् इत्) व म

णल्, थल्, णल् are पित्. the rest are ङित्.
वेद विदतु: विदु: । वेत्थ विदथु: विद । वेद विद्व विद्म ।

लङ् –
(ii) सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ ३ । ४ । १०९ ॥
Fully stated, सिच्–अभ्यस्त–विदिभ्य: च ङित: झे: जुस् ।

The affix झि (प्र० पु० बहु० of a ङित् लकार) is replaced by जुस् for bases ending in सिच् (लुङ्), for an अभ्यस्त base and after the root विद अदा० प० प०

अवेत्-द् अवित्ताम् अविदु: । अवे:*–अवेत्-द् अवित्तम् अवित्त । अविदम् अविद्व अविद्म ।

लोट् ।
वेत्तु वित्ताम् विदन्तु । विद्धि वित्तम् वित्त । वेदानि वेदाव वेदाम ।

Alternately,
(iii) विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । ४१ ॥

The form विदांकुर्वन्तु is presented optionally. This option applies to all persons and numbers. This irregular form is obtained by adding the affix 'आम्' to the root विद् (no गुण of the penultimate) to which लोट् forms of the root कृञ् are appended.

विदांकरोतु विदांकुरुताम् विदांकुर्वन्तु । विदांकुरु विदाकुरुतम् विदाकुरुत । विदांकरवाणि विदांकरवाव विदांकरवाम ।

विधिलिङ् ।
विद्यात् विद्याताम् विद्यु: etc.

Preceded by सम् the root विद् takes आ० प० affixes – विदिप्रच्छि० – ॥ (वा०) (II, 10)

(iv) वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ।१ । ७ ॥
Fully stated, वेत्ते: झ: अत: विभाषा रुट् ।

The initial augment रुट्–र् (उ ट् इत्) is optionally added to अत् which replaces झ of the affixes added to the verbal stem विद् (वेत्ति).
लट् झे – अते or रते, लङ् झ – अत or रत, लोट् झाम् - अताम् or रताम् ।

---

* दश्च ॥ ८ । २ । ७५ ॥ – धातो: दस्य पदान्तस्य सिपि परे रु: स्यात् वा ।
द् of a root is optionally replaced by रु–र् (उ इत्) coming at the end of a पद before the ending सिप्.

Thus, लट् – संवित्ते संविदाते संविदते or संविद्रते ।
लङ् – समवित्त समविदाताम् समविदत or समविद्रत ।
लोट् – संवित्ताम् संविदाताम् संविदताम् or संविद्रताम् ।

For विधिलिङ् there can be no option for the affix ईरन्.
संविदीत संविदीयाताम् संविदीरन् ।

11. हन हिंसागत्योः अदा॰ प॰ प॰ हन् to kill or strike.

लट् – हन्+ति = हन्ति ।
हन्+तस् = हतः । न् is elided – see below (i)

(i) अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ।। ६ । ४ । ३७ ।।

The nasal occurring at the end of a base which are enunciated as अनुदात्त in the धातुपाठ (e. g. मन्, हन्, गम्, नम्, यम् and रम्), of the root वन् भ्वा॰ प॰ प॰ and of the roots of the तनादि group, is elided before an affix beginning with a झल् वर्ण which is कित् or ङित्.

हन्+अन्ति = ह् न्+अन्ति । The penultimate अ is elided, see below (ii)
= घ् न्+अन्ति = घ्नन्ति । हो हन्तेः० – ।। ७ । ३ । ५४ ।।

(ii) गमहनजनसनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।। ६ । ४ । ९८ ।।
Fully stated, गम–हन–जन–सन–घसाम् अङ्गस्य उपधायाः अनङि अचि क्ङिति लोपः ।

The penultimate अ of गम्, हन्, जन्, सन् and घस् is elided before an अजादि affix, other than अङ् (लुङ्) provided it is कित् or ङित्.

लट् – हन्ति हतः घ्नन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हन्मः ।
लङ् – अहन्* अहताम् अघ्नन् । अहन् अहतम् etc.
लोट् ।

(iii) हन्तेर्जः ।। ६ । ४ । ३६ ।।
हौ – the root हन् is entirely replaced by ज before हि, म॰ पु॰ एक॰ for लोट्.
हन्+हि = ज+हि = जहि ।
हन्तु हताम् घ्नन्तु । जहि हतम् हत । हनानि हनाव हनाम ।
विधिलिङ् – हन्यात् हन्याताम् हन्युः etc.

12. या प्रापणे अदा॰ प॰ प॰ या to go.
लट् – याति यातः यान्ति etc.
लङ् – अयात् अयाताम् अयान् or अयुः etc.
लङः शाकटायनस्यैव ।। ३ । ४ । १११ ।।
Fully stated, आतः लङः झेः जुस् शाकटायनस्य एव ।

* The final न् is not elided as the rule नलोपः० – ।। ८ । २ । ७ ।। applies only to a प्रातिपदिक base,

The प्र० पु० बहु० ending झि for लङ्, coming after a base ending in आ, is replaced by जुस् – उस् (ज् इत्) according to शाकटायन only. Hence the optional form अयान्.

अ+या+जुस् = अ+या+उस्
= अयु: । आ+उ = उ – उस्यपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥ (Ch. I)

लोट् – यातु याताम् यान्तु etc.
विधि० – यायात यायाताम् यायु: etc.

The following roots are conjugated similarly – ख्या प्रकथने, मा माने भा दीप्तौ, दाप् लवने*, पा रक्षणे‡, श्रा पाके§, ष्णा शौचे† etc.

13. a. वी गतिव्यक्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अदा० प० प० वी to go, to pervade. etc.
लट् – वेति वीत: वियन्ति etc. (इय् by अचिश्नु० – ॥ ६ । ४ । ७७ ॥ I, 13)
लङ् – अवेत् अवीताम् अवियन् etc.
लोट् – वेतु वीताम् वियन्तु etc.
विधि० – वीयात् वीयाताम् वीयु: etc.

b. शीङ् स्वप्ने अदा० प० प० शी to sleep.

(i) शीङ: सार्वधातुके गुण: ॥ ७ । ४ । २१ ॥

The final of the base शी takes its गुण substitute followed by a सार्वधातुक affix. This cancels the bar 'क्ङिति च' allowing गुण substitution even before a कित् or ङित् affix provided it is सार्वधातुक.

शी+ते = शेते । पित् affix.
शी+आते = शयाते । ङित् affix.
शी+अते = शी+रते । The augment रुट् – see below (ii)
= शेरते ।

(ii) शीङो रुट् ॥ ७ । १ । ६ ॥

Fully stated, शीङ: अङ्गस्य झ: अत: रुट् ॥

The initial augment रुट् is added to अत् (झ्) after the base शी.

लट् – शेते शयाते शेरते etc.
लङ् – अशेत अशयाताम् अशेरत etc.

---

* This root is specifically excluded from the संज्ञा घु – दाधाघ्वदाप् ॥

‡ The causal form is पालि – the augment लुक् before णिच् by the वार्तिक पातेर्णौ लुग्वक्तव्य: ॥

§ This is a मित् root – the causal form is श्रपि.

† Not preceded by an उपसर्ग this is मित् optionally – causal form is स्नापि or स्नपि.

लोट् – शेताम् शयाताम् शेरताम् etc.
विधि० – शयीत शयीयाताम् शयीरन् etc.

c. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने अदा० आ० प० सू to beget or produce.
(दिवा० प्राणिप्रसवे)

भूसुवोस्तिङि ॥ ७ । ३ । ८८ ॥
Fully stated, भूसुवोः अङ्गस्य सार्वधातुके तिङि न गुणः ।

There is no गुण substitution of the finals of the bases consisting of the roots भू and सू, followed by a सार्वधातुक तिङ् affix. Therefore, for the root सू no गुण substitution takes place even before a पित् affix.

लट् – सूते सुवाते सुवते etc. (उव् – अचिश्नु० – ॥ ६ । ४ । ७७ ॥)
लङ् – असूत असुवाताम् असुवत etc.
लोट् – सूताम् सुवाताम् सुवताम् etc.
विधि० – सुवीत सुवीयाताम् सुवीरन् etc.

14. a. इण् गतौ अदा० प० प० इ to go.

लट् – इ+ति = एति । गुण ।
इ+तस् = इतः ।
इ+अन्ति = यन्ति । इणो यण् ॥ – see below.

इणो यण् ॥ ६ । ४ । ८१ ॥
Fully stated, इणः अङ्गस्य अचि यण् ।

The final of the base इ is replaced by य् followed by an अजादि affix. This cancels the सूत्र 'अचिश्नु० – ॥' for the root इण्.

एति इतः यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः ।

लङ् ।

आ+इ+त् = आ+ए+त् । गुण ।
= ऐत् । आ+ए = ऐ ।
आ+इ+ताम् = ऐताम् । आ+इ = ऐ । आटश्च ॥ ६ । १ । ९० ॥ (II, 9)
आ+इ+अन् = आयन् । इ is replaced by य् – इणो यण् ॥ ६ । ४ । ८१ ॥

ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम ।
लोट् – एतु इताम् यन्तु etc.
विधि० – इयात् इयाताम् इयुः etc.

b. इक् स्मरणे अदा० प० प० (नित्यमधिपूर्वः) अधि+इ to remember.

इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ (वा०)
The rules which apply to इण also hold good for इक्. (इणो यण् ॥)

लट् – अध्येति अधीतः अधियन्ति etc.*
लङ् – अध्यैत् अध्यैताम् अध्यायन् etc.
लोट् – अध्येतु अधीताम् अधियन्तु etc.
विधि० – अधीयात् अधीयाताम् अधीयुः etc.
c. इङ् अध्ययने अदा० प० प० अधि + इ to study (नित्यमधिपूर्वः)

The rule इणो यण् does not apply to इङ्. The final vowel is replaced by इय् by अचिश्नु० – ॥

लट् – अधीते अधीयाते‡ अधीयते etc. (अधि + इ = अधी)
लङ् – अध्यैत अध्यैयाताम् अध्यैयत etc. (आ + इ = ऐ – आटश्च ॥)
लोट् – अधीयात् अधीयाताम् अधीयताम् etc.
विधि० – अधीयीय अधीयीयाताम् अधीयीरन् etc.

15. यु मिश्रणे अमिश्रणे च अदा० प० प० यु to join or separate.
उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ७ । ३ । ८९ ॥
Fully stated, लुकि उतः अङ्गस्य हलि पिति सार्वधातुके वृद्धिः नाभ्यस्तस्य ।

When an affix has been elided (शप् in the present case), the final उ (short) of a root-base takes its वृद्धि substitute followed by a सार्वधातुक पित् affix beginning with a consonant – the rule, however, does not apply to a reduplicated base (अभ्यस्त).

Thus, यु + ति = यौति; similarly यौषि, यौमि ।
यौति युतः युवन्ति । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः ।
लङ् – अयौत् अयुताम् अयुवन् etc.
लोट – यौतु युताम् युवन्तु etc.
विधि० – युयात् युयाताम् युयुः etc.

The following roots are similarly conjugated – णु स्तुतौ अदा० प० प० ष्णु प्रस्रवणे अदा० प० प०, कु शब्दे अदा० प० प०, टुक्षु शब्दे (टु इत्) अदा० प० प०, क्ष्णु तेजने अदा० प० प०§

16. तु (सौत्रः) गतिवृद्धिहिंसासु अदा० प० प० तु to go, to be strong, to injure.
रु शब्दे अदा० प० प० to make any sound.
ष्टुञ् स्तुतौ अदा० प० प० to praise.

---

* अधि + इ + अन्ति = अधि + य् + अन्ति = अधियन्ति ।
‡ अधि + इ + आते = अधि + इय् + आते = अधीयाते । Similarly अधीयते
§ समः क्ष्णुवः ॥ १ । ३ । ६५ ॥ (आत्मनेपदम्)
Preceded by सम्, क्ष्णु takes आ० प० affixes.
संक्ष्णुते शस्त्रम् – (He) sharpens the weapon.

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ७ । ३ । ९५ ॥

Fully stated, तु-रु-स्तु-शमि-अमः तिङि हलि सार्वधातुके ईट् वा ।

The initial augment ईट्-ई (ट् इत्) is optionally added to a सार्वधातुक तिङ् affix beginning with a consonant following the roots तु, रु, स्तु, शम् and अम् This applies to all affixes, पित् or अपित्.

स्तु+ति = स्तौति वृद्धि by उतो वृद्धिः० - ॥ ७ । ३ । ८९ ॥
or स्तो+ईति = स्तवीति गुण as the affix is अजादि
स्तु+तस् = स्तुतः or स्तुवीतः । Optional ईट्.
स्तु+अन्ति = स्तुवन्ति । No ईडागम as the affix is अजादि.

लट् - प० प० स्तौति-स्तवीति स्तुतः-स्तुवीतः स्तुवन्ति etc.
आ० प० स्तुते-स्तुवीते स्तुवाते स्तुवते etc.
लङ् - प० प० अस्तौत्-अस्तवीत् अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन etc.
आ० प० अस्तुत-अस्तुवीत अस्तुवाताम् अस्तुवत etc.
लोट् - प० प० स्तौतु-स्तवीतु स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु etc.
आ० प० स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवाताम स्तुवताम etc.
विधि० - प० प० स्तुयात्-स्तुवीयात् स्तुयाताम्-स्तुवीयाताम् स्तुयुः-स्तुवीयः
आ० प० स्तुवीत स्तुवीयाताम् स्तुवीरन् ।

तु अदा० प० प०
लट् - तौति-तवीति तुतः-तुवीतः तुवन्ति etc.
लङ् - अतौत्-अतवीत् अतुताम्-अतुवीताम् अतुवन् etc.
लोट् - तौतु-तवीतु तुताम्-तुवीताम् तुवन्तु etc.
विधि० - तुयात्-तुवीयात् तुयाताम्-तुवीयाताम् तुयुः-तुवीयुः etc.
रु अदा० प० प० is similarly conjugated.

Roots शम् and अम् belong to the दिवा० and भ्वा० classes respectively and take the affixes श्यन् and शप्. The present सूत्र applies to these roots only in Vedic literature in which विकरण affixes are frequently dropped.

17. ऊर्णुञ् आच्छादने अदा० उ० प० ऊर्णु to cover.

(i) **ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ७ । ३ । ९० ॥**

Fully stated, ऊर्णोतेः अङ्गस्य हलि पिति सार्वधातुके विभाषा वृद्धिः ।

This modifies the सूत्र, उतो वृद्धिः० - ॥ by making the वृद्धि substitute optional. Alternately there will be गुण by the general rule.

ऊर्णौति-ऊर्णोति । ऊर्णौषि-ऊर्णोषि । ऊर्णौमि-उर्णोमि ।

There will be गुण substitution for सार्वधातुक पित् affixes beginning with a vowel - और्णवम् (लङ् उ० पु० एक०)

(ii) गुणोऽपृक्ते ॥ ७ । ३ । ९१ ॥

Fully stated, ऊर्णोतेः अङ्गस्य अपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणः ।

The final of ऊर्णु takes its गण substitute followed by an अपृक्त affix (a single consonant which is सार्वधातक and पित्.

These are त्, प्र० पु० एक० लङ् - और्णोत् । and स्, म० पु० एक० लङ् - और्णोः ।

लट् - प० प० ऊर्णौति-ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति etc.

आ० प० ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुवते etc.

लङ् - प० प० और्णोत् और्णुताम और्णुवन् etc

आ० प० और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत etc.

लोट् - प० प० ऊर्णौतु-ऊर्णोतु ऊर्णुताम् ऊर्णुवन्त etc

आ० प० ऊर्णुताम ऊर्णुवाताम् ऊर्णुवताम etc

विधि० - प० प० ऊर्णुयात ऊर्णुयाताम ऊर्णुयुः etc.

आ० प० ऊर्णुवीत ऊर्णुवायाताम ऊर्णुवीरन् etc.

१४. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि अदा० उ० प० ब्रू to speak, to tell.

(i) ब्रुव ईट् ॥ ७ । ३ । ९३ ॥

Fully stated, ब्रुवः हलि पिति सार्वधातुके ईट् ।

The initial augment ईट् is added to a सार्वधातुक पित् affix beginning with a consonant following the root ब्रू

Thus, ब्रू+ति = ब्रू+ईति = ब्रवीति ।

Similarly ब्रवीषि, ब्रवीमि, अब्रवीत्, अब्रवीः, ब्रवीतु ।

For पित् अजादि affixes there is no augment - अब्रवम, ब्रवाणि, ब्रवाव etc.

For ङित् affixes there is no augment - ब्रूतः, ब्रुवन्ति etc.

(ii) ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।। ३ । ४ । ८४ ॥

Fully stated, ब्रुवः लटः परस्मैपदानाम् आदितः पञ्चानाम् णलादयः पञ्च वा ब्रुवः आहः ।

The first five लट् प० प० affixes are optionally replaced by णल्, अतुस् , उस्, थल् and अथुस् for the root ब्रू which again is replaced by आह्.

(iii) आहस्थः ॥ ८ । २ । ३५ ॥

The ह् of आह् is replaced by थ् followed by a झल् वर्ण.

Thus, ब्रू+तिः= आह्+णल् = आह्+अ । (ण् ल् इत्)
= आह । आहतुः । आहुः ।
ब्रू + सि= आह्+थल् = आह्+थ् । (ल् इत्)
= आथ्+थ । आहस्थः ॥ ८ । २ । ३५ ॥
= आत्थ । खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ आहथुः

लट - प० प० ब्रवीति or आह ब्रूतः or आहतुः ब्रुवन्ति or आहुः । ब्रवीषि or आत्थ ब्रूथः or आहथुः ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः ।

आ० प० ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते etc.

लङ् – प० प० अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् etc.

आ० प० अब्रूत अब्रुवाताम् अब्रुवत etc.

लोट् – प० प० ब्रवीतु ब्रूताम् ब्रुवन्तु etc.

आ० प० ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् etc.

विधि० – प० प० ब्रूयात् ब्रूयाताम् ब्रूयुः etc.

आ० प० ब्रुवीत ब्रुवीयाताम् ब्रुवीरन् etc.

19. ईश ऐश्वर्ये अदा० आ० प० ईश् to rule, to possess.

ईड स्तुतौ अदा० आ० प० ईड् to praise, to implore.

(i) ईशः से ।। ७ । २ । ७७ ।।

(ii) ईडजनोर्ध्वे च ।। ७ । २ । ७८ ।।

Fully stated, ईशः ईडजनोः सार्वधातुके से ध्वे च इट् ।

The initial augment इट् is added to the सार्वधातुक affixes से and ध्वे following the roots ईश्, ईड् and जन्.*

Thus, ईशिसे, ईशिध्वे; ईडिषे, ईडिध्वे ।

This rule applies to the लोट् affixes स्व and ध्वम् as the ए of से and ध्वे have been replaced by व् and अम् respectively – सवाभ्यां वामौ ।। ३ । ४ । ९१ ।। एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् – a form modified in part is the same as the original one. Thus we get ईशिष्व, ईशिध्वम्; ईडिष्व, ईडिध्वम् ।

This does not apply to the लङ् affix ध्वम् as ध्वे itself is a modification of the original तिङ् affix ध्वम् for लट् and लोट्–टित आत्मने० –।। ३ । ४ । ७९ ।। विकृतिग्रहणेन प्रकृतेः अग्रहणम् – a rule laid down for a modified form cannot apply to the original, from which it is modified.

Thus for लङ् ईश्–ऐड्ढ्वम्; ईड्–ऐड्ढ्वम् ।

ईश् – लट् ईष्टे ईशाते ईशते । ईशिषे ईशाथे ईशिध्वे etc

लङ् ऐष्ट ऐशाताम् ऐशत । ऐष्ठाः ऐशाथाम् ऐड्ढ्वम् etc.

लोट् ईष्टाम् ईशाताम् ईशताम् । ईशिष्व ईशाथाम् ईशिध्वम् etc.

विधि० ईशीत ईशीयाताम् ईशीरन् etc.

ईड् – लट् ईट्टे । ईडिषे । ईडिध्वे ।

लङ् ऐट्ट । ऐट्ठाः । ऐड्ढ्वम् ।

लोट ईट्टाम् । ईडिष्व । ईडिध्वम् ।

विधि० ईडीत etc.

---

* जन् is दिवा० and takes the वि० प्र० श्यन्. Hence the present सूत्र cannot apply. In Vedic literature वि० प्र०s are many times elided and we come across the forms जनिषे, जनिध्वे.

20. The रुदादि group.

(i) रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७ । २ । ७६ ॥

Fully stated, रुदादिभ्य: वलादेः सार्वधातुके इट् ।

The initial augment इट् is added to a वलादि (beginning with a vowel other than य्) सार्वधातुक affix following the roots रुद् etc. – रुदिर्, ञिष्वप्, श्वस्, अन् and जक्ष्.

रुद्+ति = रुद्+इति = रोदिति ।

रुद्+तस् = रुद्+इतस् = रुदित: । etc.

But रुद्+अन्ति= रुदन्ति; रुद्+यात् = रुद्यात् ।

(ii) रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ७ । ३ । ९८ ॥

(iii) अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ ७ । ३ । ९९ ॥

The initial augment ईट्–ई (ट् इत्) and according to गार्ग्य and गालव the initial augment अट्–अ (ट् इत्) is added to a पित् सार्वधातुक affix which is अपृक्त (single consonant)

लङ् प्र० पु० एक० त् – अरोदीत् or अरोदत् ।

लङ् म० पु० एक० स् – अरोदीः or अरोदः ।

रुद् लट् – रोदिति रुदित: रुदन्ति etc.
लङ् – अरोदीत् or अरोदत् अरुदिताम् अरुदन् etc.
लोट् – रोदितु रुदिताम् रुदन्तु etc.
विधि० – रुद्यात् रुद्याताम् रुद्युः etc.

स्वप् लट् – स्वपिति । लङ् – अस्वपीत् or अस्वपत् ।
लोट् – स्वपितु । विधि० – स्वप्यात् ।

श्वस् लट् – श्वसिति । लङ् – अश्वसीत् or अश्वसत्
लोट् – श्वसितु । विधि० – श्वस्यात् ।

अन् लट् – अनिति* । लङ् – आनीत् or आनत् । लोट् - अनितु । विधि० – अन्यात् ।

The root जक्ष् also belongs to the अभ्यस्त group discussed in the next section.

21. The अभ्यस्त group.

(i) जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ । १ । ६ ॥

---

* अनितेः ॥ ८ । ४ । १९ ॥
Fully stated, उपसर्गात् अनितेः नः णः ।
The न् of the root अन् is replaced by ण् preceded by an उपसर्ग having र् — प्राणिति ।

अभ्यस्तम् – the root जक्ष् and the six following are treated as अभ्यस्त bases. These are जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधी and वेवी *

(ii) अदभ्यस्तात् ।। ७ । १ । ४ ॥

Fully stated, अभ्यस्तात् झः अत् ।

Following an अभ्यस्त base the झ of an affix is replaced by अत्

Thus, लट् प० प० झि = अति; आ० प० झ = अते ।

लोट् प० प० झु = अतु; आ० प० झाम् = अताम् ।

लङ् प० प० झि = जुस्; (सिजभ्यस्त० – ॥ ३ । ४ १०९ ॥ Ref. Sec.)

आ० प० झ = अत ।

विधि० प० प० affix is युस् and आ० प० is ईरन्.

a. जक्ष भक्षहसनयो अदा० प० प० जक्ष् to eat to laugh.

लट् – जक्षिति (रुदादि० – ॥ ७ । २ । ७६ ॥) जक्षितः जक्षति (अदभ्यस्तात्) etc

लङ् – अजक्षीत् or अजक्षत (रुदश्च० – ॥ ७ । ३ । ९८ । अजक्षिताम् अजक्षुः etc.

लोट् – जक्षितु जक्षिताम् जक्षतु etc.

विधि० – जक्ष्यात् जक्ष्याताम् जक्ष्युः etc.

b. जागृ निद्राक्षये अदा० प० प० जागृ to awake.

लट् – जागर्ति जागृत जाग्रति etc.

लङ् – अ+जागृ+त् = अ+जागर्+त् ।

= अ+जागर् । हलङ्या० – ॥ ६ १ । ६८ ॥

= अजागः । अजागृताम् ।

अ+जागृ+जुस् = अ+जागृ+उस् ।

= अ+जागर्+उस । जुसि च ॥ ७ । ३ । ८३ ।। see below

= अजागरुः ।

जुसि च ॥ ७ । ३ । ८३ ॥

Fully stated, अङ्गस्य जुसि च गुणः ।

The final इक् (short or long) of a base takes its गुण substitute followed by जुस् (लङ्)

लङ् – अजागः अजागृताम् अजागरुः etc.

लोट् – जागर्तु जागृताम् जाग्रतु etc.

विधि० – जागृयात् जागृयाताम् जागृयुः etc.

c. दरिद्रा दुर्गतौ अदा० प० प० दरिद्रा to be in need.

लट् – दरिद्रा+ति = दरिद्राति । पित् affix.

---

* Most probably these are derived by reduplication from basic roots like घस्, गॄ, द्रा, कास्, धी or ध्यै and वी. The connection with the original roots was lost and these are treated as independent roots.

दरिद्रा+तस् = दरिद्रि+तस् । इद्दरिद्रस्य ॥ ६ । ४ । ११४ ॥ see below
= दरिद्रितः ।

इद् दरिद्रस्य ॥ ६ । ४ । ११४ ॥

Fully stated, दरिद्रस्य हलि क्ङिति सार्वधातुके इत् ।

The final of दरिद्रा is replaced by इत्-इ (त् इत्) when followed by a सार्वधातुक affix which is कित् or ङित् and begins with a consonant.

दरिद्रा + अति = दरिद्र् + अति । आ is elided - श्नाभ्यस्त॰ - ॥ ६ ४ । ११२ ॥
= दरिद्रति । etc.

लङ् - अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः etc.

लोट् - दरिद्रातु दरिद्रिताम् दरिद्रतु etc.

विधि॰ - दरिद्रियात् दरिद्रियाताम् दरिद्रियुः etc.

d. चकासृ दीप्तौ अदा॰ प॰ प॰ चकास् to shine.

लट् - चकास्ति चकास्तः चकासति etc.

लङ् - अचकात्-द्* अचकास्ताम् अचकासुः
अचकाः-अचकात्-द्‡ अचकास्तम् etc.

लोट् - चकास्तु चकास्ताम् चकासतु । चकाधि§ or चकाद्धि चकास्तम् etc.

विधि॰ - चकास्यात् चकास्याताम् चकास्युः etc.

e. शासु अनुशिष्टौ अदा प॰ प॰† शास् to rule.

लट् - शास्+ति = शास्ति ।

शास्+तस् = शिस्+तस् । आ is replaced by इ; See below (i)
= शिष्+तस् । स् is replaced by ष् - शासिवसि॰ - ॥ ८ । ३ । ६० ॥
= शिष्टः । ष्टुना ष्टुः ॥

(i) शास इदङ्हलोः ॥ ६ । ४ । ३४ ॥

Fully stated, शासः उपधायाः इत् (स्यात्) अङ्हलोः क्ङिति ।

The penultimate of शास् is replaced by इत्-इ (त् इत्) followed by the लुङ् affix अङ् or an affix which is कित् or ङित् beginning with a consonant.

---

* तिप्यनस्तेः ॥ ८ । २ । ७३ ॥ (Chap. VIII)

‡ सिपि धातो रुर्वा ॥ ८ । २ । ७४ ॥ (Chap. VIII)

§ हि is replaced by धि - हुझल्भ्यो॰ - ॥ ६ । ४ । १०१ ॥ स् is elided - धि च ॥ ८ । २ । २५ ॥ This is the form adopted by भाष्य. Other grammarians hold that only स् of the affix सिच् is elided before ध by धि च. According to them स् is replaced by द् by झलां जश्झशि ॥ ८ । ४ । ५३ ॥ and the form then is चकाद्धि.

† For आङः शासु इच्छायाम् see Sec. 4

लट् – शास्ति शिष्टः शासति etc.

लङ् – अशात्–द् अशिष्टाम् अशासुः । अशाः, अशात्–द् अशिष्टम् etc.

लोट् – शास्तु शिष्टाम् शासतु

शास्+हि = शाधि । See below (ii); हुझल्भ्यो० – ॥

(ii) शा हौ ॥ ६ । ४ । ३५ ॥

Fully stated, शासः हौ शा ।

शास् is replaced by शा followed by the लोट् affix हि.

शिष्टम् शिष्ट etc.

विधि० – शिष्यात् शिष्याताम् शिष्युः etc.

f. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः अदा० आ० प० दीधी to shine, to appear.

लट् – दीधी+ते = दीधीते ।

दीधी+आते = दीध्य्+आते । ई is replaced by य्, See below (i)

= दीध्याते । दीध्यते etc.

(i) एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६ । ४ । ८२ ॥

Fully stated, अनेकाचः धातोः अङ्गस्य असंयोगपूर्वस्य एः यण् अचि ।

The final इ – short or long, of a root which is not preceded by a conjunct consonant, when the root has more than one vowel (अनेकाचः), is replaced by यण् (य्, व्, र्, ल्) followed by an affix beginning with a vowel.

लङ् – अदीधीत अदीध्याताम् अदीध्यत । अदीधीथाः etc.

अ+दीधी+इ = अदीधि । ई is elided, see below (ii)

(ii) यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ७ । ४ । ५३ ॥

Fully stated, दीधीवेव्योः अन्त्यस्य लोपः यि–इवर्णयोः (परतः)

The final vowel of दीधी and वेवी is elided followed by य् or इ.

लोट् – दीधीताम् दीध्याताम् दीध्यताम् etc.

दीधी+ऐ = दीध्यै । See below (iii)

(iii) दीधीवेवीटाम् ॥ १ । १ । ६ ॥

Fully stated, दीधीवेवीटाम् गुणवृद्धी न ।

There can be no गुण–वृद्धि substitution for दीधी, वेवी and the augment इट् (Ref. Book IV)

विधि० – दीधीत दीधीयाताम् दीधीरन् etc.

g. वेवीङ् वेतिना तुल्ये अदा० आ० प० वेवी to go etc.

लट – वेवीते; लङ् – अवेवीत; लोट – वेवीताम्; विधि० – वेवीत ।

22. The Passive construction.

The affix यक् – य (क् इत्) is added followed by आ० प० endings for लट्, लङ्, लोट् and विधिलिङ्. With यक्, the rootbase becomes अकारान्त and the modifications given in Chap. I Sec. 9 take place.

अद भक्षणे – अद्+यक्+ते = अद्यते । लङ् – आद्यत । लोट् – अद्यताम् । विधि० – अद्येत ।

या प्रापणे – यायते । अयायत । यायताम् । यायेत ।

मा माने – 'घुमास्था० – ६ । ४ । ६६ ॥' – ईत्वम् ।

मीयते । अमीयत । मीयताम् । मीयेत ।

This rule does not apply to पा रक्षणे – पायते । अपायत । पायताम् । पायेत ।
The rule also does not apply to दाप् लवणे which is not 'घु'.

दायते । अदायत । दायताम् । दायेत ।

इण् गतौ – अकृत्सार्व० – ७ । ४ । २५ ॥ दीर्घः – ईयते । ऐयत । ईयताम् । ईयेत ।

इङ् अध्ययने – 'नित्यमधिपूर्वः' अधीयते । अध्यैयत । अधीयताम् । अधीयेत ।

ष्टुञ् स्तुतौ – 'दीर्घः' स्तूयते । अस्तूयत । स्तूयताम् । स्तूयेत ।

शीङ् स्वप्ने ।

(i) अयङ् यि क्ङिति ॥ ७ । ४ । २२ ॥
Fully stated, शीङः अङ्गस्य यि क्ङिति अयङ् ।

The final of शी is replaced by अयङ् – अय् (अङ् इत्) followed by an affix which is कित् or ङित् and which begins with य्.

शी+यक्+ते = शय्+य+ते = शय्यते । अशय्यत । शय्यताम् । शय्येत ।

वच परिभाषणे – वचिस्वपि० – ॥ ६ । १ । १५ ॥ 'संप्रसारणम्'

उच्यते । औच्यत । उच्यताम् । उच्येत ।

ञिष्वप् शये – सुप्यते । असुप्यत । सुप्यताम् । सुप्येत ।

वश कान्तौ – ग्रहिज्या० – ॥ ६ । १ । १६ ॥ संप्रसारणम् ।

उश्यते । औश्यत । उश्यताम् । उश्येत ।

अस् भुवि ।

(ii) अस्तेर्भूः ॥ २ । ४ । ५२ ॥
Fully stated, अस्तेः आर्धधातुके भूः ।

The root अस् is replaced by भू followed by an आर्धधातुक affix. यक् is आर्धधातुक.

अस+यक्+ते = भूयते । अभूयत । भूयताम् । भूयेत ।

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

(iii) ब्रुवो वचिः ॥ २ । ४ । ५३ ॥
Fully stated, ब्रुवः आर्धधातुके वचिः ।

The root ब्रू is replaced by वच् followed by an आर्धधातुक affix.

ब्रू+यक्+ते = उच्यते (सम्प्रसारण)

औच्यत । उच्यताम् । उच्येत ।

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि ।

(iv) चक्षिङः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

Fully stated, चक्षिङः आर्धधातुके ख्याञ् ।

The root चक्ष् is replaced by ख्याञ् - ख्या (ञ् इत्) followed by an आर्धधातुक affix.

चक्ष्+यक्+ते = ख्यायते ।

अख्यायत । ख्यायताम् । ख्यायेत ।

Some grammarians hold that क्शा is the substitute - क्शायते etc.

जागृ निद्राक्षये ।

(v) जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ७ । ३ । ८५ ॥

Fully stated, जाग्र: अङ्गस्य अविचिण्णल्ङित्सु गुण: ।

The final of जागृ takes its गुण substitute followed by an affix other than वि, चिण्, णल् and a ङित् affix. *

This cancels the bar against यक् which is कित्

जागृ+यक्+ते = जागर्यते । गुण ।

अजागर्यत । जागर्यताम् । जागर्येत ।

दरिद्रा दुर्गतौ ।

(vi) दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्य: ॥ (वा०)

The final आ of दरिद्रा is elided followed by an आर्ध० affix which is कित् or ङित्.

दरिद्रयते । अदरिद्रयत । दरिद्रयताम् । दरिद्रयेत ।

शासु अनुशिष्टौ । 'शास इदङ् - ॥ ६ । ४ । ३४ ॥' - शिष्यते । अशिष्यत । शिष्यताम् । शिष्येत ।

For आ+शास् - आशास्यते । आशास्यत । आशास्यताम् । आशास्येत ।

दीधीङ् - दीध्यते । अदीध्यत । दीध्यताम् । दीध्येत ।

वेवीङ् - वेव्यते । अवेव्यत । वेव्यताम् । वेव्येत ।

23. Roots of the अदादि class.

आस उपवेशने आ० प० आस् - to sit, to rest, to be present.

With अधि (अध्यास्) ‡ to lie down, to settle upon; with अनु (अन्वास्) - to be

---

* वि = क्विप्, क्विन् etc. चिण् is a substitute for सिच् in लुङ्; णल् is a लिट् affix.

‡ अधिशीङ्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

The support for the activity indicated by verbs formed by the roots शीङ्, स्था and आस् preceded by अधि is treated as कर्म (कर्मणि द्वितीया ।)

शिव: कैलासम् अध्यास्ते - शिव dwells in कैलास.

seated near, to wait upon; with उद् – to sit away from; to be inactive or indifferent; with उप - to sit near to, to serve; with परि and उप (पर्युपास) to sit round, to attend or worship, to resort to.

इण् गतौ प० प० इ to go.

With अति (अती) – to go beyond, to excel; with अधि (अधी) – to understand; with अनु (अन्वि) – to go after, to follow, to imitate; with अप (अपे)* – to go away; with अपि (अपी) – to go near, to join; with अभि (अभी) – to approach; with अव (अवे) – to consider; with आ (ए) – to come; with उद (उदि) to rise; with अभि & उद् (अभ्युदि) – to rise; with उप (उपे) – to go near; with निस् – निर (निरि) – to depart; with परि (परी) – to surround; with प्र (प्रे) – to go out, to depart; with प्रति प्रती) – to meet, to believe etc.; with प्रति & अव (प्रत्यवे) – to come down again, to offend; with वि (वी) – to go apart, to undergo a change; with वि & अति (व्यती) – to swerve from, to elapse etc. with सम् (समि) – to come together; with सम् & अनु (समन्वि) – to go together after; with सम् & अव (समवे) – to come together, to unite; with सम् & प्रति (सम्प्रती) – to go towards, to believe firmly in;

ईर् गतौ कम्पने च आ० प० ईर् to go, to move. (Also चुरा० युजा० ईर क्षेपे)

With उद् (उदीर्) – to start off; with प्र (प्रेर्) – to move, to appear; with सम् (समीर्) – to move together. The causal form is ईरि – to cause to move (with उद, प्र & सम्).

ख्या प्रकथने प० प० ख्या – to make known, to relate.

With आ – to tell; with प्र – to announce, to extol; with प्रति & आ (प्रत्याख्या) – to deny; with वि – to celebrate, to call; with वि & आ (व्याख्या) to explain in detail; with सम् (संख्या) – to count, to enumerate.

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शनेऽपि आ० प० चक्ष् to speak, to tell, to see.

With अव – to look down upon, to perceive; with आ – to inspect, to relate, with प्र – to relate; with वि – to see distinctly, to proclaim; with वि & आ (व्याचक्ष्) – to relate, to explain; with सम् – to observe, to relate fully.

णु स्तुतौ प० प० नु – to praise, to commend.

With आ (आ० प०) ‡ – to sound, with प्र (प्रणु) – to praise.

दिह उपचये उ० प० दिह् – to anoint, to smear.

---

* एत्येधत्यूठसु ॥ ६ । १ । ८९ ॥ अयैति । अवैति । प्रैति etc.

‡ आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानम् ॥ (वा०) आनुते शृगालः ।

With उप – to cover; with सम् – to besmear, to be doubtful or uncertain;

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि उ० प० ब्रू – to speak, to tell.

With अनु – to learn by heart (by speaking after); with प्र – to speak forth, to announce, to teach; with प्रति – to answer.

या प्रापणे प० प० या – to go.

With अनु – to follow; with अप – to depart; with अभि – to approach; with अव – to go down, to understand; with आ – to come, to attain; with उद् – to rise, to go away; with उप – to go near; with निस्, निर् – to set out for, to pass away (as time); with परि to surround; with प्रति – to go against, to return; with सम् – to go together. The causal form is यापि – to cause to pass or spend (time).

रु शब्दे प० प० रु – to make sound, to cry, to hum.

With आ – to cry out; with वि – to bewail; with सम् – to cry together, to roar.

वा गतिगन्धनयो: अदा० प० प० वा – to blow, to emit an odour.

With उद् – to blow out; with निस्, निर् – to blow (as wind), to be extinguished; with प्र – to blow forth, to yield a scent. The causal form is वापि (निर्वापि – to put out, to extinguish, to refresh).

विद ज्ञाने प० प० विद् – to know, to understand.

With सम् (आ० प०)* – to know thoroughly, to recognise, to approve. The causal form is वेदि (आवेदि – to make known, निवेदि – to offer, to present, to announce)

शीङ् स्वप्ने आ० प० शी – to lie down, to sleep.

With अति – to surpass; with अधि‡ – to lie upon; with अनु – to lie close to to repent; with सम् – to become feeble, to waver.

श्वस प्राणने प० प० श्वस् – to breath.

With उद् (उच्छ्वस्) – to breath hard, to live, to bloom; with नि (निश्वस्) to draw in breath, to sigh; with निस्, निर् (नि:श्वस्) – to exhale, to breath; with वि – to draw breath freely, to confide in; with आ – to recover breath, to take heart; with सम् & आ (समाश्वस्) to take courage.

---

* विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ।। (वा०) आत्मनेपदम् – preceded by सम्.

‡ अधिशीङ्स्थासां कर्म ।। १ । ४ । ४६ ।।

नारायण: शेषमधिशेते – नारायण lies down upon शेष.

The causal form is श्वासि (आश्वासि – to encourage, to comfort).

ष्टुञ् स्तुतौ उ० प० स्तु to praise.

With अभि (अभिष्टु)* – to praise, to extol; with नि (निष्टु) – to praise; with परि (परिष्टु) – to praise; with प्र (प्रस्तु) – to praise aloud, to begin; with वि (विष्टु) – to praise very much; with सम् (संस्तु) – to praise in chorus, to laud.

हन हिंसागत्योः प० प० हन् – to strike, to kill, to go (rarely).

With अप – to repel, to take away; with अव – to strike, to remove; with आ‡ – to strike, to attack; with नि – to kill, to overwhelm; with परि to wind round, to extinguish; with प्र§ – to strike, to slay; with वि – to beat asunder, to destroy; with सम् – to strike together, to join, to close.

ह्रुङ् अपनयने आ० प० ह्रु – to take away, to hide.

This occurs many times with अप and नि with the same meanings.

Examples :

शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।
निर्बुद्धिः क्षयमेति ।
वरुणोऽपामीष्टे ।†

---

* उपसर्गात् सुनोतिसुवति० – ॥ ८ । ३ । ६५ ॥ परिनिविभ्य० – ॥ ८ । ३ । ७० ॥ (7, II)
स् is replaced by ष्. With the augment अट्, this is optional if परि, नि and वि precede.

‡ आङो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥
Preceded by आङ्, हन् takes आ० प० affixes if used intransitively :
अश्वः खुरेण भूमौ आहते – the horse strikes at the ground with its hoof.
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)
पाणिना मस्तकम् आहते – (He) strikes his own head with the hand.

§ हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ ८ । ४ । २२ ॥ नस्य णत्वम् – परिहण्यते; प्रहण्यते
वमोर्वा ॥ ८ । ४ । २२ ॥ वमयोः परयोः वा – परिहन्मि/परिहण्मि; परिहन्वः/परिहण्वः; परिहन्मः/परिहण्मः । Similarly for प्र.

† अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥
The object of the roots इक् preceded by अधि or any other root having this meaning, the roots दय् and ईश् takes षष्ठी (शेषे)
अध्येति मातुः or स्मरति मातुः – (He) remembers the mother
दरिद्राणां दयते – (He) feels compassion for the poor.
जगतः ईष्टे – (He) rules over the universe.
When however the कारक relationship is definitely emphasised it takes द्वितीया–मातरं स्मरति ।

शुको जनकाद् ब्रह्मविद्यामध्यैत ।*
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।‡
वत्सेहि गृहं गच्छाव: ।§
तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कुरु ।
निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मी: समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात् पथ: प्रविचलन्ति पदं न धीरा: ॥

---

* आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २८ ॥

The 'instructor' is अपादान in a regular course of instruction. Being अपादान it takes the पञ्चमी. 'जनक' in this case is the instructor.

‡ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ (वा०)

A word connected with the कर्म is placed in सप्तमी if it signifies the निमित्त or the purpose of the activity indicated by the verb.

§ ओमाङोश्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥

अ – short or long followed by ओम् or आङ् is replaced by a single substitute, the following one.

शिवाय ओं नम: = शिवायों नम: ।

बत्स एहि = वत्सेहि । (आ+इण्)

———

CHAPTER XI

प्रातिपदिक bases ending in व, र्, स etc.

1. दिव् स्त्री०* The heaven, the sky.

दिव्+सु = दि+ओ+स् । व् is replaced by ओ – see below (i)
= द्योः इ is replaced by य् – इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

(i) दिव ओत् ॥ ७ १ । ८४ ॥
Fully stated. दिवः अङ्गस्य ओत् सौ ।
The final of दिव् is replaced by ओत् – ओ (त् इत्) followed by the affix सु.
दिवौ दिवः etc

दिव् + भ्याम् = दि+उ+भ्याम् । व् is replaced by उ - see below (ii)
= द्युभ्याम्

ii) दिव उत् ॥ ६ । १ । १३१ ॥
Fully stated, दिवः उत् पदान्ते ।

The final of दिव् is replaced by उत्–उ (त् इत्) when it is treated as a पद दिव् is treated as a पद before भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सुप्.
द्यौः दिवौ दिवः । दिवम् दिवौ दिवः । दिवा द्युभ्याम् द्युभिः । दिवे द्युभ्याम् द्युभ्यः । दिवः द्युभ्याम् द्युभ्यः । दिवः दिवोः दिवाम् । दिवि दिवोः द्युषु हे द्यौः दिवौ दिवः

2. द्वार् स्त्री० A door, a gate.
द्वाः द्वारौ द्वारः । द्वारम् द्वारौ द्वारः । द्वारा द्वार्भ्याम् द्वार्भिः etc
द्वार्षु – र् remains as it is before सुप् (स० बहु०) as only रु – र (उ इत्) is replaced by विसर्ग before सुप् by रोः सुपि ॥ ८ । ३ । १६ ॥

3. गिर् स्त्री० Speech, language; धुर् स्त्री० A yoke; पुर् स्त्री० A town, a city.

These words have been formed from the roots गॄ निगरणे तुदा० प० प० or गॄ शब्दे क्र्या० प० प०, धुर्वी हिंसायाम भ्वा० प० प० and पॄ पालनपूरणयो: जुहो० or क्र्या० प० प० by the addition of क्विप् । वि). The इ of वि is only to help pronunciation, the single consonant affix व् is elided by वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥‡ The affix क्विप् elides but it modifies the roots to some extent – they are now treated as noun-bases

---

* In vedic this word occurs usually in the masculine gender.

‡ गॄ+क्विप् = गॄ = गिर् । ॠत इद् धातोः ॥ ७ । १ । १०० ॥
पॄ+क्विप् = पॄ = पुर् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ ७ । १ । १०२ ॥
धुर्व्+क्विप् = धुर्व् वि = धुर् । व following र् is elided by राल्लोपः ॥

राल्लोपः ॥ ६ । ४ । २१ ॥
Fully stated, अङ्गस्य रात् च्छ्वोः क्विझलोः क्ङिति अनुनासिके च लोपः ।
च्छ and व् occurring after the र of a base are elided followed by the affix क्वि or an affix beginning with a झल् वर्ण that is कित् or ङित् or an affix beginning with a nasal.

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ८ । २ । ७६ ॥

Fully stated, पदस्य धातोः र्वोः उपधायाः इकः दीर्घः ।

The penultimate इ, उ, ऋ, ऌ of a base ending in र् or व् is lengthened when treated as a पद.

गिर्+सु = गिर् । स् is elided – हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= गीर् । The penultimate इ is lengthened.
= गीः ।

गिर् is also treated as a पद before भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सुप्-गीर्भ्याम्, गीर्भिः, गीर्भ्यः, गीर्षु ।

Thus गीः गिरौ गिरः । गिरम् गिरौ गिरः । गिरा गीर्भ्याम् etc.
Similarly धूः धुरौ धुरः । धुरम् धुरौ धुरः । धुरा धूर्भ्याम् etc. (धूर्षु)
पूः पुरौ पुरः । पुरम् पुरौ पुरः । पुरा पूर्भ्याम् etc. (पूर्षु)

आशिस् स्त्री० Asking for, prayer, blessing.

This word has been derived from आङः शासु इच्छायाम् अदा० आ० प० by the addition of the affix क्विप्.

आशासः क्वौ उपधाया इत्व वाच्यम् ॥ (वा०)

The penultimate of the root शास् preceded by आ is replaced by इ followed by the affix क्वि.

आ+शास्+क्विप् = आ+शिस्+वि = आशिस् । वेरपृक्त० – ॥ ६ । १ । ६७ ॥

Where स् is replaced by रु the rule र्वोरुपधाया० – ॥ applies.

आशिस्+सु = आशिस् । हल्ङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= आशिर् । ससजुषो० – ॥ ८ । २ । ६६ ॥
= आशीर् । र्वोरुप० – ॥ ८ । २ । ७६ ॥
= आशीः । खरवसान० – ॥ ८ । ३ । १५ ॥

आशिस्+औ = आशिषौ । ष् by शासिवसि० – ॥ ८ । ३ । ६० ॥ (II, 16)

आशिस् is treated as a पद before भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सुप् – आशीर्भ्याम् etc.

5. अर्चिस् स्त्री, नपुं० A ray of light, flame.
सर्पिस् नपुं० Clarified butter.
हविस् नपुं० An oblation.

These words have been formed by the addition of the उणादि affix इसि – इस् (इ इत्) to the roots अर्च्, सृप् and हु*

अर्चिस्+सु = अर्चिः । (६ । १ । ६८ ॥ ८ । २ । ६६ ॥ ८ । ३ । १५ ॥ apply)
अर्चिस्+औ = अर्चिषौ । ष् by आदेशप्रत्यय० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥

---

* **अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ॥ उणादि – २७३ ॥**

अर्चिषः etc.; अर्चिर्भ्याम्; अर्चिःषु or अर्चिष्षु ।

अर्चिस् नपुं० —

अर्चिस्+सु = अर्चिः । (७ । १ । २३ ॥ ८ । २ । ६६ ॥ ८ । ३ । १५ ॥ apply)
अर्चिस्+शी = अर्चिस्+ई = अर्चिषी । ष् by आदेशप्रत्यय० – ॥ ८ । ३ । ५९ ॥
अर्चिस्+शि = अर्चिन्स्+इ । नपुंसकस्य० – ॥ ७ । १ । ७२ ॥ नुमागमः ।
= अर्चीन्स्+इ । इ is lengthened - see below (i)
= अर्चीन्ष्+इ । स is replaced by ष् - see below (ii)
= अर्चींषि । अनुस्वार by नश्चापदा० – ॥ ८ । ३ । २४ ॥ (I, 6)

(i) सान्तमहतः संयोगस्य ॥ ६ । ४ । १० ॥
Fully stated, सान्तसंयोगस्य महतःच यो नकारः तस्योपधायाः दीर्घः सर्वनामस्थाने असम्बुद्धौ ।

The penultimate of न् of a base ending in a conjunct consonant, स् being the last वर्ण and of the प्रातिपदिक base महत्*, is lengthened followed by a सर्वनामस्थान affix other than the vocative singular. 'शि' is a सर्वनामस्थान affix.

(ii) नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ८ । ३ । ५८ ॥
Fully stated, नुम्–विसर्जनीय–शर्व्यवाये अपि इण्कोः सस्य मूर्धन्यः ।

स् following an इण् वर्ण or a guttural is replaced by ष् even if the augment नुम्, a विसर्जनीय or a शर् वर्ण intervenes.
प्र० and द्वि० – अर्चिः अर्चिषी अर्चींषि ।

The rest as for अर्चिस् स्त्री० – अर्चिषा, अर्चिर्भ्याम् etc.
सर्पिस् नपुं०, हविस् नपुं० are declined in the same way.

6. धनुस् पुं० नपुं० A bow; वपुस् नपुं० Body; यजुस् नपुं० A sacrificial prayer, the name of a Veda; चक्षुस् नपुं० The eye, sight.
These words have been formed by the addition of the उणा० affix उसि उस् (इ इत्)‡ to the roots धन धान्ये जुहो० प० प०; डुवप बीजसंताने भ्वा० उ० प० यज देवपूजादिषु भ्वा० उ० प० चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शनेऽपि अदा० आ० प०
धनुस् पुं० – धनुः धनुषौ धनुषः । धनुषम् धनुषौ धनुषः । धनुषा धनुर्भ्याम् धनुर्भिः etc.
(धनुःषु or धनुष्षु)

---

* For the declension of महत् refer Chap. XIII

‡ अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ उणादि – २८२ ॥
The affix उस् is added to ऋ, पृ etc. and is treated as नित्.
चक्षेः शिच्च ॥ उणादि – २८४ ॥
It is also added to चक्षिङ् and then is treated as शित्. Being शित् it is सार्वधातुक and चक्षिङ् will not be replaced by ख्याञ्.

नपुं० - धनु: धनुषी धनूंषि etc. The rest as in masculine.
वपुस् नपुं०, यजुस् नपुं० and चक्षुस् नपुं० are declined like धनुस् नपुं०

7. सजुष् पुं०, स्त्री०, नपुं० An associate, a companion.

This word has been formed by the addition of the affix क्विप् to the root जुषी प्रीतिसेवनयोः तुदा० आ० प० preceded by सह – shortened to स.

सह जुषते इति सह+जुष+क्विप् = सजुष्।

The final ष् of सजुष्, occurring as a पद, is replaced by रु – ससजुषो रुः ॥ ८ । २ । ६६ ॥ सजुष् being a noun-base, the rule र्वोरुप० – ॥ ८ । २ । ७६ ॥ applies.

पुं० स्त्री० – सजू: सजुषौ सजुष:। सजुषम् सजुषौ सजुष:। सजुषा सजूर्भ्याम् सजूर्भि: etc.
(सजूःषु or सजूष्षु)

नपुं० – प्र० द्वि० – सजू: सजुषी सजूंषि। सजुषा, सजूर्भ्याम् etc.

8. भास् स्त्री० Light, lustre.

भास् + सु = भास् = भार् = भा:। (६ । १ । ६८ ॥ ८ । २ । ६६ ॥ ८ । ३ । १५ ॥)
भासौ भास:। भासम् भासौ भास:। भासा,
भास् + भ्याम् = भार्+भ्याम्। ससजुषो० – ॥ ८ । २ । ६६ ॥
= भाय्+भ्याम्। य् by भोभगो० – ॥ ८ । ३ । १७ ॥ (I, 19)
= भाभ्याम्। य् is elided by हलि सर्वेषाम् ॥ ८ । ३ । २२ ॥ (I, 19)

भाभि:, भासे etc.
भास् + सुप् = भार्+सु। ८ । २ । ६६ ॥
= भाः+सु। रोः सुपि ॥ ८ । ३ । १६ ॥
or भास्सु। विसर्जनीयस्य सः ॥ ८ । ३ । ३४ ॥

9. चन्द्रमस् पुं० The moon; उषस् स्त्री० The dawn; मनस् नपुं० The mind.

चन्द्रमस्+सु = चन्द्रमास् + सु। The penultimate अ is lengthened by
= चन्द्रमा:। अत्वसन्तस्य० – ॥ See below.

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ६ । ४ । १४ ॥
Fully stated, अधातोः अत्वसन्तस्य अङ्गस्य उपधायाः दीर्घः असम्बुद्धौ सौ परे।

The penultimate of a base ending in अतु and अस्, other than a धातु, is lengthened followed by सु (not of vocative).

चन्द्रमसौ चन्द्रमस:। चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमस:। चन्द्रमसा,
चन्द्रमस्+भ्याम् = चन्द्रमर्+भ्याम्। (८ । २ । ६६)
= चन्द्रम+उ+भ्याम्। हशि च ॥ ६ । १ । ११४ ॥ (I, 19)
= चन्द्रमोभ्याम्। अ + उ = ओ। आद्गुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥ (I, 7)

चन्द्रमोभिः चन्द्रमोभ्यः etc. चन्द्रमःसु or चन्द्रमस्सु ।

हे चन्द्रमः – No lengthening for सम्बुद्धि.

उशस् स्त्री० उषाः उषसौ उषसः etc.

मनस् नपुं० मनः मनसी मनांसि (अ is lengthened by सान्तमहतः० – ॥)

The rest like चन्द्रमस्.

10. उशनस् पुं० The name of an ancient sage.

पुरुदंसस् पुं० A name of Indra.

अनेहस् पुं० One without a rival, time.

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ७ । १ । ९४ ॥ (II, 14)

The final of a stem ending in ऋ, उशनस्, पुरुदंसस् and अनेहस् is replaced by अनङ् – अन् (अ ङ् इत्) followed by the affix सु (not the vocative singular).

उशनस्+सु = उशन+अन्+स् ।	स् is replaced by अन्
= उशनन्+स् ।	अ+अ = अ – अतो गुणे ॥ ६ । १ । ९७ ॥
= उशनान्+स् ।	अ is lengthened by सर्वनामस्थाने० – ॥ ६ । ४ । ८ ॥
= उशनान् ।	स् is elided by हलङ्ग्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= उशना ।	नलोपः० – ॥ ८ । २ । ७ ॥

उशनसौ उशनसः । उशनसम् उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्याम् etc. हे उशनन्, उशन or उशनः ।

अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः ॥ (वा०)

The final of उशनस् is optionally replaced by अनङ् before the voc. singular and then न् is elided optionally.

Similarly पुरुदंसा पुरुदंसौ etc. (But only हे पुरुदंसः)

अनेहा अनेहसौ etc. (हे अनेहः)

11. Some irregular bases.

a. प्रशाम् पुं० स्त्री० नपुं० Calm, composed.

This word is formed by the addition of क्विप् to the root शमु उपशमे दिवा० प० प० preceded by प्र*

---

* प्रशाम्यतीति प्र + शम् + क्विप् = प्रशाम् । The penultimate अ is lengthened.

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ ६ । ४ । १५ ॥

Fully stated, अनुनासिकस्य अङ्गस्य उपधायाः दीर्घः क्विझलोः क्ङिति ।

The penultimate of a base ending in a nasal is lengthened before क्वि or an affix beginning with a झल् वर्ण which is moreover कित् or ङित्.

प्रशाम्+सु = प्रशाम् = प्रशान् । See below (i)

(i) मो नो धातोः ॥ ८ । २ । ६४ ॥

Fully stated, धातोः मः नः पदान्ते ।

The final म् of a root is replaced by न् when it is a पद.

प्रशामौ प्रशामः, प्रशामम् प्रशामौ प्रशामः, प्रशामा प्रशान्भ्याम् etc.

प्रशाम्+सुप् = प्रशान्+सु = प्रशान्सु

or प्रशान्+ध्+सु = प्रशान्त्सु । See below (ii)

(ii) नश्च ॥ ८ । ३ । ३० ॥

Fully stated, नकारान्तात् सस्य धुट् वा ।

The initial augment धुट् is added to स् optionally coming after a नकारान्त पद.

हे प्रशान् ।

b. जरा स्त्री॰ Old age.

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ ७ । २ । १०१ ॥

Fully stated, जरायाः जरस् अन्यतरस्याम् अजादौ विभक्तौ ।

जरा is optionally substituted by जरस् before an अजादि affix.

Thus जरा जरे-जरसौ जराः-जरसः etc.

जराभ्याम्, जराभिः, जराभ्यः, जरासु ।

For षष्ठी बहु॰ जराणाम् or जरसाम् ।

For जरा स्त्री॰ refer Book II Chapter 8.

c. पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६ । १ । ६३ ॥

पद्-दत्-नस्-मास्-हृद्-निश्-असन्-यूषन्-दोषन्-यकन्-शकन्-उदन्-आसन् अन्यतरस्यां शस्प्रभृतिषु ।

Words पद्, दत्, नस्, मास्, हृद्, निश्, असन्, यूषन्, दोषन्, यकन्, शकन्, उदन् and आसन् optionally replace पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोस्, यकृत्, शकृत्, उदक, and आस्य respectively before affixes beginning with शस्.

पाद पुं॰ The foot, leg.

पादः पादौ पादाः । पादम् पादौ पादान् or पदः । पादेन or पदा पादाभ्याम् or पद्भ्याम् etc.

दन्त पुं॰ A tooth, a tusk.

दन्तः दन्तौ दन्ताः । दन्तम् दन्तौ दन्तान्—दतः । दन्तेन-दता दन्ताभ्याम्-दद्भ्याम् etc.

नासिका स्त्री॰ The nose.

नासिका नासिके नासिकाः । नासिकाम् नासिके नासिकाः-नसः । नासिकया-नसा नासिकाभ्याम्-नोभ्याम् etc.

मास पु० नपुं० A month.

मासः मासौ मासाः । मासम् मासौ मासान्-मासः । मासेन-मासा मासाभ्याम्-माभ्याम् etc.

नपुं० – मासम् मासे मासानि । मासम् मासे मासानि-मांसि etc.

हृदय नपुं० The heart.

हृदयम् हृदये हृदयानि । हृदयम् हृदये हृदयानि-हृंदि । हृदयेन-हृदा हृदयाभ्याम्-हृद्भ्याम् etc.

निशा स्त्री० Night.

निशा निशे निशाः । निशाम् निशे निशाः-निशः । निशया-निशा निशाभ्याम्-निड्भ्याम् etc.

असृज् नपुं० Blood.

असृक्-ग् असृजी असृञ्जि । असृक्-ग् असृजी असृञ्जि-असानि । असृजा-अस्ना असृग्भ्याम्-असभ्याम् etc.

यूष पुं० नपुं० Soup, broth.

यूषः यूषौ यूषाः । यूषम् यूषौ यूषान्-यूष्णः । यूषेण-यूष्णा यूषाभ्याम्-यूषभ्याम् etc.

यूषम् यूषे यूषाणि । यूषम् यूषे यूषाणि-यूषाणि । यूषेण-यूष्णा यूषाभ्याम्-यूषभ्याम् etc.

दोस् पुं० नपुं० The fore-arm or arm.

दोः दोषौ दोषः । दोषम् दोषौ दोषः-दोष्णः । दोषा-दोष्णा दोर्भ्याम्-दोषभ्याम् ।

दोः दोषी दोंषी । दोः दोषि दोंषि-दोषाणि । दोषा-दोष्णा दोर्भ्याम्-दोषभ्याम् etc.

यकृत् नपुं० The liver.

यकृत्-द् यकृती यकृन्ति । यकृत्-द् यकृती यकृन्ति-यकानि । यकृता-यक्ना यकृद्भ्याम्-यकभ्याम् etc.

शकृत् नपुं० Ordure, excrement – like यकृत्.

उदक नपुं० Water.

उदकम उदके उदकानि । उदकम् उदके उदकानि-उदानि । उदकेन-उद्ना उदकाभ्याम्-उदभ्याम् etc.

आस्य नपुं० The mouth.

आस्यम् आस्ये आस्यानि । आस्यम् आस्ये आस्यानि-आसानि । आस्येन-आस्ना आस्याभ्याम्-आसभ्याम् etc.

d. मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा ॥ (वा०)

Words मांस्, पृत् and स्नु optionally replace मांस, पृतना and सानु respectively before affixes from शस् onwards.

मांस नपुं० – मांसम् मांसे मांसानि । मांसम् मांसे मांसानि-मांसि । मांसेन-मांसा मांसाभ्याम्-मान्भ्याम्* etc.

---

* मांस्+भ्याम् = मान्स्+भ्याम् । अनुस्वार replaced by the original न्.
= मान्+भ्याम् । स् elided by संयोगान्तस्य लोपः ॥ ८ । २ । २३ ॥
= मान्भ्याम् ।

न् is not elided as the लोप of स् by संयोगान्तस्य लोपः is treated as असिद्ध for the application of the सूत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ८ । २ । ७ ॥

पृतना स्त्री० – पृतना पृतने पृतनाः । पृतनाम् पृतने पृतनाः–पृतः । पृतनया–पृता पृतनाभ्याम्–पृद्भ्याम् etc.

सानु पु० – सानुः सानू सानवः । सानुम् सानू सानून्–स्नून् । स्नानुना–स्नुना सानुभ्याम्–स्नुभ्याम् etc.

नपुं० – सानु सानुनी सानूनि । सानु सानुनी सानूनि–स्नूनि etc.

e. व्याघ्रपाद् पु० स्त्री० tiger-footed.

व्याघ्रपाद्+सु = व्याघ्रपाद् । or व्याघ्रपात् । वाऽवसाने ॥

व्याघ्रपादौ व्याघ्रपादः । व्याघ्रपादम् व्याघ्रपादौ,

व्याघ्रपाद्+शस् = व्याघ्रपद्+अस् । See below पादःपत् ॥

= व्याघ्रपदः ।

पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

Fully stated, पादः अङ्गस्य भस्य पत् ।

पाद् of a base, when it is भ, is replaced by पद्.

A base is 'भ' before an affix beginning with य् or a vowel, other than सर्वनामस्थान.

व्याघ्रपदा व्याघ्रपाद्भ्याम् व्याघ्रपाद्भिः etc. हे व्याघ्रपात्–द् ।

Similarly सुपाद्, द्विपाद्, चतुष्पाद् etc.

In the feminine all these become optionally व्याघ्रपदी, सुपदी etc.

Then they are declined like a नदी base.

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ४ । १ । २ ॥

Fully stated, पादः प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् अन्यतरस्याम् ।

The affix ङीप् is added optionally in the feminine to a प्रातिपदिक base ending in पाद्.

पाद् is replaced by पद् before ङीप् by पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

Examples :

सत्यं हि परमं तपः ।
न ज्ञानात् परमं चक्षुः ।
क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।
एकश्चंद्रस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि च ।
वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।
किं तव मनसि वर्तते तन्मां ब्रूहि ।
दधि सर्पिः पयश्च शीघ्रमाहरातिथये चार्घ्यमर्पय ।
यस्य भासा विश्वमिदं विभाति तं पूषणं वयं गृणीमः ।
विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाग्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

CHAPTER XII

Roots of the जुहोत्यादि class.

(लट्-लङ्-लोट्-विधिलिङ्)

1. Roots of the तृतीय गण are known as जुहोत्यादि after the root हु दानादनयोः which leads the class in the धातुपाठ.

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ २ । ४ । ७५ ॥

Fully stated, जुहोत्यादिभ्यः शपः श्लुः ।

श्लु replaces the affix शप् after the roots हु etc. श्लु technically stands for elision. Thus शप् coming after the roots हु etc. is elided.*

श्लौ ॥ ६ । १ । १० ॥

Fully stated, अनभ्यासस्य धातोः प्रथमस्य एकाचः द्वे श्लौ (परतः) ।

The first syllable of an unreduplicated root is doubled followed by श्लु.‡

2. Conjugation.

a. हु दानादनयोः जुहो० प० प० to offer (as an oblation), to eat.

हु+श्लु+तिप् = हु हु+ति । अभ्यास ।
= झुहु +ति । ह् replaced by झ्, see below (i)
= जुहु +ति । झ् replaced by ज्, see below (ii)
= जुहोति । गुण – सार्वधातुकार्ध० — ॥ ७ । ३ । ८४ ॥

(i) कुहोश्चुः ॥ ७ । ४ । ६२ ॥

Fully stated, अभ्यासस्य कुहोः चुः ।

A guttural (क वर्ग) and ह् in the first syllable of a reduplicate (अभ्यास)§ are replaced by a corresponding palatal (च वर्ग). ह् is replaced by the aspirate झ्.

---

* प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ १ । १ । ६१ ॥
Affixes may be elided by लुक्, श्लु or लुप् and they are then ascribed these designations respectively.

‡ Thus श्लु which stands for elision, causes reduplication in the root – लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्वचनार्थम् (काशिका) ।

§ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६ । १ । ४ ॥
When reduplication takes place the first of the two is known as अभ्यास.

उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ । १ । ५ ॥
The two together are known as अभ्यस्त.
Thus in 'हुहु' the first हु is अभ्यास and हुहु is अभ्यस्त.

(ii) अभ्यासे चर्च ॥ ८ । ४ । ५४ ॥

Fully stated, अभ्यासे झलां जशः चर् च ।
A झल् वर्ण in the अभ्यास is replaced by a corresponding जश् or चर् वर्ण. In practice this means the fourth member of a वर्ग is replaced by the corresponding third member; the second member by the corresponding first member; श् ष स् remain as they are.

हु+श्लु+तस् = जुहुतः ।
हु+श्लु+झि = जुहु+अति । झ् is replaced by अत् – अदभ्य० – ॥ ७ । १ । ४ ॥
(Chap. X Sec. 21)
= जुह्वति । उ is replaced by व् – हुश्नुवोः० – ॥ ६ । ४ । ८७ ॥*
(Chap. II)

लट् – जुहोति जुहुतः जुह्वति । जुहोषि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः ।
लङ् – अजुहोत् अजुहुताम् अजुहवुः‡ । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम ।
लोट् – जुहोतु जुहुताम् जुह्वतु † । जुहुधि § जुहुतम् जुहुत । जुहवानि जुहवाव जुहवाम ।
विधि० – जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः । जुहुयाः जुहुयातम् जुहुयात । जुहुयाम् जुहुयाव जुहुयाम ।

b. डुदाञ् दाने जुहो० उ० प० दा to give.

दा+श्लु+ति = दादा+ति ।
= ददा+ति । See below – ह्रस्वः ॥
= ददाति ।

ह्रस्वः ॥ ७ । ४ । ५९ ॥
अभ्यासस्य ह्रस्वः – the first syllable of a reduplicated base is shortened.

दा+श्लु+तस् = ददा+तस् ।
= दद्+तस् । श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ६ । ४ । ११२ ॥ **
= दत्तः ।
दा+श्लु+अति = ददति । (७ । १ । ४ ॥ ६ । ४ । ११२ ॥)

---

* The final उ in हु is replaced by व् followed by a सार्वधातुक affix beginning with a vowel.

‡ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ ३ । ४ । १०९ ॥ (झेः जुस्)
The affix झि (प्र० पु० बहु० of a ङित् लकार) is replaced by जुस् for an अभ्यस्त base. "जुसि च" इति गुणः । (Ref. Chap.X, Sec. 10) ।

† अदभ्यस्तात ॥ ७ । १ । ४ ॥

§ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६ । ४ । १०१ ॥ (Ref. Chap. VIII)

** The final आ of an अभ्यस्त base is elided followed by a सार्वधातुक affix which is कित् or ङित्

लट् – प० प० ददाति दत्तः ददति । ददासि दत्थः दत्थ । ददामि दद्वः दद्मः ।

आ० प० दत्ते ददाते ददते । दत्से ददाथे दद्ध्वे । ददे दद्वहे दद्महे ।

लङ् – प० प० अददात् अदत्ताम् अददुः । अददाः अदत्तम् अदत्त । अददाम् अदद्व अदद्म ।

आ० प० अदत्त अददाताम् अददत । अदत्थाः अददाथाम् अदद्ध्वम् । अददि अदद्वहि अदद्महि ।

लोट् – प० प० ददातु दत्ताम् ददतु । देहि* दत्तम् दत्त । ददानि ददाव ददाम ।

आ० प० दत्ताम् ददाताम् ददताम् । दत्स्व ददाथाम् दद्ध्वम् । ददै ददावहै ददामहै ।

विधि० – प० प० दद्यात् दद्याताम् दद्युः । दद्याः दद्यातम् दद्यात । दद्याम् दद्याव दद्याम ।

आ० प० ददीत ददीयाताम् ददीरन् । ददीथाः ददीयाथाम् ददीध्वम् । ददीय ददीवहि ददीमहि ।

c. डुधाञ् धारणपोषणयोः जुहो० उ० प० धा to hold, to support

धा+श्लु+तिप् = धाधा+ति ।
= धधा+ति । ह्रस्वः ॥ ७ । ४ । ५९ ॥
= दधाति । अभ्यासे चर्च ॥ ८ । ४ । ५४ ॥

धा+श्लु+तस् = दधा+तस् ।
= दध्+तस् । श्नाभ्यस्त० – ॥ ६ । ४ । ११२ ॥
= धध्+तस् । द् is replaced by ध् – see below दधस्त० – ॥
= धत्तः । खरि च ॥ ८ । ४ । ५५ ॥

दधस्तथोश्च ॥ ८ । २ । ३८ ॥

Fully stated, झषन्तस्य दधः बशः भष् स्ध्वोः तथोश्च (परतः) ।

The third member द् (बश्) in the base दध् which ends in the fourth member ध् (झश्) is replaced by ध् (the corresponding fourth member) followed by affixes beginning with स्, ध्व्, त् and थ्. Similarly धत्से, धद्ध्वे, धत्थः, धत्थ etc.

लट् प० प० दधाति धत्तः दधति etc.

आ० प० धत्ते दधाते दधते etc. (धत्से, धद्ध्वे)

लङ् प० प० अदधात् अधत्ताम् अदधुः etc. उस्यप० – ॥ ६ । १ । ९६ (Chap. I)

आ० प० अधत्त अदधाताम् अदधत etc. (अधत्थाः, अधद्ध्वम्)

लोट् प० प० दधातु धत्ताम् दधतु etc. (धेहि)

आ० प० धत्ताम् दधाताम् दधताम् etc. (धत्स्व, धद्ध्वम्)

विधि० प० प० दध्यात् दध्याताम् दध्युः etc.

आ० प० दधीत दधीयाताम् दधीरन् etc.

---

* आ is replaced by ए and the अभ्यास 'द' is elided- घ्वसोरे० – ॥ ६ । ४ । ११९ ॥ (Chap. X Sec. B)

d. ह्री लज्जायाम् जुहो॰ प॰ प॰ ह्री to feel shy.

ह्री+श्लु+तिप् = ह्रीह्री+ति ।
= हीह्री+ति । See below – हलादि: शेष: ॥
= हिह्री+ति । ह्रस्व: ॥ ७ । ४ । ५९ ॥
= जिह्री+ति । कुहोश्चु: । अभ्यासे चर्च ॥
= जिह्रेति । गुण – सार्वधा॰ – ॥

हलादि: शेष: ॥ ७ । ४ । ६० ॥

Fully stated, अभ्यासस्य आदि: हल् शेष: ।

The first consonant in the अभ्यास is retained, the others are elided.

ह्री+श्लु+तस् = जिह्रीत: ।
ह्री+श्लु+ अति = जिह्रियति । इय् by अचिश्नु॰ – ॥ ६ । ४ । ७७ ॥

लट् – जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति etc.
लङ – अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयु: etc.
लोट् – जिह्रेतु जिह्रीताम् जिह्रियतु etc.
विधि॰ – जिह्रीयात् जिह्रीयाताम् जिह्रीयु: etc.

e. ञिभी भये जुहो प॰ प॰ भी to fear.

भी+श्लु+तिप् = भीभी+ति ।
= भिभी+ति । ह्रस्व: ॥
= बिभी+ति । अभ्यासे॰ – ॥
= बिभेति ।
भी+श्लु+तस् = बिभी+तस् ।
= बिभीत: or बिभित: । ई optionally replaced by इ – see below.

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ११५ ॥

Fully stated, भिय: अङ्गस्य हलि क्ङिति सार्वधातुके इत् अन्यतरस्याम् ।

The final vowel of भी is optionally replaced by इ followed by a कित् or ङित् सार्वधातुक affix beginning with a consonant.

भी+श्लु+अति = बिभी + अति = बिभ्यति । ई is replaced by य् – एरनेका॰ – ॥ ६ । ४ । ८२ ॥ (Chap X Sec. 21)

लट् – बिभेति बिभीत:-बिभित: बिभ्यति । बिभेषि बिभीथ:-बिभिथ: बिभीथ-बिभिथ ।
बिभेमि बिभीव:-बिभिव: बिभीम:-बिभिम: ।
लङ् – अबिभेत् अबिभीताम्-अबिभिताम् अबिभयु: etc.
लोट् – बिभेतु बिभीताम् – बिभिताम् बिभ्यतु etc.
विधि॰ – बिभीयात्-बिभियात् बिभीयाताम्-बिभियाताम् बिभीयु:- बिभियु: etc.

डुभृञ् धारणपोषणयोः जुहो उ० प० भृ to bear, to support.

माङ् माने शब्दे च जुहो० आ० प० मा to measure, to sound etc.

ओहाङ् गतौ जुहो० आ० प० हा to go.

भृ+श्लु+तिप् = भृभृ+ति ।

= भिभृ+ति । ऋ is replaced by इ – see below भृञामित् ॥

= बिभृ+ति । अभ्यासे चर्च ॥

= बिभर्ति । गुण – सार्वधातुका० – ॥

भृञामित् ॥ ७ । ४ । ७६ ॥

Fully stated, भृञां त्रयाणाम् अभ्यासस्य इत् श्लौ ।

The vowel in the अभ्यास of the three roots भृ, मा and ओहाङ् is replaced by इ followed by श्लु.

लट् – प० प० बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति etc., आ० प० बिभृते बिभ्राते बिभ्रते etc.

लङ् – प० प० अबिभः अबिभृताम् अबिभरुः etc., आ० प० अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत etc.

लोट्– प० प० बिभर्तु बिभृताम् बिभ्रतु etc., आ० प० बिभृताम् बिभ्राताम् बिभ्रताम् etc.

विधि० – प० प० बिभृयात् बिभृयाताम् बिभृयुः etc., आ०प० बिभ्रीत बिभ्रीयाताम् बिभ्रीरन् etc.

माङ् माने शब्दे च जुहो० आ० प०

मा+श्लु+ते = मामा+ते ।

= मिमा+ते । भृञामित् ॥

= मिमीते । आ is replaced by ई – ई हल्यघोः ॥ ६ । ४ । ११३ *

(Chap. VI)

लट् – मिमीते मिमाते मिमते etc.

लङ् – अमिमीत अमिमाताम् अमिमत etc.

लोट्– मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् etc.

विधि०– मिमीत मिमीयातम् मिमीरन् etc.

ओहाङ् गतौ

लट् – जिहाते । लङ् – अजिहीत । लोट् – जिहीताम् । विधि० – जिहीत ।

g. ओहाक् त्यागे जुहो० प० प० हा to leave.

The rule भृञामित् ॥ applies only to ओहाङ्.

हा+श्लु+तिप् = जहा+ति = जहाति ।

जहा+तस् = जहीतः । आ is replaced by ई – ई हल्यघोः ॥ ६ । ४ । ११३ ॥

or जहितः । see below – जहातेश्च ॥

---

* The आ of श्ना and of an अभ्यस्त base is replaced by ई followed by a हलादि कित् or ङित् सार्व० affix-this does not apply to the घु roots दा and धा.

(i) **जहातेश्च** ॥ ६ । ४ । ११६ ॥

Fully stated, जहाते: च अङ्गस्य हलि क्ङिति सार्वधातुके अन्यतरस्याम् इत् ।

The final vowel of the root-base जहा is optionally replaced by a short इ followed by a कित् or ङित् सार्व० affix beginning with a consonant.

जहा + अति = जहति । श्नाभ्यस्तयो० – ॥ ६ । ४ । ११४ ॥

लट् – जहाति जहीत:-जहित: जहति etc.

लङ् – अजहात् अजहीताम्-अजहिताम् अजहु: etc. (उस्यप० – ॥ ६ । १ । ९६ ।)

लोट्– जहातु जहीताम्-जहिताम् जहतु

जहा+हि = जहाहि । See below आ च हौ ॥

or जहीहि – जहिहि

(ii) **आ च हौ** ॥ ६ । ४ । ११७ ॥

Fully stated, जहाते: अङ्गस्य आ च इत् अन्यतरस्यां हौ ।

The final vowel of हा is optionally replaced by इ before हि. Alternately ई by ई हल्यघो: ॥

विधिलिङ् – जह्यात् जह्याताम् जह्यु: etc.

लोपो यि ।। ६ । ४ । ११८ ।।

Fully stated, जहाते: अङ्गस्य यि क्ङिति सार्वधातुके लोप: ।

The final vowel of जहा is elided followed by a कित् or ङित् सार्वधातुक affiix beginning with य्.

Thus जहा+यात् = जह्यात् ।

h. ऋ गतौ जुहो० प० प० to go.

पॄ पालनपुरणयो: जुहो० प० प० to nourish, to fill.

लट् – ऋ+श्लु+तिप् = ऋऋ+ति ।

= इऋ+ति । See below (i)

= इय्ऋ+ति । See below (ii)

= इयृ+ति ।

= इयर्ति । गुण ।

(i) **अर्तिपिपर्त्योश्च** ।। ७ । ४ । ७७ ।।

Fully stated, अर्तिपिपर्त्योश्च अभ्यासस्य इत् श्लौ ।

The vowel in the अभ्यास of ऋ and पॄ is replaced by इ followed by श्लु.

(ii) **अभ्यासस्यासवर्णे** ॥ ६ । ४ । ७८ ॥

Fully stated, अभ्यासस्य य्वो: असवर्णे अचि इयङ्-उवङौ ।

इ and उ of an अभ्यास is replaced by इयङ् and उवङ् followed by a vowel which is असवर्ण – not homogeneous.

इयृत: । इय्रति (ऋ is replaced by र् – इको यणचि)

लङ् – आ+इयृ+त = आ+इयर्+त ।

= ऐयर्+त । आ+इ = ऐ – आटश्च ॥ ६ । १ । ९० ॥

= ऐय: । त् is elided – हलङ्या० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥

ऐय: ऐयृताम् ऐयरु: (गुण – जुसि च ॥ ७ । ३ । ८३ ।)

लोट् – इयर्तु इयृताम इय्रतु etc.

विधि० – इयृताम् इयृयाताम् इयृयु: etc.

पॄ पालनपूरणयो: जुहो० प० प०

पॄ पॄ + ति = पिपॄ + ति = पिपर्ति । अभ्यासस्य इत् ।

पिपॄ + तस् = पिपुर् + तस् । उदोष्ठयपूर्वस्य ॥ ७ । १ । १०२ ॥ (Chap. VI)

= पिपूर्त: । उ is lengthened – हलि च ॥ ८ । २ । ७७ ॥

(I, 12)

लट् – पिपर्ति पिपूर्त: पिपुरति etc.

लङ् – अपिप: अपिपूर्ताम् अपिपरु: etc.

लोट् – पिपर्तु पिपूर्ताम् पिपुरतु etc.

विधि० – पिपूर्यात् पिपूर्याताम् पिपूर्यु: etc.

(i) णिजिर् शौचपोषणयो: जुहो० उ० प० निज् to wash or nourish.

विचिर् पृथग्भावे जुहो० उ० प० विच् to separate.

विष्लृ व्याप्तौ जुहो० उ० प० विष् to pervade.

निजां त्रयाणाम् गुण: श्लौ ॥ ७ । ३ । ८७ ॥

Fully stated, निजां त्रयाणाम् अभ्यासस्य गुण: श्लौ ।

गुण takes place in the first syllable of the reduplicated forms of the three roots निज्, विच् and विष् followed by श्लु.

निज्+श्लु+तिप् = निज् निज् + ति । Being monosyllabic the whole is repeated.

= नि निज् + ति । हलादि: शेष: ॥ ७ । ४ । ६० ॥

= ने निज + ति । निजां त्रयाणाम्० – ॥

= नेनेक्ति । गुण – सार्वधातुक० – ॥

लट् – प० प० नेनेक्ति नेनिक्त: नेनिजति etc.

आ. प० नेनिक्ते नेनिजाते नेनिजते etc.

लङ् – प० प० अनेनेक्-ग् अनेनिक्ताम् अनेनिजु: । अनेने: अनेनिक्तम् अनेनिक्त ।

अनेनिज् + अम् = अनेनिजम् । No गुण – see below नाभ्यस्त० – ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ७ । ३ । ८७ ॥

Fully stated, अभ्यस्तस्य अङ्गस्य लघूपधस्य अचि पिति सार्वधातुके न गुणः ।

The penultimate short of a reduplicated base does not take its गुण substitute followed by a पित् सार्व॰ affix beginning with a vowel. Similarly for लोट् उ॰ पु॰ – नेनिजानि, नेनिजाव, नेनिजाम; नेनिजै, नेनिजावहै, नेनिजामहै।
लोट् – प॰ प॰ नेनेक्तु नेनिक्ताम् नेनिजतु etc.; आ॰ प॰ नेनिक्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम् etc.
विधि॰– प॰ प॰ नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः etc. आ॰ प॰ नेनिजीत नेनिजीयाताम् नेनिजारन् etc.

विज् लट् प॰ प॰ वेवेक्ति । आ॰ प॰ वेविक्ते ।
लङ् प॰ प॰ अवेवेक्-ग् । आ॰ प॰ अवेविक्त ।
लोट् प॰ प॰ वेवेक्तु । आ॰ प॰ वेविक्ताम् ।
विधि॰ प॰ प॰ वेविज्यात् । आ॰ प॰ वेविजीत ।

विष् लट् प॰ प॰ वेवेष्टि । आ॰ प॰ वेविष्टे ।
लङ् प॰ प॰ अवेवेट्-ड् । आ॰ प॰ अवेविष्ट ।
लोट् प॰ प॰ वेवेष्टु । आ॰ प॰ वेविष्टाम् ।
विधि॰ प॰ प॰ वेविष्यात् । आ॰ प॰ वेविषीत ।

j. जन जनने जुहो प॰ प॰ जन् to beget or produce.
जजन् + ति = जजन्ति ।
जजन् + तस् = जजातः । न् is replaced by आ – see below, जनसन॰– ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ६ । ४ । ४२ ॥

Fully stated, जन-सन-खनाम् अङ्गस्य सनि झलि क्ङिति झलि च आत् ।

The final vowel of the bases जन्, सन् and खन् is replaced by आ followed by the affix सन् beginning with a झल् वर्ण (i. e. when it has not taken the augment इट् – this applies only to सन्) or a कित् or ङित् affix beginning with a झल् वर्ण. तस् is ङित् beginning with a झल् वर्ण.
जजन् + अति = जजन्+अति । The penultimate अ is elided – गमहन॰– ॥ ६ । ४ । ९८ ॥ (Chap. X)
= जज्न्+अति । न् is replaced by ञ् – स्तोः॰ – ॥
= जज्ञति । ज्+ञ् = ज्ञ ।

लट् – जजन्ति जजातः जज्ञति etc.
लङ् – अजजन् अजजाताम् अजज्ञुः etc.
लोट् – जजन्तु जजाताम् जज्ञतु etc.
विधि॰–जजन्यात्–जजायात् जजन्याताम्–जजायाताम् जजन्युः–जजायुः:etc. *

* ये विभाषा ॥ ६ । ४ । ४३ ॥ आत्वम् ।

3 The Passive and Impersonal construction.

The विकरण प्रत्यय यक् is added to all roots followed by आ० प० तिङ् endings to indicate the object or the action. The root-base becomes अकारान्त and the modifications for तिङ् affixes given in sec. 9 Chap. I apply.

हु – हूयते । अहूयत । हूयताम् । हूयेत । (अकृत्सार्व० – ॥ ७ । ४ । २५ ॥ II, 16)

ऋ – अर्यते । आर्यत । अर्यताम् । अर्येत । (गुणोऽर्ति० – ॥ ७ । ४ । २९ ॥ II, 16)

भृ – भ्रियते । अभ्रियत । भ्रियताम् । भ्रियेत । (रिङ्श० – ॥ ७ । ४ । २८ ॥ I, 13)

पॄ – पूर्यते ।अपूर्यत । पूर्यताम् । पूर्येत (उदोष्ठ्य० – ॥ ७ । १ । १०२ ॥)

दा – दीयते । अदीयत । दीयताम् । दीयेत । (घुमा० – ॥ ६ । ४ । ६६ ॥ II, 16)

Similarly धा – धीयते; मा – मीयते; ओहाक् – हीयते etc.

ओहाङ् गतौ, however, हायते ।

जन जनने – जन्यते or जायते (ये विभाषा ॥ ६ । ४ । ४३ ॥ II, 16)

4. Roots of the जुहोत्यादि class.

ऋ गतौ प० प० ऋ – to go.

With सम् (आ० प० अकर्मक)* to run together, to come into conflict, (प० प० सकर्मक) – to join together, to bring about; The causal is अर्पि § (समर्पि to present)

णिजिर् शौचपोषणयोः उ० प० निज् to wash or cleanse, to nourish.

With निर्-निर्णिज् to wash off.

डुदाञ् दाने उ० प० दा – to give.

With आ, आ० प० † – to receive, to seize; with अप & आ, (आ० प०) – to

---

* अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

Preceded by सम्, ऋ takes आ० प० affixes if it is used intransitively. पुगागमः णौ परे ।

§ अर्तिह्रीव्लीरीक्नुयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ॥ ७ । ३ । ३६ ॥

† आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

Preceded by आङ्, दा takes आ० प० affixes provided the meaning is not ' opening the mouth ' – यतिः दण्डम् आदत्ते – The ascetic seizes the staff. But सिंहः मुखं व्याददाति – The lion opens his mouth.

आस्यविहरणसमानक्रियाया अपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ (वा०)

The exception अनास्यविहरणे applies also to an operation similar to the opening of the mouth.

चिकित्सकः विपादिकां व्याददाति – The physician opens the tumour.

नदी कूलं व्याददाति – The river breaks open the bank. (Contd.)

take away; with उप & आ (आ० प०) to accept; with वि & आ (उ० प०) to open; with उप – to add or grant; with प्र – to give away; with सम्– to bestow.

डुधाञ् धारणपोषणयोः उ० प० धा – to hold, to sustain, to place.

a. Preceded by उपसर्गs – with अपि or पि‡ – to shut, to conceal; with अभि – to set forth, to name; with अव - to deposit; with आ – to place; with उप – to place near, to yoke; with उप & आ – to put on, to take up; with नि – to deposit; with परि – to surround, to wear; with प्र and नि * to put down, to set (a gem), to turn or direct; with वि – to distribute, to perform etc.; with प्रति & वि – to dispose, to counteract, to remedy; with वि and अव - to interpose; with सम् – to join, to unite; with सम् & आ- to collect, to compose etc.; with सम् and नि to place near, to fix upon; with अति & सम् to overreach, to injure; with अनु and सम् to go after, to aim at, to deleberate; with अभि & सम् to hold togethe,r to fit etc.

b. Preceded by गति indeclinables- with अन्तर् § to conceal or hide; with तिरस् † – (तिरोधा) to disappear; with श्रत् ** (श्रद्धा) to put faith in.

पराङ्गकर्मकान्न निषेधः ॥ (वा०)

The exception अनाप्यविहरणे does not apply if reference is to पराङ्ग

व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् – Ants open the mouth of the moth.

‡ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥ (वा०)

* प्रणिधा – नो णः ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यति० – ॥ ८ । ४ । १७ ॥

Preceded by an उपसर्ग (containing र्), न् of the उपसर्ग नि is replaced by ण् followed by the roots गद् etc. (the list includes 'घु' – दा, धा)

§ अन्तरपरिग्रहे ॥ १ । ४ । ६५ ॥

The indeclinable अन्तर्, followed by a क्रिया, is गति provided the sense is not 'to take hold of'

It is not गति in the following case–

श्येनो मुषिकम् अन्तर् हन्ति – A hawk carries off a mouse.

As it is not गति it will not be compounded with the succeeding word अन्तर् हत्वा (क्त्वा is not replaced by ल्यप्)

† तिरोऽन्तर्धौ ॥ १ । ४ । ७१ ॥ – तिरोभूय ।

** श्रत् is included in the ऊर्यादि group (गति).

डुभृञ् धारणपोषणयोः उ० प० भृ – to bear or support, to maintain

With सम् – to collect, to procure.

माङ् माने शब्दे च आ० प० मा – to measure, to sound.

(Also मा माने अदा० प० प०)

With अनु – to infer ;with उप – to compare; with निस्/निर् to produce; with परि – to measure, to determine; with प्र – to estimate, to create, to prove; with सम् – to make equal to, to be contained in.

ओहाक् त्यागे प० प० हा – to leave, to forsake.

With वि – to leave behind, to relinquish.

Examples:

स्वभावो यादृशो यस्य न जहाति कदाचन।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः।
योगी हृद्याकाशे चेतः समाधत्ते।
काचः काञ्चनसंसर्गात् धत्ते मारकतीं द्युतिम्।
विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्॥
दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गति र्भवति
जहीहि शोकं वैदेहि प्रीतये धेहि मानसम्॥
रावणे जहिहि द्वेषं जहाहि प्रमदावनम्॥ ‡

‡ Words addressed by विभीषण to सीता after रावण's death.

CHAPTER XIII

प्रातिपदिक bases formed with उगित् affixes.

1. Many प्रातिपदिक bases are formed with the addition of कृत् or primary suffixes to roots, or तद्धित or secondary suffixes to प्रातिपदिक bases. Some of these suffixes have an indicatory उक् i. e. उ, ऋ, ऌ. Declensions of such bases have been discussed in this chapter.

2. भवतु - भवत् (उ इत्) Your honour.
This is a pronoun included in the त्यदादि group. It is formed by the addition of the उणादि affix डवतु - अवत् to the root भा दीप्तौ अदा० प० प० (भातेर्डवतु: ।। उणादि ६६ ।।)

पुं० भवत्+सु = भवात+स् । The penultimate अ is lengthened
अत्वसन्तस्य० - ।। ६ । ४ । १४ ॥ (Chap XI) *
= भवान्त्+स् । नुम् by उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो: ॥ ७ । १ । ७० ।।
(Chap IX) †
= भवान्त् । हल्ङ्या० - ।। ६ । १ । ६८ ।।
= भवान् । संयोगान्तस्य० - ॥ ८ । २ । २३ ॥

The final न् is not elided as the elision of त् by सयोगान्तस्य लोप: ।। is असिद्ध for the application of the rule नलोप:• - ।। ८ । २ । ७ ।।
भवान् भवन्तौ भवन्त:, भवन्तम् भवन्तौ भवत:, भवता भवद्भ्याम् भवद्भि: etc. सम्बो० हे भवन् । स्त्री० -

उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥
The affix ङीप् - ई is added to an उगित् प्राति० base in the feminine.
भवत्+ङीप् = भवती ।
This is declined like a नदी base - भवती भवत्यौ भवत्य: etc.

3. Present participles ending in the affix शतृ - अत् (श् ऋ इत्) §

---

* अत्वसन्तस्य चाधातो: ।। ६ । ४ । १४ ।।
The penultimate of a base ending in ' अतु ' and ' अस् ' - other than a धातु- is lengthened followed by 'सु' (not vocative)

† उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो: ॥ ७ । १ । ७० ॥
An उगित् अङ्ग (ending in उ, ऋ ऌ) takes the augment नुम् followed by सर्वनामस्थान affixes.

§ A fuller discussion of the rules for forming present participles in Chapter XIV.

कुर्वत् –Doing, performing; रुदत् – Crying; स्वपत् – Sleeping etc.
The augment नुम् is added followed by सर्वनामस्थान affixes – उगिदचां०– ॥

The affix ङीप् is added in the feminine. With ऋ इत् the rule अत्वसन्तस्य० ६ । ४ । १४ ॥ does not apply – the penultimate अ is not lengthened.
पुं० – कुर्वन् कुर्वन्तौ कुर्वन्तः, कुर्वन्तम् कुर्वन्तौ कुर्वतः, कुर्वता etc.
स्त्री० – कुर्वती कुर्वत्यौ कुर्वत्यः etc.; नपुं० – कुर्वत्–द् कुर्वती कुर्वन्ति etc.
Similarly रुदत्, स्वपत् etc.

4. जरत् वि० (स्त्री० जरती) Aged, decayed.
This is formed with the addition of अतृन् – अत् (ऋ, न् इत्) to the root जॄष् वयोहानौ दिवा० प० प० – जीर्यतेरतृन् ॥ ३ । २ । १०४ ॥

जॄ + अतृन् = जॄ + अत् = जरत् । अर्, गुण for ॠ.
पुं० जरन् जरन्तौ जरन्तः etc. (उगिदचां० – ॥)
स्त्री० जरती जरत्यौ जरत्यः etc.
नपुं० जरत्–द् जरती जरन्ति etc.

5. प्रातिपदिक bases formed with the affix वतुप – वत् (उ प् इत्) *
a. यावत् (स्त्री० – ती) As much, as many, as great, as large.
तावत् (स्त्री० – ती) So much, so many etc.
एतावत् (स्त्री० – ती) So much, so many etc.
The rule उगिदचां० – ॥ applies and these take the augment नुम् before सर्वनामस्थान affixes. The penultimate अ is lengthened before सु- अत्वसंत०-॥

यावत् पुं० यावान् यावन्तौ यावन्तः etc.
स्त्री० यावती यावत्यौ यावत्यः etc.
नपुं० यावत्–द् यावती यावन्ति etc. Similarly तावत्, एतावत्

---

* पाणिनि includes these in the term संख्या –

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । १ । २३ ॥
Words बहु and गण, bases ending in वतु and डति are called संख्या.
यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ५ । २ । ३९ ॥
वतुप् is added to यत्, तद् and एतद् in the sense ' this is its measure '

यत् परिमाणमस्य – यद्+वतुप्
= या + वत् । द् is replaced by आ - आ सर्वनाम्नः ॥ ६ । ३ । ९ ॥ (Chap V)

= यावत् ।

b. कियत् (स्त्री॰ – ती) † How much, of what extent etc.

इयत् (स्त्री॰ – ती) So much, so many etc.

पुं॰ कियान् कियन्तौ कियन्तः etc.

स्त्री॰ कियती कियत्यौ कियत्यः etc.

नपुं॰ कियत्–द् कियती कियन्ति etc. Similarly इयत्

6. प्रातिपदिक bases ending in मतुप् (उ, प् इत्)

a. श्रीमत् वि॰ (स्त्री–ती) § Possessed of fortune, beautiful.

पुं॰ श्रीमान् श्रीमन्तौ श्रीमन्तः etc.

स्त्री॰ श्रीमती श्रीमत्यौ श्रीमत्यः etc.

नपुं॰ श्रीमत्–द श्रीमती श्रीमन्ति etc.

Similarly मतिमत्–ती Intelligent; आयुष्मत्–ती Long lived etc.

b. किवत् वि॰ (स्त्री॰–ती) ** Having what; भगवत्–ती Holy; हिमवत्–ती Having

---

† किमिदम्भ्यां वो घः ।। ५ । २ । ४० ।।

Fully stated, किम्–इदंभ्यां परिमाणे तद् अस्य वतुप् वो घः ।

वतुप् is added to किम् and इदम् in the sense ' this is its measure ' and then व् is replaced by घ्.

किम् + वतुप् = किम् + वत् = किम् + घत् ।

= किम् + इयत् । घ is replaced by इय्

See below आयने॰– ॥

= की+इयत् । किम् is replaced by की-इदंकिमोरीश्की ॥ ६ । ३ । ९० ।। (Chap. V)

= क् + इयत् । ई is elided – यस्येति च ।। ६ । ४ । १४८ ।। (II,17)

= कियत् ।

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ।। ७ । १ । २ ॥

फ्, ढ्, ख्, छ्, and घ् occurring at the beginning of an affix are replaced by आयन्, एय्, ईन्, ईय् and इय् respectively.

§ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।। ५ । २ । ९४ ॥

' मतुप् ' is added to bases in the sense ' the word so formed has it ' or ' in whom it is '

Thus श्रीः अस्य अस्ति तत, श्री + मतुप् = श्रीमत् ।

** मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ।। ८ । २ । ९ ॥

The म् of मतुप् added to a base ending in म् or अ (short or long) or having these as its penultimate is replaced by व् provided the base does not consist of यव etc.

(Contd.)

snow; रूपवत्-ती Beautiful; यशस्वत्-ती Famous; भास्वत्-ती Shining etc.
These are declined like श्रीमत्.

c. यवमत् वि० (स्त्री० ती) Mixed with barley
भूमिमत् वि० (स्त्री० ती) Possessing land.
These are declined like श्रीमत्; for the यवादि group म् is not replaced by व्

7. Bases ending in the affix क्तवतु – तवत् (क् उ इत्) ‡
कृतवत् वि० (स्त्री० ती) One who has done something

पुं० कृतवान् कृतवन्तौ कृतवन्तः etc,
स्त्री० कृतवती कृतवत्यौ कृतवत्यः etc.
नपुं० कृतवत्-द् कृतवती कृतवन्ति etc.

Similarly गतवत् – ती, स्थितवत् – ती etc.

8. पृषत् वि० (स्त्री० ती) Spotted.
बृहत वि० (स्त्री० ती) Large, great.
महत् वि० (स्त्री० ती) Great, eminent
जगत् वि० (स्त्री० ती) Moving, नपुं० The world.

वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ॥ उणा० २५० ॥

Words पृषत्, बृहत, महत् and जगत् have been formed with the उणादि affix अति – अत् (इ इत्) to the roots पृषु सेवने भ्वा० प० प०, बृह वृद्धौ भ्वा० प० प०, मह पूजायाम् भ्वा० प० प० and गम्लृ गतौ भ्वा० प० प० in the sense of the present (वर्तमान) and are to be treated as if ending in शतृ.

These will take the augment नुम् by उगिदचां०– ॥ ७ । १ । ७० ॥
The rule अत्वसन्तस्य०– ६ । ४ । १४ । does not apply.

पुं० पृषन् पृषन्तौ पृषन्तः etc.
स्त्री० पृषती पृषत्यौ पृषत्यः etc.
नपुं० पृषत्-द् पृषती पृषन्ति etc.

Similarly बृहत् and जगत्

किम् अस्य अस्तीति किम् + मत् ।
किम् + वत् । म् is replaced by व्
किवत् । मोऽनुस्वारः ॥ ८ । ३ । २३ ॥

Similarly भगः or भगम् अस्य अस्तीति भगवत् etc.

‡ क्तवतु along with क्त is known as निष्ठा– क्तक्तवतू निष्ठा ॥ १ । १ । २६ ॥
These form past participles discussed in Book IV.

For महत् the penultimate अ is lengthened for सर्वनामस्थान affixes by सान्तमहत: ०– ॥ ६ । ४ । १० ॥ (Chap. XI)

पुं० महान् महान्तौ महान्त: etc. (महतः, महद्भ्याम्)

स्त्री० महती महत्यौ महत्य: etc.

नपुं० महत्–द् महती महान्ति etc.

9. पुंस् पुं० A male being, a man.

This is formed by the addition of the affix डुम्सुन् - उम्स् (ड् उ न् इत्) to the root पा रक्षणे अदा० प० प० पातेर्डुम्सुन् ॥ उणादि ६२७ ॥ Being उगित् it will take the augment नुम् before सर्वनामस्थान affixes.

Further, पुंसोऽसुङ् ॥ ७ । १ । ८९ ॥

Fully stated, पुंसः सर्वनामस्थाने असुङ् ।

The final of पुंस् is replaced by असुङ् – अस् (उ, ङ् इत्) before सर्वनाम० affixes.

पुंस+सु = पुमस्+स् । स् is replaced by अस्

= पुमन्स्+स । The augment नुम्.

= पुमान्स्+स सान्तमहतः०– ॥ ६ । ४ । १० ॥

= पुमान्स् । हल्ङ्याब्भ्यो०– ॥ ६ । १ । ६८ ॥

= पुमान् । संयोगान्तस्य०– ॥ ८ । २ । २३ ।

पुमान् पुमांसौ पुमांसः etc (पुंसा, पुंभ्याम्, हे पुमन्)

10. श्रेयस् (from प्रशस्य) वि० (स्त्री०–सी) Superior, perferable.
नपुं Welfare, happiness.

प्रेयस् (from प्रिय) वि० (स्त्री० – सी) Dearer. more agreeable.

ज्यायस् (from वृद्ध) वि० (स्त्री० – सी) Elder, greater.

कनीयस् (from युवन्) वि० (स्त्री० – सी) Younger, smaller

गरीयस् (from गुरु) वि० (स्त्री० – सी) Heavier, greater.

लघीयस् (from लघु) वि० (स्त्री० – सी) Lighter, swifter etc.

भूयस् (from बहु) वि० (स्त्री० – सी) More, abundant.

These have been formed by the addition of ईयसुन् – ईयस् (उ न् इत), an affix of the comparative degree. *

The rule उगिदचां०– ॥ applies. अ preceding न् will be lengthened by सान्तमहतः०– ॥

---

* For a fuller discussion of such bases refer Chap. XVII

पुं० श्रेयान् श्रेयांसौ श्रेयांसः etc. (श्रेयसः श्रेयोभ्याम् etc.
स्त्री० श्रेयसी श्रेयस्यौ श्रेयस्यः etc.
नपुं० श्रेयः श्रेयसी श्रेयांसि etc.

11. विदत् or विद्वस् वि० Learned. (स्त्री० विदती or विदुषी)
पुं० A man of learning, a wise man.

(i) विदेः शतुर्वसुः ।। ७ । १ । ३६ ।।

Fully stated, विदेः शतुः अन्यतरस्याम् वसुः ।

The present participle affix शतृ added to the root विद ज्ञाने अदा० प० प० is optionally replaced by वसु - वस् (उ इत्)

विद्+शतृ = विदत् or विद्+वस् = विद्वस्
विदत् पुं० विदन् विदन्तौ विदन्तः (विदता, विदद्भ्याम्)
स्त्री० विदती विदत्यौ विदत्यः etc.
नपुं० विदत-द् विदती विदन्ति etc.
विद्वस् पुं० विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसम् विद्वांसौ
विद्वस्+शस् = विदुस्+अस् । See below 'वसोः सम्प्रसारणम्'
= विदुषः ।

(ii) वसोः सम्प्रसारणम् ।। ६ । ४ । १३१ ।।

Fully stated भस्य वसोः सम्प्रसारणम् ।

There is सम्प्रसारण in a भ base ending in वसु.

विद्वस्+टा = विदुषा ।
विद्वस्+भ्याम् = विद्वद्भ्याम् । स् is replaced by द् - वसुस्रंसु०- ।। ८ । २ । ७२ ।। (Chap VII)

हे विद्वन् ।
स्त्री० - विदुषी विदुष्यौ विदुष्यः etc.
नपुं० - विद्वत्-द् विदुषी विद्वांसि etc.

12 Perfect participles ending in the affix क्वसु – वस् (क् उ इत्)
तस्थिवस् वि० (स्त्री० तस्थुषी) Stationary, standing.
The rules उगिदचां०- ।। and सान्तमहतः० ।। apply.

पुं० तस्थिवान् तस्थिवांसौ तस्थिवांसः etc. (तस्थुषः *)
स्त्री० तस्थुषी तस्थुष्यौ तस्थुष्यः etc.
नपुं० तस्थिवत्-द तस्थुषी तस्थिवांसि etc.

---

* सम्प्रसारण by वसोः०- ।। There can be no इडागम when व् is replaced by उ. (अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ।)

13. स्रस् वि० Falling, slipping from.
ध्वस् वि० Falling to pieces, perishing.
भ्रश् वि० Falling from, straying
विराज् वि० Sovereign, excellent.

These bases have been formed by the addition of क्विप् to the roots स्रंसु अव स्रंसने भ्वा० आ० प०, ध्वंसु अवस्रंसने भ्वा० आ० प०, भ्रंशु अधःपतने दिवा० प० प० and राजृ दीप्तौ भ्वा० उ० प०

These roots have उ and ऋ as इत् - not the affix which is added to them. उगित् roots (other than अञ्चु) have been specifically excluded from the operation of the सूत्र - उगिदचां०- ॥

Also the rule उगितश्च ॥ does not apply - no ङीप् in the feminine.
स्रस् पुं० and स्त्री० स्रत्-द् स्रसौ स्रसः etc. (स्रसा, स्रद्भ्याम्)
नपुं० स्रत्-द् स्रसी स्रांसि * etc.
Similarly ध्वस्; also words like उखास्रस् पर्णध्वस् etc.
भ्रश् पुं०-स्त्री० भ्रट्-ड् भ्रशौ भ्रशः etc. (भ्रशा, भ्रड्भ्याम्)
नपुं० भ्रट्-ड् भ्रशी भ्रंशि etc. † Similarly बाहुभ्रश् etc.
विराट् पुं० - स्त्री विराट्-ड् विराजौ विराजः etc. (विराजा, विराड्भ्याम)
नपुं० विराट्-ड् विराजी विराञ्जि etc.

14. प्रातिपदिक bases ending in the root अञ्चु
These are formed by the addition of क्विन् to the root अञ्चु
The nasal is elided by अनिदितां हल०- ॥ ६ । ४ । ३४ ॥
a. प्राच् वि० (स्त्री - ची) Turned eastwards, eastern.
(i) धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव (सि. कौ.)
Among roots अञ्चु is the only one to which rules regarding उगित् bases apply. Both उगिदचां०- ॥ and उगितश्च ॥ (in forming feminine derivative hold good.

प्राच्+सु = प्रान्च्+स् । नुम् ।
= प्रान्च् । हल्ङ्या०- ॥ ६ । १ । ६८ ॥
= प्रान् । संयोगान्त०- ॥ ८ । २ । २३ ॥
= प्राङ् । क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ८ । २ । ६२ ॥ (Chap. V)
प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चम्, प्राञ्चौ ।

---

* There will be the augment नुम् - नपुंसकस्य झलचः ॥ ७ । १ । ७२ ॥ (I, 18)
अ preceding न् will be lengthened by सान्तमहतः संयोगस्य ॥ ६ । ४ । १० ॥

† सान्तमहतः०- ॥ has no scope here.

प्राच्+शस् = प्र+अच्+स् = प्र+च्+स् । अ of अच् is elided-see below (ii)
= प्राचः । अ preceding च् is lengthened-see below (ii)

(ii) अचः ॥ ६ । ४ । १३८ ॥

Fully stated, भस्य अचः अल्लोपः ।

अ of अच् is elided at the end of a भ stem.

(iii) चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥

Fully stated, (लुप्ताकारनकारे) चौ पूर्वस्य अणः दीर्घः ।

The final अ, इ, उ (अण्) of a preceding member is lengthened followed by अञ्च् of which only च् remains (both अ and न् being elided)

प्राचा प्राग्भ्याम् etc.

स्त्री० प्राची प्राच्यौ प्राच्यः etc.

नपुं० प्राक्-ग् प्राची प्राञ्चि etc. Similarly प्रत्यच्, न्यच् etc.

b. उदच् वि० (स्त्री-उदीची) Turned upwards or towards the north, northern.

उद ईत् ॥ ६ । ४ । १३९ ॥

Fully stated, उदः भस्य अचः ईत् ।

Preceded by उद्, अ of अच् is replaced by ई when it is भ.

पुं० उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः etc. (उदीचः, उदग्भ्याम्)

स्त्री० उदीची उदीच्यौ उदीच्यः etc.

नपुं० उदक्-ग् उदीची उदञ्चि etc.

c. सम्यच् वि० (स्त्री० समीची) Going together, correct.

समः समि ॥ ६ । ३ । ९३ ॥

Fully stated, समः वप्रत्यये अञ्चतौ उत्तरपदे समि ।

सम् is replaced by समि preceding अञ्च् to which the affix व् has been added. समञ्चति इति सम्+अञ्च्+क्विन् = सम्यच् ।

पुं० सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः etc. (समीचः, सम्यग्भ्याम्)

स्त्री० समीची समीच्यौ समीच्यः etc.

नपुं० सम्यक्-ग् समीची सम्यञ्चि etc.

d. तिर्यच् वि० (स्त्री० - तिरश्ची) Going crosswise; a lower animal.

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ६ । ३ । ९४ ॥

Fully stated, तिरसः अञ्चतौ वप्रत्यये उत्तरपदे तिरि अलोपः ।

तिरस् is replaced by तिरि followed by अञ्च् ending in the affix व् provided अ of अञ्च् is not elided.

By अचः ॥ अ of the भ stem अच् is elided – when this happens तिरस् remains as it is. Before सर्वनामस्थान affixes and before भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सुप्, तिरस् is replaced by तिरि.

पुं० तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः etc. (तिरश्चः, तिर्यग्भ्याम्)
स्त्री० तिरश्ची तिरश्च्यौ तिरश्च्यः etc.
नपुं० तिर्यक-ग तिरश्ची तिर्यञ्चि etc.

e. गवाञ्च्, गोअञ्च्, गोऽञ्च् वि० One who worships a cow.

(i) नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ६ । ४ । ३० ॥

Fully stated, पूजायाम् अञ्चेः क्ङिति उपधायाः नलोपः न ।

The penultimate nasal of अञ्च्, used in the sense 'to worship' is not elided followed by a कित् or ङित् affix.

गाम् अञ्चति इति गो अञ्च् + क्विप् ।
= गो + अञ्च् ।
= गवाञ्च् । ओ is replaced by अव् - see below (ii)
or गो अञ्च् । ओ remains as it is – see below (iii)
or गोऽञ्च् । एङः पदान्तादति ॥ ६ । १ । १०९ ॥ (I, 14)

(ii) **अवङ् स्फोटायनस्य** ॥ ६ । १ । १२३ ॥

Fully stated, पदान्तात् गोः अचि विभाषा अवङ् स्फोटायनस्य ।

The final of गो occurring as a पद् is optionally replaced by अवङ् – अव, followed by a vowel according to स्फोटायन.

(iii) **सर्वत्र विभाषा गोः** ॥ ६ । १ । १२२ ॥

Fully stated, पदान्तात् गोः एङः अति विभाषा प्रकृत्या सर्वत्र ।

The final of गो occurring as a पद, remains as it is optionally, followed by अत् – short अ.

गवाञ्च् पुं० स्त्री० – गवाङ् गवाञ्चौ गवाञ्चः, गवाञ्चम् गवाञ्चौ गवाञ्चः,
गवाञ्चा गवाङ्भ्याम् गवाङ्भिः etc. *
नपुं० – गवाङ् गवाञ्ची गवाञ्चि etc.

---

* गवाङ्षु – गवाङ्क्षु – गवाङ्ख्षु
Optionally कुक् by ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ ८ । ३ । २८ ॥ (Chap. V)
Alternately ख् by चयो द्वितीयाः शरि०– (वा०) (Chap V)

Examples :

क्षमा गुणवतां बलम् ।

तिरश्चि सहजैव मूढता ।

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ।

मतिरेव बलाद् गरीयसी ।

सुधां भुक्तवतस्तक्रे का प्रीतिः स्यात् ।

विद्वत्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।।

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।।

लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद् वा हिमवान् वा हिमं त्यजेत् ।

अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ।। †

---

† Rāma's vow

CHAPTER XIV

The affixes शतृ and शानच

1. Uses.

(i) लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ ३ । २ । १२४ ॥

Fully stated, अप्रथमासमानाधिकरणे लटः शतृशानचौ ।

Affixes शतृ – अत् (श् ऋ इत्) and शानच् – आन (श् च् इत्) come as substitutes for लट् – the Present Tense affix, when the root goes with words which do not end in प्रथमा, forming Present Participles.

उद्यन्तं भास्वन्तमर्चति – (He) worships the rising sun.

ज्वलता उल्मुकेन मार्गं दर्शयति – (He) shows the way with a burning torch.

रुदते शिशवे स्तन्यं ददाति – (She) gives breast-milk to the weeping child.

धावतः अश्वात् पतति – (He) falls from a running horse.

पचतः देवदत्तस्य गात्राणि स्विद्यन्ति – The limbs of Devadatta, who is cooking are perspiring.

ज्वलति अग्नौ आहुतिं क्षिपति – (He) throws oblations into the blazing fire.

For a word ending in प्रथमा however, भास्वान् उदेति – the sun rises. * As शतृ and शानच् come as substitutes for लट्, they are also known as लादेशs.

(ii) माङ्याक्रोशे ॥ (वा०)

With माङ् – मा (ङ् इत्) शतृ and शानच् may be used instead of लट् if the sense conveyed is that of censure.

मा जीवन् यो दास्येन जीवति–One who lives by slavery had better not live.

(iii) सम्बोधने च ॥ ३ । २ । १२५ ॥

When a root goes with a word in the vocative, शतृ and शानच् may be used instead of लट्.

हे चक्रं बिभ्राण त्रायस्व माम् – Oh thou, carrying a disc, protect me.

(iv) लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ॥

Fully stated, क्रियायाः लक्षणहेत्वोः धातोः लटः शतृशानचौ ।

---

* Actually this rule has a wider application inducling a प्रथमान्त word – सन् ब्राह्मणः विद्यमानः ब्राह्मणः ।

शतृ and शानच् substitute लट् added to roots to indicate the manner in which the action is done or the cause or object of the action.
लक्षण – मञ्चे तिष्ठन् क्षेत्रमवेक्षते – Standing on a raised platform (he) looks ovcr the field.
हेतु – अधीयान: वाराणस्यां वसति – Studying (he) lives in वाराणसी.

2. These two affixes, शतृ and शानच्, are know as सत् – तौ सत् ॥ ३ । २ । १२७ ॥ Being शित्, these are सार्वधातुक – तिङ् शित्० ॥ ३ । ४ । ११३ ॥ Not being पित् they are treated as ङित् – सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ । Followed by शतृ and शानच्, roots will take विकरण प्रत्यय corresponding to the classes to which they belong to indicate the agent – कर्तरि शप् ।। ३ । १ । ६८ ॥ प० प० roots take the affix शतृ, आ० प० roots take the affix शानच्, उ० प० roots may take either. In the passive construction all roots take the affix यक् followed by शानच् – सार्वधातुके यक् ॥ ३ । १ । ६७ ॥ – (भावकर्मणो: ।)

3. The formation of Present Participles.
The भ्वादि class.
भू सत्तायाम् प० प० – भू+शप्+शतृ = भव+अत् ।
= भवत् – Being, becoming.
वृधु वृद्धौ आ० प० – वृध्+शप्+शानच् = वर्ध+आन ।
= वर्धमान – Growing, increasing.

(i) आने मुक् । ७ । २ । ८२ ॥
Fully stated, अत: अङ्गस्य आने मुक् ।
A base ending in short अ, takes the augment मुक् – म् (उ क् इत्) followed by the affix आन.
The अदादि class *
अद भक्षणे प० प० – अद्+शतृ = अद्+अत् ।
= अदत् – Eating.
अस् भुवि प० प० – अस्+शतृ = अस्+अत् ।
= सत् – Being.
अ is elided by श्नसोरल्लोप: ॥ ६ । ४ । १११ ॥ (Chap. X)
आस उपवेशने आ० प० – आस्+शानच् = आस्+आन ।
= आस्+ईन । अ is replaced by ई
= आसीन ।

* अदिप्रभृतिभ्य: शप: ॥ २ । ४ । ७२ ॥ लुक् ।

(ii) ईदासः ॥ ७ । २ । ८३ ॥

Fully stated, आसः आने ईत् ।

Coming after आस्, आ of आन is replaced by ई.

शीङ् स्वप्ने आ० प० – शी+शानच् = शी + आन ।

= शे+आन । शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ ७ । ४ । २१ ॥

= शयान – Lying down, sleeping (Chap. X)

या प्रापणे प० प० – या+शतृ = या+अत् = यात् – Going.

इण् गतौ प० प० – इ+शतृ = इ+अत् ।

= य्+अत् । इणो यण् ॥ ६ । ४ । ८१ ॥ (Chap X)

= यत् – Going.

इङ् अध्ययने – नित्यम् अधिपूर्वः आ० प०

अधि+इ+शानच् = अधि इय्+आन । अचिश्नु०– । ६ । ४ । ७७ ॥

= अधीयान – Studying.

मृजु शुद्धौ प० प० – मृज्+शतृ = मृज्+अत् ।

= मृजत् or मार्जत् Wiping off, cleansing.

Optional वृद्धि – मृजेर्वृद्धिः ॥ ७ । २ । ११४ ॥ विङ्त्यजादौ वेष्यते ॥ (वा०)

वश कान्तौ प० प० – वश्+शतृ = वश्+अत् ।

= उशत् – Desiring, liking.

सम्प्रसारण by ग्रहिज्या०– ॥ ६ । १ । १६ ॥

हन हिंसागत्योः प० प० हन्+शतृ = हन्+अत् ।

= हन्+अत् The penultimate अ is elided

गमहन०– ॥ ६ । ४ । ९८ ॥

= घ्न्+अत् । ह् is replaced by घ्

हो हन्तेः०– ॥ ७ । ३ । ५४ ॥

घ्नत् – Striking, killing.

जक्ष भक्षहसनयोः प० प० जक्ष्+शतृ = जक्ष्+अत् ।

= जक्षत् – Eating. etc.

The जुहोत्यादि class.

There is श्लु substitution (लुक्) of शप् and the rootbase is reduplicated.

हु दानादनयोः प० प० – जुहु+शतृ = जुहु+अत् ।

= जुह्वत् – offering, eating.

उ is replaced by व्–हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ६ । ४ । ८७ ॥

डुदाञ् दाने उ० प० – ददत्, ददान Giving.

डुधाञ् धारणपोषणयोः उ० प० – दधत्, दधान Holding, supporting.
डुभृञ् धारणपोषणयोः उ० प० – बिभ्रत्, बिभ्राण Bearing, supporting.
ओहाक् त्यागे प० प० – जहत् Leaving, abandoning.
ओहाङ् गतौ आ० प० – जिहान Going, starting.

The दिवादि class.

नृती गात्रविक्षेपे प० प० – नृत्यत् Dancing.
जनी प्रादुर्भावे आ० प० – जायमान Being produced, taking place.

The स्वादि class.

षुञ् अभिषवे उ० प० –:सुन्वत्, सुन्वान Pressing out, sprinkling.

The तुदादि class.

तुद व्यथने उ० प० – तुदत्, तुदमान Pushing, tormenting

The रुधादि class.

रुध आवरणे उ० प० – रुन्धत्, रुन्धान Obstructing.

The तनादि class.

तनु विस्तारे उ० प० – तन्वत्, तन्वान Stretching.
डुकृञ् करणे उ० प० – कुर्वत्, कुर्वाण Doing, making.

The क्र्यादि class.

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये उ० प० – क्रीणत्, क्रीणान, Buying, purchasing.

The चुरादि class.

चुर स्तेये उ० प० – चोरि (स्वार्थे णिच्) चोरयत्, चोरयमाण Stealing.

Causals.

डुकृञ् करणे उ० प० – कारि – कारयत्, कारयमाण Causing to do etc.

Miscellaneous.

गुपू रक्षणे भ्वा० प० प० (The affix आय्) – गोपायत् Protecting. *
कमु कान्तौ भ्वा० आ० प० (The affix णिङ्) – कामयमान Desiring ‡
कण्डूञ् गात्रविमर्षणे उ० प० (The affix यक्) कण्डूयत्, कण्डूयमान Rubbing §
कर्मणि, भावे – the affix यक् followed by शानच् – भूयमान, अद्यमान etc.

---

* गुपूधूप० – ॥ ३ । १ । २८ ॥

‡ कमेर्णिङ् ॥ ३ । १ । ३० ॥

§ कण्ड्वादिभ्यः यक् ॥ ३ । १ । २७ ॥

5. **Declension**.

a. Bases ending in शतृ in general.

Being of the nature of adjectives, the present participles agree with the nouns they go with in gender, number and ending and may be declined in all the three genders.

The rule उगिदचां०– ॥ ७ । १ । ७० ॥ applies and there is the augment नुम् before सर्वनामस्थान affixes.

By the rule उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥ the affix ङीप् is used to form feminine derivatives.

सुन्वत् – पुं० सुन्वन् सुन्वन्तौ सुन्वन्तः. सुन्वन्तम् सुन्वन्तौ, सुन्वतः etc.
स्त्री० सुन्वती सुन्वत्यौ सुन्वत्यः etc.
नपुं० सुन्वत्-द् सुन्वती सुन्वन्ति etc.

Similarly रुन्धत्, तन्वत्, क्रीणत्, अदत्, सत् etc.

b. Bases ending in शतृ coming after a verbal stem ending in अ – short or long.

Being उगित्, they take the augment नुम् before सर्वनामस्थान affixes. The following rule further applies-

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ७ । १ । ८० ॥

Fully stated, आत् शतुः अङ्गस्य शीनद्योः वा नुम् ।

A base ending in शतृ, coming after a verbal stem ending in अ – short or long, takes the augment नुम् optionally before the affix शी ' and नदी bases.

तुदत्+शी = तुदती or तुदन्ती,
तुदत्+ङीप् = तुदती or तुदन्ती ।
यात्+शी = याती or यान्ती,
यात्+ङीप् = याती or यान्ती ।

This rule applies usually to the roots of the तुदादि class which take the affix ' श ' and the roots of the अदादि class ending in आ.

तुदत् – पुं० तुदन् तुदन्तौ तुदन्तः, तुदन्तम् तुदन्तौ तुदतः etc
स्त्री० तुदती–तुदन्ती तुदत्यौ–तुदन्त्यौ तुदत्यः-तुदन्त्यः etc.
नपुं० तुदत्–द् तुदती–तुदन्ती तुदन्ति etc.

यात् – पुं० यान् यान्तौ यान्तः, यान्तम् यान्तौ यातः etc.
स्त्री० याती–न्ती यात्यौ-न्त्यौ यात्यः- न्त्यः etc.
नपुं० यात्–द् याती–न्ती यान्ति etc.

c. शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ७ । १ । ८१ ॥

Fully stated, शप्-श्यनोः आत् शतुः अङ्गस्य शीनद्योः नित्यं नुम् ।

When शतृ follows a verbal stem, ending in शप् and श्यन्, the augment नुम् is added before the affix शी or a नदी base.

भवत् + शी=भवन्ती, भवत् + ङीप्=भवन्ती । *

नृत्यत्+शी=नृत्यन्ती, नृत्यत्+ङीप्=नृत्यन्ती ।

भवत् – पुं० भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तम्, भवन्तौ भवतः etc.

स्त्री० भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः etc.

नपुं० भवत्-द् भवन्ती भवन्ति etc.

नृत्यत् – पुं० नृत्यन् नृत्यन्तौ नृत्यन्तः, नृत्यन्तम् नृत्यन्तौ नृत्यतः etc.

स्त्री० नृत्यन्ती नृत्यन्त्यौ नृत्यन्त्यः etc.

नपुं० नृत्यत्-द् नृत्यन्ती नृत्यन्ति etc.

Root-bases ending in णिच, आय् etc. take the affix शप् and the rule शप्श्यनोर्नित्यम् applies.

कारयत् – पुं० कारयन् कारयन्तौ कारयन्तः, कारयन्तम् कारयन्तौ कारयतः etc.

स्त्री० कारयन्ती कारयन्त्यौ कारयन्त्यः etc.

नपुं० कारयत्-द् कारयन्ती कारयन्ति etc.

Similarly, चोरयत् गोपायत् कण्डूयत् etc.

b. When the verbal stem is अभ्यस्त–

(i) नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७ । १ । ७८ ॥

Fully stated, अभ्यस्तात् शतुः अङ्गस्य नुम् न सर्वनामस्थाने ।

A reduplicated, base ending in शतृ, does not take the augment नुम् before a सर्वनामस्थान affix.

(ii) वा नपुंसकस्य ॥ ७ । १ । ७९ ॥

Fully stated, अभ्यस्तात् शतुः नपुंसकस्य अङ्गस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने ।

A reduplicated base ending in शतृ in the neuter gender, takes the augment नुम् optionally before a सर्वनामस्थान affix i. e. 'शि'

जक्षत् – पुं० जक्षत्-द् जक्षतौ जक्षतः etc.

स्त्री० जक्षती जक्षत्यौ जक्षत्यः etc.

नपुं० जक्षत्-द जक्षती जक्षति or जक्षन्ति etc.

Similarly जाग्रत्, दरिद्रत्, चकासत्, शासत् etc

---

* For the pronoun 'भवतु' however, भवती for शी and ङीप् (Ref. Chap. XIII)

जुह्वत् – पुं॰ जुह्वत्–द् जुह्वतौ जुह्वतः etc.

स्त्री॰ जुह्वती जुह्वत्यौ जुह्वत्यः etc.

नपुं॰ जुह्वत्–द् जुह्वती जुह्वति – जुह्वन्ति etc.

e. Present Participles formed by the addition of शानच्
These are declined like प्रातिपदिक bases ending in अ for all the three genders. In the feminine, they take the affix टाप्

वर्धमान – पुं॰ वर्धमानः वर्धमानौ वर्धमानाः etc

स्त्री॰ वर्धमाना वर्धमाने वर्धमानाः etc.

नपुं॰ वर्धमानम् वर्धमाने वर्धमानानि etc.

6. Participles and Absolute Construction.
(i) यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥
Fully stated, यस्य च भावेन भावलक्षणम् तस्य सप्तमी ।

Words, the activity indicated by which coincides with the occurrence of another activity, take the सप्तमी विभक्ति.

सूर्ये तपति छत्रं धारयति – (He) holds an umbrella while the sun shines.
शङ्खेषु ध्मायमानेषु नगरीं प्रविशति – (He) enters the city while conches are being blown.

(ii) षष्ठी चाऽनादरे ॥ २ । ३ । ३८ ॥
Fully stated, यस्य च भावेन भावलक्षणं तस्य अनादरे षष्ठी सप्तमी च ।
When the sense conveyed is that of 'contempt' or 'disregard', षष्ठी can also be used for words the activity indicated by which coincides with the occurrence of another activity.
रुदतः शिशोः or रुदति शिशौ जननी अगच्छत् – The mother went away (disregarding) the weeping child.

7. Affixes other than सत्
The affixes शानन् – आन (श् न् इत्) चानश् – आन (च् श् इत्,) and शतृ – अत् (श् ऋ इत्) explained below do not come as substitutes of लट्
These are कृत् affixes added to roots to indicate the agent – कर्तरि

कृत् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥ * Being शित् these are सार्वधातुक and not being पित् they are treated as ङित्.

(i) पूङ्यजोः शानन् ।। ३ । २ । १२८ ।।

Fully stated, पूङ् - यजोः वर्तमाने शानन् ।

The affix शानन् is added to the roots पूङ् and यज् indicating a present action.

पवते इति - पू+शप्+शानच् = पव+आन ।

= पवमान, Purifying. (आने मुक् ।')

यजते इति - यजमान Worshipping, a worshipper.

(ii) ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।। ३ । २ । १२९ ॥

Fully stated, धातोः ताच्छील्य–वयोवचन–शक्तिषु चानश् ।

The affix चानश् is added to a root when the sense conveyed is that of 'having that habit',' indicating the age' and 'the power to do so'.

ताच्छील्य - सुरापानं कुर्वाणः - Drinking wine (having the habit)
वयोवचन - ककुदं वहमानः - Carrying a hump on the back
शक्ति - गिरिम् उत्तभ्नानः - Supporting a hill.

(iii) इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥३ । २ । १३० ॥

Fully stated, इङ् - धार्योः शतृ अकृच्छ्रिणि ।

The affix शतृ is added to the roots इङ (अधिपूर्वः) and धारि (the causal of धृञ्) when the sense conveyed is that of ease with which the activity denoted by the root is performed.

भाष्यम् अधीयन् - Studying the भाष्य (with ease).
भूमण्डलं धारयन् - Sustaining the world (with ease).

(iv) द्विषोऽमित्रे ॥ ३ । २ । १३१ । ॥

The affix शतृ is added to द्विष् in the sense of 'an enemy'.

द्विषत् - An enemy.

---

* Though कृत् affixes, the rule कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २ । ३ । ६५ : does not apply enjoining षष्ठी for the agent and the object. These affixes are included in the term तृन् in the rule न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ २ । ३ । ६९ ।। which debars षष्ठी. The term 'ल' in this सूत्र stands for शतृ and शानच्. Thus सोमं पवमानः ।

(v) सुञो यज्ञसंयोगे ॥ ३ । २ । १३२ ॥

The affix शतृ is added to सुञ् in the sense of connection with a sacrifice. सुन्वत् – An offerer of सोम sacrifice.

(vi) अर्हः प्रशंसायाम् ॥ ३ । २ । १३३ ॥

The affix शतृ is in added to अर्ह् conveying the sense of 'praise'
अर्हत् – Deserving respect.

Examples :

गर्जन् मेघो न वर्षति ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।
श्वा भवत्यपकाराय लिहन्नपि दशन्नपि ।
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीवनाशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥
प्रकृत्यैव महावृक्षः पुष्पं ददत् फलं ददत् ।
छायां दददाश्रितानां दददेव महीयते ॥
अहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥
स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।
हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥
काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानात् भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणाम सर्वे यत्नाः सुप्रयुक्ताः फलन्ति ॥

CHAPTER XV

Miscellaneous प्रातिपदिक bases ending in vowels.

1. हाहा पुं०, हूहू पुं० – Names of गन्धर्वs.

General सुप् affixes are added directly.

हाहा+सु = हाहा+स् = हाहाः ।

हाहा+औ = हाहौ । आ+औ = औ, वृद्धिरेचि ॥ ६ । १ । ८८ ॥

हाहा+जस् = हाहा+अस्=हाहाः । आ+अ=आ, अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६ । १ । १०१॥

हाहा+अम् = हाहाम् । अमि पूर्वः ॥ ६ । १ । १०७ ॥

हाहा+औट् = हाहौ ।

हाहा+शस् = हाहा+अस् = हाहान् । स् is replaced by न् –

तस्माच्छसो: नः पुंसि ॥ ६ । १ । १०३॥

हाहा+ टा = हाहा+आ = हाहा । अकः सवर्णे० – ॥

हाहाभ्याम् । हाहाभिः ।

हाहा+ङे = हाहा+ए = हाहै । वृद्धिरेचि ॥

हाहाभ्याम् । हाहाभ्यः ।

हाहा+ङसि = हाहा+अस् = हाहाः । अकः सवर्णे० – ।

हाहाभ्याम् । हाहाभ्यः । हाहाः । हाहौ । हाहाम् ।

हाहा+ङि = हाहा+इ = हाहे । आ+इ = ए, आद्गुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

हाहौ । हाहासु । हे हाहाः ।

हूहू+सु = हूहू+स् = हूहूः ।

हूहू+औ = हूह्वौ । ऊ is replaced by व् – इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

हूहू+जस् = हूह्वः ।हूहू+अम् = हूहूम् (अमि पूर्वः) हूहू+औट् = हूह्वौ ।

हूहू+शस् = हूहून् । (तस्माच्छसो:०)

हूह्वा, हूहूभ्याम् । हूहूभिः । हूह्वे, हूह्वः etc. हे हूहूः ।

2. विश्वपा (वि.) The all-protecting one, (पुं०) The sun; गोपा (पुं०) A herdsman; सोमपा (पुं०) A drinker of सोम, a सोम sacrificer; शङ्खध्मा (पुं०) A conch-blower.

These are derived by the addition of the affix विच् – वि (च इत) by the सूत्र – अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ३ । २ । ७५ ॥

विश्वं पातीति विश्वपाः । वि is elided by वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

विश्वपा+सुप् = विश्वपा+स् = विश्वपाः ।

विश्वपौ * विश्वपाः, विश्वपाम्, विश्वपौ (Like हाहा)

विश्वपा+शस् = विश्वपा+अस् = विश्वपः । आ is elided, see आतो धातोः below.

---

* दीर्घाज्जसि च ॥ ६ । १ । १०५ ॥ वृद्धिरेचि इति वृद्धिः ।

आतो धातो : ॥ ६ । ४ । १४० ॥

Fully stated, आतो धातोः भस्य लोपः ।

The final आ of a भ base when it belongs to a root, is elided. A base becomes 'भ' before affixes beginning with य् or a vowel, other than सर्वनामस्थान affixes - यचि भम् ॥ १ । ४ । १ ॥

विश्वपा+टा = विश्वपा+आ = विश्वपा । The first आ is elided - आतो धातोः ॥ विश्वपाभ्याम्, विश्वपाभिः; विश्वपे, विश्वपः etc. हे विश्वपाः ।

गोपा etc. are declined similarly.

3. नी (वि०) Leading, guiding, (पुं०) A leader, guide; लू (वि०) Cutting, dividing. Both have been formed by the addition of the affix क्विप् to roots नी and लू.

For नी the affix ङि (सप्तमी, एकवचन) is replaced by आम्–

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ १ । ३ । ११६ ॥

For both नी and लू the rule अचिश्नुधातु०– ॥ ६ । ४ । ७७ ॥ applies. *

नी – पुं० स्त्री० – नीः नियौ नियः, नियम् नियौ नियः, निया नीभ्याम्
नीभिः, निये etc. (नीषु, हे नीः)

लू – पुं० स्त्री० – लूः लुवौ लुवः, लुवम् लुवौ लुवः, लुवा लूभ्याम् etc.
(लूषु, हे लूः)

4. a. श्री (स्त्री०) The goddess of wealth, prosperity, beauty.

This word is derived by the addition of क्विप् to the root 'श्रि'. The affix is elided, leaving the base with the final vowel lengthened. † The rule अचिश्नुधातु०– । applies, as the final ई belongs to a धातु

---

* The final उ of 'श्नु', इ–ई and उ–ऊ of a धातु and ऊ of भ्रू are replaced by इय् and उव् respectively followed by an affix beginning with a vowel. This being a later सूत्र the rules इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥ etc. do not apply.

† क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घो ऽसम्प्रसारणं च ॥ (वा०)

The affix क्विप् is added to वच्, प्रच्छ्, आयतस्तु, कटप्रु, जु and श्रि in the sense तच्छील etc. The final vowel is lengthened and there is no सम्प्रसारण.

वक्ति इति वाक्–ग् ; पृच्छति इति प्राट्–ड् ; आयतं स्तौति इति आयतस्तूः ;
कटं प्रवते इति कटप्रूः ; जवति इति जूः ; श्रयति हरिम् इति श्रीः ।

(i) नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ १ । ४ । ४ ॥

Fully stated, स्त्र्याख्यौ अस्त्री इयङुवङ्स्थानौ यू नदी न ।

Bases ending in ई or ऊ other than 'स्त्री', by themselves feminine, are not treated as नदी, if the ई or ऊ is liable to be replaced by इय् or उव्

'श्री' is by itself feminine and its final ई is replaced by इय्. It is therefore not a नदी base ; the rule अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥ does not apply. (हे श्रीः)

(ii) वामि ॥ १ । ४ । ५ ॥

Fully stated, स्त्र्याख्यौ अस्त्री इयङुवङ्स्थानौ यू आमि वा नदी ।

Bases ending in ई or ऊ other than स्त्री, by themselves feminine, are optionally treated as नदी before आम् (षष्ठी, बहुवचन) if the ई or ऊ is liable to be replaced by इय् or उव.

श्री is therefore optionally नदी before आम्. When it is नदी, the initial augment नुट् is added to it – ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ७ । १ । ५४ ॥ (श्रियाम् or श्रीणाम्)

(iii) ङिति ह्रस्वश्च ॥ १ । ४ । ६ ॥ (Chapter XI)

By this rule श्री is optionally नदी before ङित् affixes i. e. ङे, ङसि, ङस् and ङि The rules आण्नद्याः ॥ ७ । ३ । ११२ ॥ and ङेराम्नद्या० - ॥ १ । ३ । ११६ ॥ applies optionally to श्री ; thus श्रिये or श्रियै etc.

श्रीः, * श्रियौ, श्रियः । श्रियम्, श्रियौ, श्रियः । श्रिया, श्रीभ्याम्, श्रीभिः । श्रिये or श्रियै, श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियः or श्रियाः, श्रीभ्याम्, श्रीभ्यः । श्रियः or श्रियाः, श्रियोः, श्रियाम् or श्रीणाम् । श्रियि or श्रियाम्, श्रियोः श्रीषु । हे श्रीः ।

b. धी (स्त्री०) Thought, intelligence.

This word has been formed by the addition of the affix क्विप् to the root ध्यै † The affix is elided, सम्प्रसारण takes place in the base and the final vowel is lengthened.

---

* As the base does not end in the affix ङी, the rule हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्० – ॥ ६ । १ । ६८ ॥ does not apply. श्री + सु = श्रीः ।

† ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥ (वा०) – the root ध्यै takes the affix क्विप् and there is सम्प्रसारण in the root-base.

ध्यै+क्विप् = ध्यै+वि = धि । सम्प्रसारण; पूर्व एकादेशः (सम्प्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥) = धी । इ is lengthened – हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥

It is not a नदी base – नेयङुवङस्थानावस्त्री ॥ १ । ४ । ४ ॥
It is treated optionally as नदी before the affix आम् and the ङित् affixes – 'वामि' 'ङिति ह्रस्वश्च'
It is declined like श्री – धीः धियौ धियः etc. (धिये – धियै)

c. ह्री (स्त्री॰) Shame, modesty; भी (स्त्री॰) Fear, apprehension; भू (स्त्री॰) The earth. These words have been formed by the addition of the affix क्विप् to the roots ह्री, भी and भू.
These are not नदी bases; they are optionally नदी before आम् and the ङित् affixes; these are declined like श्री.

d. भ्रू (स्त्री॰) An eyebrow. *
The final vowel is replaced by उव् – अचि श्नुधातुभ्रुवाम्॰ – ॥
It is therefore not नदी – नेयङुवङ॰ – ॥ It is optionally नदी – before आम् and the ङित् affixes.
Thus भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः etc. (भ्रुवे-भ्रुवै; भ्रुवाम्-भ्रूणाम्; भ्रूषु; हे भ्रूः)

5. स्त्री (स्त्री॰) A woman. †

(i) स्त्रियाः ॥ ६ । ४ । ७९ ।
Fully stated, स्त्रियाः अचि इयङ् ।
The final vowel of स्त्री is replaced by इय् before an affix beginning with a vowel – स्त्रियौ, स्त्रियः etc.

(ii) वाम्शसोः ॥ ६ । ४ । ८० ॥
Fully stated, स्त्रियाः अम्–शसोः वा इयङ् ।
The final vowel of स्त्री is optionally replaced by इय् before the affixes अम् and शस्.

स्त्री+अम्=स्त्रियम् (इय्) or स्त्रीम् (अमि पूर्वः ॥)
स्त्री+शस्=स्त्रियः (इय्) or स्त्रीः (प्रथमयोः॰ – ॥)

---

* भ्रमेश्च डूः । उणादि २३६ ॥
Roots गम् and भ्रम् take the affix डू – ऊ (ड् इत्)
भ्रम् + डू = भ्रम् + ऊ ।
= भ्रू । The टि 'अम्' is elided – टेः ॥ ६ । ४ । १४३ ॥
Similarly अग्रे गच्छति इति अग्रेगूः Going before, a servant.

† स्त्यायतेर्ड्रट् ॥ उणादि ६१५ ॥
The word स्त्री is formed from the root स्त्यै which takes the उणादि affix ड्रट् and the affix ङीप

स्त्री is a नदी base – यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ १ । ४ । ३ ॥ *

As it ends in ङीप् the सूत्र हल्ङ्याब्भ्यो० – ॥ applies – स्त्री+सुप् = स्त्री ।

स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः । स्त्रियम्–स्त्रीम्, स्त्रियौ, स्त्रियः–स्त्रीः । स्त्रिया, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभिः । स्त्रियै, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः, स्त्रीभ्याम्, स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः, स्त्रियोः, स्त्रीणाम् । स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु । हे स्त्रि । (अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥)

6. a. प्रधी

प्रध्यायति इति प्रधीः (क्विप् – ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ।)

(वि०) One who meditates excellently, of superior intelligence

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६ । ४ । ८२ ॥

य् is substituted for इ (–ई) of a root, not preceded by a conjunct consonant, when the stem is not monosyllabic, followed by an affix beginning with a vowel:

Thus प्रध्यौ, प्रध्यः ; this overrides the सूत्र अचिश्नुधातु० – ॥ ६ । ४ । ७७ ॥

Also अमि पूर्वः ॥ ६ । १ । १०७ ॥ , प्रथमयोः० – ॥ ६ । १ । १०२ ॥ and अकः सवर्णे० – ॥ ६ । १ । १०१ ॥ do not apply.

प्रधी – प्रधीः, प्रध्यौ, प्रध्यः । प्रध्यम्, प्रध्यौ, प्रध्यः । प्रध्या, प्रधीभ्याम्, प्रधीभिः । प्रध्ये, प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः । प्रध्यः, प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः । प्रध्यः, प्रध्योः, प्रध्याम् । प्रध्यि, प्रध्योः, प्रधीषु । हे प्रधीः ।

प्रधी can also be derived as प्रकृष्टा धीः प्रधीः (स्त्री०) Great intelligence. This is a feminine base. As its final vowel is replaced by य् by the सूत्र एरनेकाचो० – ॥ the bar नेयङुवङ्० – ॥ १ । ४ । ४ ॥ does not apply. It is treated as a नदी base and is declined like लक्ष्मी. As its final ई has no connection with 'ङी' the सूत्र हल्ङ्याब्भ्यो० – ॥ does not hold एरनेकाचो० – ॥ will prevail over अमि पूर्वः for अम् and प्रथमयोः ० – ॥ for शस्.

प्रधी (स्त्री०) – प्रधीः, प्रध्यौ, प्रध्यः । प्रध्यम्, प्रध्यौ, प्रध्यः । प्रध्या, प्रधीभ्याम्, प्रधीभिः । प्रध्यै प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः । प्रध्याः, प्रधीभ्याम्, प्रधीभ्यः । प्रध्याः, प्रध्योः, प्रधीनाम्, प्रध्याम्, प्रध्योः, प्रधीषु । हे प्रधि (अम्बार्थ० – । ७ । ३ । १०७ ॥)

b. सेनानी वि० Leading an army, पुं० A commander; ग्रामणी † वि० Leading a village, पुं० Chief of a village; अग्रणी वि० Taking the lead, the foremost; उन्नी वि० Leading upwards.

These have been formed by the addition of क्विप् to the root नी.

---

* The word स्त्री is always feminine in sense and its final vowel is liable to be replaced by इय्. But it has been taken away from the scope of the application of the सूत्रs 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' 'वाऽऽमि' 'ङिति ह्रस्वश्च' ।

† अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः ॥ (वा०)

Preceded by अग्र and ग्राम, the न् of the root नी is replaced by ण्

The final ई is replaced by य् by एरनेकाचो० – ॥ ६ । ४ । ८२ ॥
ङि (सप्तमी एकव०) is replaced by आम् – ङेराम्नद्याम्नीभ्य: ॥ । ७ । ३ । ११६ ॥
सेनानी (पुं०स्त्री०)
सेनानी:, सेनान्यौ, सेनान्य: । सेनान्यम्, सेनान्यौ, सेनान्य: । सेनान्या, सेनानीभ्याम्, सेनानीभि: । सेनान्ये, सेनानीभ्याम्, सेनानीभ्य: । सेनान्य:, सेनानीभ्याम्, सेनानीभ्य: । सेनान्य:, सेनान्यो:, सेनान्याम् । सेनान्याम्, सेनान्यो:, सेनानीषु । हे सेनानी: ।

ग्रामणी etc. are declined similarly. In उन्नी the conjunct consonant preceding ई does not belong to the root itself. The सूत्र 'एरनेकाचो'० – ॥ applies.

c. यवक्री वि० Purchasing barley, पुं० buyer of barley.
This is formed with क्विप् added to the root क्री. As a conjunct consonant precedes ई, the rule 'एरनेकाचो० – ।' does not apply. The final ई is replaced by इय् – अचिश्नुधातु० – ॥
यवक्री पुं० स्त्री०–यवक्री: यवक्रियौ यवक्रिय: etc. The rest like नी.

d. शुद्धधी वि० One with pure mind.
This is a बहुव्रीहि compound – शुद्धा धी: यस्य शुद्धधी: ।
गतिकारकेतर पूर्वपदस्य यण् नेष्यते ॥ (वा०)
The इ (short or long) occurring at the end of a root is not replaced by य् if the root is preceded by a word other than a गति indeclinable or one which bears some कारक relationship to it.
In this case शुद्ध is neither a गति indeclinable nor does it bear any कारक relationship to the root ध्यै. 'ई' of धी will be replaced by not य but इय् (अचिश्नुधातु० – ॥) शुद्धधी: शुद्धधियौ शुद्धधिय: etc.

e. सुधी वि० Having good understanding, पुं० A wise or learned man
सुष्ठु ध्यायति इति सुधी: – क्विप्, ध्यायते: सम्प्रसारणं च ।
न भूसुधियो: ॥ ६ । ४ । ८५ ॥
The final vowels of भू and सुधी are not replaced by the corresponding यण् वर्ण before a सुप् affix beginning with a vowel. *
The ई of सुधी is replaced by इय् – अचिश्नुधातु० – ॥
सुधी पुं० स्त्री० – सुधी:, सुधियौ, सुधिय: । सुधियम्, सुधियौ, सुधिय: । सुधिया, सुधीभ्याम्, सुधीभि:, etc.
(सुधिये, सुधिय:, सुधियो:, सुधियाम्, सुधियि, सुधीषु, हे सुधी:)

---

* 'एरनेकाचो० – ॥ ' should have applied.

f. वातप्रमी वि० (lit.) Outstripping wind, पुं० a swift antelope
वातं प्रमीणाति इति – the affix क्विप् is added to मीञ् हिंसायाम् ऋया० उ० प०
The rule एरनेकाचो० – ॥ applies and the word is declined like प्रधी.
वातप्रमी:, वातप्रम्यौ, वातप्रम्य: etc. (वातप्रमी+ङि = वातप्रम्यि) हे वातप्रमी: ।
Another way of deriving this word is – वातं प्रमिमीते इति ।
The उणादि affix ई is added to माङ् माने शब्दे च जुहो० आ० प० *
As the final ई does not belong to a root (उणादि affix ई) एरनेकाचो० – ॥
does not apply.

वातप्रमी+सु = वातप्रमी: ।
वातप्रमी+औ = वातप्रम्यौ । इको यणचि ॥

वातप्रम्य:, वातप्रमीम्, वातप्रम्यौ, वातप्रमीन् (तस्माच्छसो: न: पुंसि ॥ ॥ ६ । १ । १०३ ॥)
वातप्रम्या, वातप्रमीभ्याम् etc.
वातप्रमी + आम् = वातप्रम्याम् (दीर्घत्वात् न नुट्)
वातप्रमी + ङि = वातप्रमी (अक: सवर्णे दीर्घ: ॥) हे वातप्रमी: ।
वातप्रमी (स्त्री०) is a नदी base and is declined like लक्ष्मी.

7. a. सुलू वि० Cutting well. (सुष्ठु लुनाति इति – क्विप्)
खलपू वि० A sweeper (खलं पुनाति इति – क्विप्)
ओ: सुपि ॥ ६ । ४ । ८३ ॥
Fully stated, अनेकाच: अङ्गस्य धातो: असंयोगपूर्वस्य ओ: अचि सुपि यण् ।

The final उ – ऊ (not preceded by a conjunct consonant) of a root belonging to a base consisting of more than one syllable, is replaced by यण् (i. e. व्) before a सुप् affix beginning with a vowel.

सुलू पुं० स्त्री० – सुलू:, सुल्वौ, सुल्व: । सुल्वम्, सुल्वौ: सुल्व: । सुल्वा, सुलूभ्याम् सुलूभि : etc.
(सुल्वे, सुल्व:, सुल्वो:, सुल्वाम्, सुल्वि) हे सुलू: ।
Similarly खलपू.

b. कटप्रू वि० Acting by will, पुं० A name of शिव
आयतस्तू पुं० A panegyrist.
Both have been formed with क्विप् – क्विब्वचि।च्छयायतस्तु० – ॥ (वा०)
Here 'ऊ' is preceded by a conjuct consonant belonging to the root itself. ओ: सुपि does not apply. ऊ is replaced by उव् – (अचि श्नु०– ॥)
कटप्रू:, कटप्रुवौ, कटप्रुव: । कटप्रुवम्, कटप्रुवौ, कटप्रुव: । कटप्रुवा, कटप्रूभ्याम्, कटप्रूभि: etc.
(कटप्रुवे, कटप्रुव:, कटप्रुवो:, कटप्रुवाम्, कटप्रुवि) हे कटप्रू: ।
Similarly आयतस्तू.

---

* मा is elided before the affix ई by आतो लोप: इटि च ॥ ६ । ४ । ६४ ॥
वात+प्र+मा+ई = वातप्रमी ।

c. वीरसू स्त्री॰ The mother of a hero.

'ऊ' in this case is replaced by व् – ओः सुपि ॥ ६ । ४ । ८३ ॥

Being a स्त्र्याख्य word, it is treated as नदी – यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥

It is declined like वधू excepting for अम् and शस् where 'ओः सुपि' will prevail over अमि पूर्वः and प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

वीरसूः, वीरस्वौ, वीरस्वः । वीरस्वम्, वीरस्वौ, वीरस्वः । वीरस्वा, वीरसूभ्याम्,वीरसूभिः etc.

वीरस्वे, वीरस्वाः वीरस्वोः, वीरसूनाम् (ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥)

वीरस्वाम् (ङेराम्नद्या॰ – ॥) हे वीरसु (अम्बार्थ॰ – ॥)

d. परमलू वि॰ A great cutter (परमश्चासौ लूश्च परमलूः)

Here परमलू is neither a गति nor a कारक. ओः सुपि does not apply गतिकारकेतर॰ – ॥ ऊ is replaced by उव् – अचिश्नुधातु॰ – ॥

परमलूः, परमलुवौ, परमलुवः etc.

e. स्वयंभू वि॰ Self-existant, पुं॰ A name of ब्रह्मा.

प्रतिभू पुं॰ A bail, a surity.

These words have been formed with the affix क्विप् added to भू.

ओः सुपि does not apply on account of the bar नभूसुधियोः ॥

ऊ is replaced by उव् – अचि श्नुधातु ॰ – ॥ स्वयभूः, स्वयंभुवौ, स्वयंभुवः ।

Similarly प्रतिभू.

f. वर्षाभू (पुं॰ स्त्री॰) A frog – वर्षासु भवति इति (क्विप्) ।

वर्षाभ्वश्च ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

Fully stated, वर्षाभ्वश्च ओः यण् अचि सुपि ।

The final ऊ of वर्षाभू is replaced by यण् i. e. व् before a सुप् affix beginning with a vowel.

Thus the bar न भूसुधियोः does not apply to it.

वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः etc.

वर्षाभू (स्त्री॰) is declined like वीरसू *

g. दृन्भू पुं॰ A thunderbolt – 'दृन्' अव्ययं हिंसायाम् – (क्विप्)

करभू पुं॰ A finger-nail – करात् करे वा भवति – (क्विप्)

पुनर्भू स्त्री॰ A widow remarried – पुनर् भवति इति – (क्विप्)

दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः ॥ (वा॰)

Preceded by दृन्, कर and पुनः, ऊ of the root भू is replaced by व् before

---

* वर्षाभू+आम् = वर्षाभूणाम् । (ह्रस्वनद्यापो नुट् । एकाजुत्तरपदे णः ।)

For पुं॰ वर्षाभू+आम् = वर्षाभ्वाम् (दीर्घत्वात् न नुट्)

a सुप् affix beginning with a vowel.

दृन्भूः दृन्भ्वौ दृन्भ्वः etc. ; करभूः करभ्वौ करभ्वः etc.

पुनर्भू स्त्री॰ is treated as a नदी base and will be declined like वर्षाभू स्त्री॰

h. काराभू वि॰ Born in a prison (क्विप्)

काशिका directs – कारापूर्वस्यापि इष्यते ॥

काराभू will be declined like दृन्भू and करभू.

According to कौमुदी however, it will be declined like स्वयंभू.

i. अग्रेगू वि॰ One who goes before, पुं॰ a servant.

The final ऊ in this case belongs to an affix (डू – उणादि)

ऊ will be replaced by व् – इको यणचि. The rules अमि पूर्वः, तस्माच्छसो: नः पुंसि apply – अग्रेगूः, अग्रेग्वौ, अग्रेग्वः। अग्रेगूम्, अग्रेग्वौ, अग्रेगून् । अग्रग्वा, अग्रेगूभ्याम् etc. (अग्रग्वे, अग्रेग्वः, अग्रेग्वोः, अग्रेग्वाम्, अग्रेग्वि) हे अग्रेगुः

For the Neuter gender, the final will be shortened–

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १ । २ । ४७ ॥

This applies to all the दीर्घ ई – ऊकारान्त words discussed so far which will be declined like शुचि and स्वादु.

8. रै पुं॰ wealth, property.

रै + सुप् = रा+स् । ऐ is replaced by आ, see below रायो हलि ॥

= राः ।

रायो हलि ॥ ७ । २ । ८७ ॥

Fully stated, रायः अङ्गस्य हलि विभक्तौ आ ।

The final vowel of the base रै is replaced by आ before an affix beginning with a consonant.

Similarly राभ्याम्, राभिः etc.

रै+औ = रायौ । एचोयवायावः ॥

राः, रायौ, रायः । रायम्, रायौ, रायः । राया etc. हे रैः ।

9. गो पुं॰ A bull, स्त्री॰ a cow ; द्यो स्त्री॰ Heaven.

(i) गोतो णित् ॥ ७ । १ । ९० ॥

(ii) ओतो णित् इति वाच्यम् ॥ (वा॰)

For the word गो, सर्वनामस्थान affixes are to be treated as णित् (causing वृद्धि substitution.)

The वार्त्तिक extends the scope of the application of the सूत्र to any word ending in ओ such as द्यो.

गो+सु = गौः ; similarly गावौ, गावः ।

गो+अम् = गाम् । ओ+अ = आ ; See below- औतोऽम्शसोः ।

(iii) ओतोऽम्शसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

Fully stated, ओतः अम्शसोः एकः आ पूर्वपरयोः ।

There is a single substitute आ for ओ of the base and the अ of the affixes अम् and शस्. गो+शस् = गाः ।

गौः, गावौ, गावः । गाम्, गावौ, गाः । गवा, गोभ्याम्, गोभिः । गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः । गो+ङसि = गोः, गो+ङस् = गोः (ङसिङसोश्च ॥ ६ । १ । ११० ॥ पूर्वरूपमेकादेशः) गवि, गवाम्, गोषु । हे गौः ।

Similarly द्यो

10. नौ स्त्री० A boat ; ग्लौ पुं० The moon

नौः नावौ नावः ; नौभ्याम्, नौभिः ; नावे, नावः नावोः, नावाम्, नावि, नौषु ; हे नौः ।

Similarly ग्लौः ।

Examples :

अनिर्वेदः श्रियो मूलम् ।
ह्रीरवगुण्ठनं स्त्रियाः ।
साहसे श्रीः प्रतिवसति ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियम् ।
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥
आदित्यस्य स्वरूपेण लोकयात्राविधायिनी ।
विश्वपः परमेशस्य विभुतिः शं तनोतु वः ॥
यथाऽऽमिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥
यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।
नोदके शकटं याति न च नौर्गच्छति स्थले ॥
यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधी र्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

CHAPTER XVI

A. Bases ending in the affixes च्वि, साति, त्रा, डाच् and वति
B. Denominatives– नामधातुस

A. The affixes च्वि, साति, त्रा, डाच् and वति are तद्धित affixes. * These are used to form derivatives which are treated as indeclinables– तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३८ ॥ (II, 6)
Bases ending in च्वि and डाच् are further treated as गति indeclinables ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ १ । ४ । ६१ ॥ (Chap. IV) As गति, these are permanently compounded with the succeeding verb signifying some activity.

1. The affix च्वि.
(i) कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः ॥ ५ । ४ । ५० ॥
(ii) अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥ (वा०)
Fully stated, सम्पद्यकर्तरि (वर्तमानात्) प्रातिपदिकात् कृ–भू–अस्तियोगे अभूततद्भावे च्विः अन्यतरस्याम् ।

The affix च्वि is added to a base when the agent attains a new status – literally, 'becoming something which it was not before'– indicated by the verb 'सम्पद्यते, in conjunction with verbs formed by the roots कृ, भू and अस्. Alternately the sentence may stand as it is.

अशुक्लः शुक्लः संपद्यते तं करोति– Makes something white which was not white before.

शुक्ल + च्वि + करोति = शुक्ल + वि + करोति ।
= शुक्ली + वि + करोति । अ is replaced by ई–see (iii)
= शुक्लीकरोति । वि is elided– वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ ।६७ ।:

(iii) अस्य च्वौ ॥ ७ । ४ । ३२ ।
Fully stated, अङ्गस्य अस्य ई च्वौ ।

The final अ – short or long, of a base is replaced by ई before च्वि. Also शुक्लीभवति, शुक्लीस्यात् ।

Similarly अनङ्गम् अङ्गं सम्पद्यते तत् करोति – अङ्गीकरोति – Makes one's own, accepts.

अगङ्गा गङ्गा सम्पद्यते सा भवति – गङ्गीभवति– Becomes pure or sacred, (which it was not before.) आ is replaced by ई.

---

* तद्धित affixes are discussed in Book IV.

अभस्म भस्म सम्पद्यते तत् करोति = भस्मन्+च्वि+करोति ।

= भस्म+वि+करोति । न् is elided- नलोप: प्राति० – । ८ । २ । ७ ॥

= भस्मीकरोति । अ is replaced by ई

Similarly भस्मीभवति, भस्मीस्यात् ।

(iv) च्वौ च ॥ ७ । ४ । २६ ॥

Fully stated, अङ्गस्य च्वौ च दीर्घः ।

The final vowel of a base (if short) is lengthened before च्वि

अशुचि शुचि सम्पद्यते तद् भवति शुचीभवति । (शुचीकरोति, शुचीस्यात्)

Similarly पटूभवति, पटूकरोति, पटूस्यात् ।

(v) रीङ् ऋतः ॥ ७ । ४ । २७ ॥

Fully stated, ऋतः अङ्गस्य अकृत्सार्वधातुकयोः यि च्वौ च रीङ् ।

The final ऋ (short) of a base is replaced by रीङ् – री (ङ इत्) before an affix beginning with य् (which is not a कृत् affix or a सार्वधातुक affix) and before the affix च्वि.

अपिता पिता सम्पद्यते – पित्रीकरोति, पित्रीभवति, पित्रीस्यात् ।

(vi) अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

The final अ (short or long) of an indeclinable is not replaced by ई before च्वि.

दोषाभवति अहः – The day becomes night ;

दिवाभवति रात्रिः – The night becomes day.

दोषा and दिवा are indeclinables.

(vii) अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५ । ४ । ५१ ॥

For the words अरुस्, मनस्, चक्षुस्, रहस् and रजस् the final consonant is elided when च्वि is added. With the final स् elided, the preceding short vowel is lengthened by च्वौ च ॥ and the preceding अ is replaced by ई by अस्य च्वौ ॥

Thus, अरुस् वि० Wounded – अरूकरोति, अरूभवति, अरूस्यात् ।

उच्चक्षुस् त्रि० One whose eyes are turned upwards- उच्चक्षूकरोति etc.

उन्मनस् वि० Excited, disturbed in mind - उन्मनीकरोति etc.

विचेतस् वि० Absent-minded, perplexed- विचेतीकरोति etc.

विरहस् वि० Complete seclusion- विरहीकरोति etc.

विरजस् वि० Free from dust, impurity- विरजीकरोति etc.

(viii) क्यच्व्योश्च ॥ ६ । ४ । १५२ ॥

Fully stated, हलः (उत्तरस्य) अपत्यस्य यः लोपः क्यच्व्योश्च ।

य् of an अपत्य affix following a consonant is elided before the affix क्य (क्यच्, क्यङ्, क्यष्) and the affix च्वि.

गर्गस्य गोत्रापत्यम् गार्ग्यः – A descendent of गर्ग (गर्गादिभ्यो यञ् ॥ ४ । १ । १०५ ॥)
अगार्ग्यः गार्ग्यः सम्पद्यते = गार्ग्य + च्वि + भवति ।
= गार्ग्यी+वि+भवति अस्य च्वौ ॥
= गार्गी+वि+भवति । क्यच्व्योश्च ॥
= गार्गीभवति । वेरपृक्तस्य ॥

2. The affix साति.

(i) विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५ । ४ । ५२ ॥

Fully stated, च्विविषये विभाषा साति कार्त्स्न्ये (साकल्ये) ।

The affix साति can be added instead of च्वि when the change affects something in its entirety – कार्त्स्न्यें. Alternately च्वि may be added.

अनुदकम् उदकं सम्पद्यते तत् कार्त्स्न्येन करोति – उदकसात् करोति लवणम् – (He) converts the whole of the salt into water.

The base ending in साति is an indeclinable. It is not however a गति indeclinable and so will not be compounded with the following verb.

Similarly काष्ठं अग्निसात् करोति etc.

The स् of साति is not replaced by ष् – सात्पदाद्योः ॥ ८ । ३ । १११ ॥ *

Alternately च्वि – उदकीकरोति, अग्नीकरोति etc.

(ii) अभिविधौ सम्पदा च ॥ ५ । ४ । ५२ ॥

Fully stated, कृ-भू-अस्तियोगे सम्पदा च विभाषा साति अभिविधौ ।

The affix साति is added to a प्रातिपदिक base in construction with the verb सम्पद् (in addition to कृ, भू, अस्) in the sense of अभिविधि i. e. when many entities are transformed in some parts, the change, however, affecting all of them. In कार्त्स्न्य a single entity is changed in all its parts.

मन्दिराणां चूडाः अशनिना अग्निसात् सम्पद्यन्ते or भवन्ति – The tops of temples have been turned into fire by the thunderbolt.

Alternately with च्वि - अग्नीभवन्ति ।

(iii) तदधीनवचने ॥ ५ । ४ । ५४ ॥

Fully stated, कृ-भू-अस्तियोगे सम्पदा च विभाषा साति तदधीनवचने ।

The affix साति is added to a प्रातिपदिक base in conjunction with verbs formed with कृ, भू, अस् and सम्पद् in the sense of 'handing over

---

* An exception to आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५९ ॥

entirely to the control or ownership of'.
निधिः राजाधीनः सम्पद्यते (भवति etc.) – राजसात् सम्पद्यते- The treasure is handed over entirely to the ownership of the king.
Similarly, आत्मसात् करोति - Appropriates ; कुक्षिसात् करोति - Swallows

3. The affix त्रा.

(i) देये त्रा च ॥ ५ । ४ । ५५ ॥

Fully stated, कृ–भू–अस्तियोगे सम्पदा च विभाषा साति त्रा च तदधीनवचने देय ।

The affix त्रा and alternately साति are added to a प्रातिपदिक base, in conjunction with verbs formed with कृ, भू, अस् and सम्पद् in the sense of a due transferred completely to the ownership of.
विप्राय देयं विप्राधीनं करोति – विप्रत्रा or विप्रसात् करोति । Similarly विप्रत्रा भवति etc.
त्रा is an indeclinable: It is not गति and so is not compounded with the succeeding verb.

(ii) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५ । ४ । ५६ ॥

Fully stated, देव–मनुष्य–पुरुष–पुरु–मर्त्येभ्यः द्वितीयासप्तम्योः त्रा बहुलम् ।

The affix त्रा is often added to देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु and मर्त्य ending in द्वितीया or सप्तमी.
देवान् गच्छति or देवेषु वसति – देवत्रा गच्छति or वसति - He goes to or dwells among gods.
Similarly मनुष्यत्रा, पुरुषत्रा, पुरुत्रा, मर्त्यत्रा ।
The word बहुलम् suggests that त्रा can be added to other words also – बहुत्रा जीवितो मनः - The mind of a living being dwells in many places.

4. The affix डाच्

(i) अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५ । ४ । ५७ ॥

Fully stated, अव्यक्तानुकरणात् द्व्यजवरार्धात् प्रातिपदिकात् अनितौ कृभ्वस्तियोगे डाच् ।

The affix डाच् is added to a प्रातिपदिक base which is an imitation of an indistinct sound, whose other half does not have less than two vowels, in conjunction with कृ, भू, and अस्, provided it is not followed by the word 'इति'

(ii) डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ (वा०)

When डाच् is added, the word imitating an indistinct sound is often repeated.
पटत् पटत् करोति – It makes the sound पटत्

पटत् पटत्+डाच् करोति = पटपटत्+आ+करोति। See below नित्यमाम्रेडिते॰ - ॥
= पटपटा + करोति। The टि portion 'अत्' is elided - टे: ॥ ६। ४। १४३ ॥
= पटपटाकरोति।

The base ending in डाच् is an गति indeclinable and so it is compounded with the succeeding verb- कुगतिप्रादयः ॥ २। २। १८ ॥

(iii) नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ ६। १। १०० ॥
कौमुदी treats this as a वार्त्तिक.
Fully stated, अव्यक्तानुकरणस्य अतः अन्त्यस्य आम्रेडिते डाचि एकः पूर्वपरयोः पररूपम्।
Whenever there is repeatation, the second of the repeated word is known as आम्रेडित - तस्य परमाम्रेडितम् ॥ ८। १। २ ॥

The final त् of अत् of a word consisting of the imitation of an indistinct sound followed by the repeated word to which डाच् has been added, is replaced by a single substitute, the succeeding one (त्+आ=आ)

शकटं खरटत् खरटत् करोति-खरटखरटा करोति- The cart makes a creaking sound.
There should be more than one vowel - स्रत् करोति- (It) makes the sound स्रत्.
When followed by the word इति - पटत् इति करोति - पटिति करोति * It makes the sound पटत्.

---

* अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। ६। १। ९८ ॥
अव्यक्तानुकरणस्य अत: इतौ पूर्वपरयो: एकः पररूपम्।
The अत् of a word imitating an indistinct sound followed by इति is replaced by a single substitute, the succeeding one i. e इ (अत्+इ=इ)
पटत् इति पटिति ; झटत् इति झटिति।
एकाचो न ॥ (वा॰)
The rule does not hold in the case of a single-vowelled word- स्रत् इति स्रदिति।
नाऽम्रेडितस्याऽन्त्यस्य तु वा ॥ ६। १। ९९ ॥
अव्यक्तानुकरणस्य आम्रेडितस्य अतः इतौ पररूपं न अन्त्यस्य तु वा।
The अत् of the repeated word of an imitation of an indistinct sound followed by इति is not replaced by the succeeding वर्ण but the final त् may be replaced by a single substitute optionally.
पटत् पटत् इति करोति - पटत्पटदिति करोति or पटत्पटेति करोति।

(iv) **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ** ॥ ५ । ४ । ५८ ॥

Fully stated, द्वितीय–तृतीय–शम्ब–बीजात् कृञः (योगे) डाच् कृषौ ।

The affix डाच् is added to the words द्वितीय, तृतीय, शम्ब and बीज in conjunction with कृञ् in the sense of ploughing.

द्वितीयं कर्षणं करोति – द्वितीयाकरोति (He) does the second ploughing.

Similarly तृतीयाकरोति, शम्बाकरोति, बीजाकरोति ।

(v) **संख्यायाश्च गुणान्तायाः** ॥ ५ । ४ । ५९ ॥

Fully stated, गुणान्तायाः संख्यायाः च कृञः (योगे) डाच् कृषौ ।

The affix डाच् is added to a संख्या word ending in 'गुण' in conjunction with कृञ् in the sense of ploughing.

क्षेत्रस्य द्विगुणं कर्षणं करोति – द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् (He) does two ploughings of the field.

(vi) **समयाच्च यापनायाम्** ॥ ५ । ४ । ६० ॥

Fully stated, समयात् च कृञः (योगे) डाच यापनायाम् ।

The affix डाच् is added to the word समय in conjunction with कृञ् in the sense of letting the time pass.

कालक्षेपं करोति - समयाकरोति (He) lets the time pass.

Similarly the affix डाच् is used in the following cases in particular senses followed by कृञ् *

सपत्र, निष्पत्र	– सपत्राकरोति मृगम्	(Piercing thoroughly)
निष्कुल	– निष्कुलाकरोति दाडिमम्	(Taking out the seeds)
सुख, प्रिय	– पुत्रः जननीं सुखाकरोति	(Giving pleasure)
दुःख	– कुपुत्रः पितरं दुःखाकरोति	(Offending)
शूल	– शूलाकरोति मांसम्	(Cooking or roasting)
सत्य	– सत्याकरोति भाण्डं वणिक्	(Advancing-not meaning an oath)
मद्र, भद्र	– नापितः दारकं मद्राकरोति (भद्राकरोति)	(Shaving)

5. The affix वति – वत् (इ इत्)

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ॥ ५ । १ । ११५ ॥

Fully stated, प्रातिपदिकात् तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः ।

---

* (vii) सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ५ । ४ । ६१ ॥ (viii) निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ॥
(ix) सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ५ । ४ । ६३ ॥ (x) दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ५ । ४ । ६४ ॥
(xi) शूलात् पाके ॥ ५ । ४ । ६५ ॥ (xii) सत्यादशपथे ॥ ५ । ४ । ६६ ॥
(xiii) मद्रात् परिवापणे ॥ ५ । ४ । ६७ ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

The affix वति is added to a प्रातिपदिक base in the sense of 'like that', when the similarity is in respect of some activity:

आदित्यवत् प्रकाशते – (He) shines like the sun.
दण्डवत् पादयोः पतति – (He) falls at the feet like a log.
राजवत् आचरति – (He) behaves like a king.

B. नामधातु । (A verbal base derived from a noun)

The affixes क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष् and क्विप्.
These are included in the twelve affixes be inning with सन् * and root-bases formed with the addition of these are treated as धातुs–
सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३ । १ । ३२ ।

1. The affix क्यच् – य (क् च् इत्)

a. 'आत्मनः इच्छायाम्' ।

(i) सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३ । १ । ८ ॥
Fully stated, आत्मनः इच्छायाम् सुपः कर्मणः वा क्यच ।

The affix क्यच् is added optionally to a base ending in a सुप् affix, being the object desired by the agent for himself.

आत्मनः पुत्रम् इच्छति – (He) desires a son for himself.
पुत्रम्+क्यच् = पुत्र+य । The intermediate सुप् affix is elided-
See below- सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥
= पुत्री+य । अ is replaced by ई – see below क्यचि च ॥
= पुत्रीय ।

(ii) सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ २ । ४ । ७१ ॥
Fully stated, धातुप्रातिपदिकयोः सुपः लुक् ।

There is elision of सुप् affixes when a word gets धातुसंज्ञा (as in the present case) or प्रातिपदिकसंज्ञा.

(iii) क्यचि च ॥ ७ । ४ । ३३ ॥
Fully stated, अङ्गस्य अस्य ई क्यचि च ।

The अ (short or long) is replaced by ई also before क्यच्.
पुत्रीय is treated as a धातु and will take लट् etc.

---

* सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विप्णिज्यङौ तथा ।
यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥

(iv) शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ।। १ । ३ । ७८ ।।
पाणिनि has laid down आत्मनेपद affixes for roots beginning with the सूत्र 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।। १ । ३ । १२ ।। ending with विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।। १ । ३ । ७७२ ।।

परस्मैपद affixes are added to the rest of the roots other than those enumerated in the preceding section to indicate an agent.

लट् – पुत्रीयति * पुत्रीयत: पुत्रीयन्ति etc.
लङ – अपुत्रीयत् अपुत्रीयताम् अपुत्रीयन् etc.
लोट् – पुत्रीयतु पुत्रीयताम् पुत्रीयन्तु etc.
विधि० – पुत्रीयेत पुत्रीयेताम् पुत्रीयेयु: ete.

Similarly, मालाम् इच्छति मालीयति । क्यचि च – ई for आ ।
दधि इच्छति दधीयति । †
मधु इच्छति मधूयति ।
मातरम् इच्छति मात्रीयति । रीङ् ऋत। ।।
गाम् इच्छति गाव्यति । See below – वान्तो यि प्रत्यये ।

(v) वान्तो यि प्रत्यये ।। ६ । १ । ७९ ।।
Fully stated, एच: यि प्रत्यये वान्त: ।

The substitute ending in व् (अव् or आव्) replace the relevant एच् (ओ or औ) before an affix beginning wth य् – नावम् इच्छति नाव्यति । The rule applies to 'वान्त आदेश' only – रायम् इच्छति रैयति ।

आत्मन: दाम इच्छति दामीयति (दामन्+क्यच्, नलोप:०– ।।, क्यचि च ।।)
(vi) न: क्ये ।। १ । ४ । १५ ।।
A base ending in न् is regarded as a पद before the affix क्य (क्यच्, क्यङ, क्यष्) No other base is regarded as a पद before क्यच्. So the rules चो: कु: ।। ८ । २ । ३० ।। झलांजशोन्ते ।। ८ । २ । ३९ ।। etc. do not apply

स्त्रजम् इच्छति स्त्रज्यति ; समिधम् इच्छति समिध्यति ;
सर्पि: इच्छति सर्पिष्यति – ष् by आदेशप्रत्यययो: ।। २ । ३ । ५९ ।।
गिरम् इच्छति गीर्यति, पुरम् इच्छति पूर्यति (हलि च ।। ८ ।। २ । ७७ ।। इति दीर्घ:)

---

* पुत्रीय+शप्+ति = पुत्रीयति । अतो गुणे ।। ६ । १ । १७ ।।

† अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ: ।। ७ । ४ । २७ ।। (II, 16)
अच् at the end of a base is lengthened followed by an affix, beginning with य् which is ङित् or कित् but which is not कृत् or सार्वधातुक.

For the singular number, अस्मद् and युष्मद् are replaced by मद् and त्वद् – प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७ । २ । ९८ ।

माम् इच्छति मद्यति ; त्वाम् इच्छति त्वद्यति ।

For the dual and plural – अस्मद्यति, युष्मद्यति ।

(vii) मान्तप्राकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न ॥ (वा०)

क्यच् is not added to an inflected word whose base ends in म् and to an indeclinable.

Thus इदम् इच्छति, किम् इच्छति, स्वः इच्छति ।

स्वः is an indeclinable; but, तद् इच्छति – तद्यति ।

(viii) अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ (वा०)

Forms ending in क्यच्–अशनाय, उदन्य and धनाय are laid down when the sense conveyed is that of hunger, thirst and greed respectively.

अशनायति (He) is hungry; otherwise अशनीयति (He) wants food for himself.

उदन्यति (He) is thirsty; otherwise उदनीयति (He) wants water for himself.

धनायति (He) is greedy; otherwise धनीयति (He) wants money for himself.

(ix) अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ७ । १ । ५१ ॥

The words अश्व, क्षीर, वृष and लवण take the augment असुक् – अस् (उ क् इत्)

When क्यच् is added in the sense of personal satisfaction: *

अश्वस्यति वडवा – The mare wants a stallion.

वृषस्यति गौः – The cow wants a bull.

क्षीरस्यति वत्सः – The child or calf desires milk.

लवणस्यति उष्ट्रः – The camel desires salt.

(x) सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ (वा०)

The augments सुक् – स् (उ क् इत्) and असुक्–अस् (उ क् इत्) may be added to all bases taking the affix क्यच् in the sense of 'keen desire'.

मधूस्यति or मध्वस्यति (He) keenly desires honey.

For ordinary desire– मधूयति ।

Similarly दधिस्यति or दध्यस्यति (दधीयति) ।

---

* अश्ववृषयोः मैथुनेच्छायाम् ॥ (वा०) – In the case of अश्व and वृष the further implication of a desire for mating exists.

क्षीरलवणयोः लालसायाम् ॥ (वा०) – In the case of क्षीर and लवण a sense of inteuse longing is there

b. 'उपमानात् आचारे।'

(i) उपमानादाचारे ॥ ३ । १ । १० ॥

Fully stated, उपमानात् कर्मण: सुप: वा क्यच् आचारे।

The affix क्यच् is optionally added in the sense of 'behaviour' or 'treatment' to a सुबन्त base denoting the object of comparision.

छात्र पुत्रमिव आचरति – पुत्रायति छात्रम्।

(iii) अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

The affix क्यच् is added also to a सप्त्यम्यन्त base (in the locativs case) indicating something with which comparision is made.

कुट्यां प्रासादे इव आचरति प्रासादीयति कुट्याम् – (He) behaves as if dwelling in a palace while residing in a hut.

c. 'करणे'।

नमोवरिवश्चित्रङ: क्यच् ॥ ३ । १ । १९ ॥

The affix क्यच् is added optionally to नमस्, वरिवस् and चित्रङ (ङ इत्) in the sense of doing or performing.

नमस् – नपुं० also an अव्यय - salutation.

नम: करोति – नमस्यति देवा: – (He) salutes the gods.

वरिवस् नपुं० Honouring, comfort etc.

वरिव: करोति – वरिवस्यति गुरून् – (He) honours the elders.

चित्र नपुं० wonder, amazement.

चित्रं करोति – चित्रीयते – (He) amazes.

The indicatory ङ in चित्रङ् indicates आत्मनेपद affixes for चित्रीय.

2. The affix काम्यच् – काम्य (च् इत्)

(i) काम्यच्च ॥ ३ । १ । ९ ॥

Fully stated, आत्मन: इच्छायाम् कर्मण: सुप: वा काम्यच् च।

The affix काम्यच् is also added optionally (or क्यच्) to a सुबन्त base indicating the object desired by the agent for himself.

आत्मन: पुत्रम् इच्छति – पुत्रकाम्यति।

यश इच्छति – यशस्काम्यति।

यशस्+काम्यच् = यशर्+काम्य । ससजुषो रुः ॥ ८ । २ । ६६ ॥

= यश: + काम्य । खरवसानयो: ०- ॥ ८ । ३ । १५ ॥

= यशस्काम्य । See below – सोऽपदादौ ॥

(ii) सोऽपदादौ ॥ ८ । ३ । ३८ ॥

Fully stated, विसर्जनीयस्य अपदादौ कुप्वो: स: ।

A विसर्जनीय is replaced by स् before a guttural or a labial, not occurring at the beginning of a पद.

The condition अपदादौ is limited to the following cases only–

(iii) पाशकल्पककाम्येषु इति वाच्यम् ॥ (वा०)

सर्पि: इच्छति – सर्पिष्काम्यति (He) desires butter for himself.

सर्पिस्+काम्य = सर्पिर्+काम्य । ससजुषो रु: ॥ ८ । २ । ६६ ॥

= सर्पि:+काम्य । खरवसानयो:० – ॥ ८ । ३ । १५ ॥

= सर्पिष्काम्य । See below – इण: ष: ॥

(iv) इण: ष: ॥ ८ । ३ । ३९ ॥

Fully stated, इण: विसर्जनीयस्य अपदादौ कुप्वो: ष: ।

A विसर्जनीय following an इण् वर्ण is replaced by ष् (अपदादौ, कुप्वो:)

आयु: इच्छति – आयुष्काम्यति, Desiring long life.

For examples illustrating पाश, कल्प and क see Chap. XVII

(v) काम्ये रोरेवेति वाच्यम् ॥ (वा०)

The preceding सूत्रs apply only in the case of रु – र् (उ इत्)

Thus गिरम् इच्छति गी:काम्यति (He) desires speech for himself.

(vi) अनव्ययस्य चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

The विसर्ग should not belong to an indeclinable – भूय: काम्यति ।

The bar with respect to मान्तप्राकृतिकसुबन्त and अव्यय does not apply to काम्यच् – किम् इच्छति किंकाम्यति ; स्व: इच्छति स्व:काम्यति ।

3. The affix क्यङ् – य (क्, ङ् इत्)

(i) कर्तु: क्यङ् सलोपश्च ॥ ३ । १ । ११ ॥

Fully stated, उपमानात् कर्तु: सुप: आचारे क्यङ् सलोपश्च वा ।

The affix क्यङ is optionally added to a सुबन्त base, denoting the object of comparison of the agent in the sense of 'behaviour'; there is further the elision of the final for a base ending in स्.

कृष्ण इव आचरति – कृष्णायते ।

The इत् वर्ण 'ङ्' of क्यङ indicates आत्मनेपद affixes.

As regards सलोप the following सूत्र should be taken into account.

(ii) ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ (वा०)

For ओजस् and अप्सरस् the elision of स् is compulsory – for the rest it is optional – ओजायते, अप्सरायते । But पयायते or पयस्यते ।

(iii) क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६ । ३ । ३६ ॥

Fully stated, भाषितपुंस्कात् अनूङ् स्त्रियाः क्यङ्मानिनोश्च पुंवत् ।

A feminine base, not ending in 'ऊङ्', which is 'भाषितपुंस्क', is placed in its masculine form before क्यङ् and मानिन्

कुमारी इव आचरति – [कुमारायते ; युवतिः इव आचरति – युवायते ।

दर्शनीयां मन्यते] – दर्शनीयमानिनी ।] (Ref. B. IV)

(iv) न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

Fully stated, कोपधायाः स्त्रियाः पुंवत् न ।

A feminine base, having क् in उपधा (penultimate), is not placed in its masculine form.

कुमारिका इव आचरति – कुमारिकायते – behaves like a young. girl.

पाचिका इव आचरति – पाचिकायते – behaves like a cook.

(v) भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ ३ । १ । १२ ॥

Fully stated, भृशादिभ्यः अच्वेः क्यङ् भुवि हलः च लोपः ।

The affix क्यङ् is added to भृश् etc. * when they do not take च्वि. in the sense of 'becoming' and the final consonant of the base is elided.

अभृशः भृशः भवति – भृशायते (It) becomes plentiful.

Similarly, सुमनायते, उन्मनायते etc.

With च्वि, however, भृशीभवति, सुमनीभवति etc.

(vi) कष्टाय क्रमणे ॥ ३ । १ । १४ ॥

Fully stated, कष्टाय क्यङ् क्रमणे ।

The affix क्यङ् is added to कष्टाय (ending in चतुर्थी) in the sense of 'proceeding to undertake'.

कष्टाय क्रमते – कष्टायते (He) proceeds on a sinful course of action.

(vii) सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् ॥ (वा०)

The affix क्यङ् is added to the words सत्र, कक्ष, कष्ट, कृच्छ्र and गहन in the sense of a desire to perform a sinful act.

सत्रायते, कक्षायते, कष्टायते, कृच्छ्रायते, गहनायते ।

In the following cases, क्यङ् is added when these words are objects

---

* भृशादि group includes – शीघ्र, मन्द, चपल, पण्डित, उत्सुक etc.

of the action indicated *

रोमन्थ – गौः रोमन्थं वर्तयति – रोमन्थायते, The cow chews the cud.

तपस् – ऋषिः तपः चरति – तपस्यति, The sage practises penance.

In the case of तपस्, प० प० affixes are used – तपसः परस्मैपदं च ॥ (वा०)

बाष्प, उष्मन् (ऊष्मन्) in the sense of emitting –

बाष्पम् उद्वमति – बाष्पायते ; उष्मायते or ऊष्मायते ।

Also to फेन – फेनम् उद्वमति फेनायते Emits foam.

शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ – in the sense of doing or making.

शब्दं करोति – शब्दायते ।

Similarly, वैरायते, कलहायते, अभ्रायते, कण्वायते, मेघायते ।

Also to सुदिन, दुर्दिन, नीहार in the sense of doing or making.

सुदिनायते, दुर्दिनायते, नीहारायते (becomes misty).

To the words सुख, दुःख, तृप्त etc. provided the sensation conveyed by the words is experienced by the agent.

देवदत्तः सुखं वेदयते – सुखायते Devadatta feels happy.

4. The affix क्यष् – य (क् ष् इत्)

(i) लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ ३ । १ । १३ ॥

Fully stated, अच्वेः लोहितादि–डाज्भ्यः भुवि क्यष् ।

The affix क्यष् is added to लोहित etc. (not ending in च्वि) and bases ending in डाच् § in the sense of becoming.

(ii) वा क्यषः ॥ १ । ३ । ९० ॥

A base ending in क्यष् takes प० प० affixes optionally.

अलोहितः लोहितः भवति – लोहितायति or लोहितायते ।

Though the सूत्र mentions लोहितादि group †, other words belonging to it take क्यङ् – श्यामायते, दुःखायते etc.

5. The affix क्विप् – व् (क् इ प् इत्)

(i) आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब् वा वक्तव्यः ॥ (वा०)

The words अवगल्भ, क्लीब and होड take क्विप् optionally in the sense of behaviour. Alternately क्यङ् may be added by कर्तुः क्यङ्० - ॥ ३ । १ । ११ ॥

---

* कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ ३ । १ । १५ ॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ ३ । १ । १६ ॥
फेनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०) शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ ३ । १ । १७ ॥
सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ ३ । १ । १८ ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

§ With डाच् – पटपटायति or पटपटायते ।

† लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

अवगल्भ इव आचरति – अवगल्भते ; with क्यङ् – अवगल्भायते ।

Similarly, क्लीबते or क्लीबायते ; होडते or होडायते ।

The finals of these particular bases are to be treated as अनुनासिक and अनुदात्त ; आत्मनेपद affixes are added – अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १ । ३ । १२ ॥

(ii) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा वक्तव्यः ॥ (वा०)

Actually क्विप् may be added to all प्रातिपदिक bases optionally in this sense – गर्दभम् इव आचरति – गर्दभति or गर्दभायते ।

Similarly, कवयति or कवीयते, पितरति or पित्रीयते ।

परस्मैपद affixes are added with क्विप्.

Note the formation राजानति – राजा इव आचरति

राजन् + क्विप् = राजान् + वि । The penultimate अ is lengthened – अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ ६ । ४ । १५ ॥ (Chap. XI)

With शप् – राजानति ; alternately with क्यङ् – राजायते ।

Examples :

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।
किंकाम्यस्त्वमिहागतोऽसि ।
ख्यातः सर्वरसानां हि लवणो रस उत्तमः ।
गृहीतं च विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते ॥
विकृतिं नैव गच्छन्ति सङ्गदोषेण साधवः ।
आवेष्टितं महासर्पैश्चन्दनं न विषायते ॥
मातृवत् परदाराणि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
आत्मवत् सवभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥
इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनोऽपि दरिद्रस्य तत्क्षणाद् दुर्जनायते ॥
पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूहति गुणान प्रकटीकरोति ।
आपदगतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्र लक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ।

———

CHAPTER XVII

तद्धित affixes signifying degree, quality and variety.

1. The Superlative and Comparative Degree.

(i) **अतिशायने तमबिष्ठनौ** ॥ ५ । ३ । ५५ ॥

Fully stated, अतिशायने प्रातिपदिकात् तमप्-इष्ठनौ ।

The affixes तमप्-तम (प् इत्) and इष्ठन्-इष्ठ (न् इत्) are added to a base in the sense of 'excelling.' * These indicate the superlative degree.

(ii) **तिङश्च** ॥ ५ । ३ । ५६ ॥

Fully stated, अतिशायने तिङश्च तमप्-इष्ठनौ ।

The affixes तमप् and इष्ठन् may be added also to a finite verb † in the sense of 'excelling'. This holds good only for तमप् as by a later सूत्र (अजादी गुणवचनादेव ॥) इष्ठन् can be added only to a गुणवचन.

(iii) **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ** ॥ ५ । ३ । ५७ ॥

Fully stated, अतिशायने प्रातिपदिकात् तिङश्च द्विवचनविभज्योपपदे तरप्-ईयसुनौ ।

तरप्-तर (प् इत्) and ईयसुन् – ईयस् (उ, न् इत्) are added to a प्रातिपदिक base and a verb in the sense of excelling if comparison between two is contemplated and one is distinguished from the other in the matter of excellence. §

These indicate the comparative degree.

---

* **यतश्च निर्धारणम्** ॥ २ । ३ । ४१ ॥

That from which something is distinguished takes सप्तमी or षष्ठी विभक्ति. This distinction may be in respect of class-जाति, quality-गुण, activity-क्रिया or distinction-संज्ञा.

जाति – पशूनां पशुषु वा सिंह: प्रशस्ततम: / श्रेष्ठ: – A lion is the most excellent of beasts

गुण – ज्योतिषां ज्योति:षु वा भानु: तेजस्वितम: / तेजिष्ठ: – The sun is the brightest of heavenly bodies.

क्रिया – धावतां धावत्सु वा मृग: जविष्ठ: – A deer is the fleetest of running animals.

संज्ञा – छात्राणां छात्रेषु वा मैत्र: पटुतम: / पटिष्ठ: – मैत्र is the cleaverest of pupils.

† Normally तद्धित affixes apply only to nominal stems.

§ **पञ्चमी विभक्ते** ॥ २ । ३ । ४२ ॥

That from which a thing is distinguished takes the पञ्चमी विभक्ति provided it is separate from the thing distinguished.

गङ्गा यमुनाया: दीर्घतरा or द्राघीयसी – The Ganges is longer than the Yamuna

(iv) अजादी गुणवचनादेव ॥ ५ । ३ । ५८ ॥

The two affixes ईयसुन and इष्ठन् which begin with a vowel, should be added to a गुणवचन only.

(v) When a further distinction is made in an object already distinguished, the other set of affixes may be added in addition.

युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां कुरुषु वा – युधिष्ठिर is the most excellent of the कुरुs.

2. The affixes तरप् and तमप्.

(i) तरप्तमपौ घः ॥ १ । १ । २२ ॥

The affixes तरप् and तमप् are known as 'घ'. These may be added to प्रातिपदिक bases generally including nouns, adjectives and indeclinables and also to verbs. The gender, number and ending follow the base to which these are added.

Nouns.

अयम् अनयोः अतिशयेन विप्रः – विप्रतरः The better brahmin (of the two)

अयम् एषाम् अतिशयेन विप्रः – विप्रतमः The most excellent brahmin (of all.)

Similarly, मालातरा, मालातमा । दधितरम्, दधितमम् । पयस्तरम्, पयस्तमम् ।

सर्पिष्टरम्, सर्पिष्टमम् – स् is replaced by ष् by the following सूत्र –

(ii) ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ ८ । ३ । १०१ ॥

Fully stated, ह्रस्वात् इणः सः मूर्धन्यः तादौ तद्धिते ।

स् following a short इण् वर्ण is replaced by ष् before a तद्धित affix beginning with त.

The rule does not hold if the preceding इण् is long.

Thus, आशीस्तरा, आशीस्तमा ।

भाषितपुंस्क bases.

(iii) तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥

Fully stated, भाषितपुंस्कात् अनूङ् स्त्रियाः पुंवत् तसिलादिषु आकृत्वसुचः ।

A feminine base, other than that ending in ऊङ्, which has the same meaning in the masculine, is placed in its masculine form before affixes beginning with तसिल् etc. ending with the affix कृत्वसुच् (पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५ । ३ । ७ ॥ to संख्यायाः क्रिया० – ॥ ५ । ४ । १७ ॥)

The rule applies to an enumerated list only – त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरटजातीयरौ । कल्पप्देश्यदेशीयरः । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिलथ्यनौ ।

इयम् अनयोः अतिशयेन शुक्ला – शुक्लतरा Whiter of the two.

इयम् आसाम् अतिशयेन शुक्ला – शुक्लतमा Whitest of all.

But the rule does not hold for bases having 'क्' as penultimate – न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

इयम् अनयोः अतिशयेन पाचिका – पाचिकातरा The better cook (of two.)

इयम् आसाम् अतिशयेन पाचिका – पाचिकातमा The best cook (of all.)

(iv) घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ६ । ३ । ४३ ॥

Fully stated, भाषितपुंस्कात् ङ्यः अनेकाचः ह्रस्वः घ-रूप-कल्प-चेलड्-ब्रुव-गोत्र-मत-हतेषु ।

The final vowel of a word, consisting of more than one vowel, ending in the affix ङी (ङीप्, ङीष् or ङीन्), which has the same meaning in masculine is shortened before the affixes घ (तरप्–तमप्), रूपप् and कल्पप्, and the word-forms चेलट् (ट् इत), ब्रुव, गोत्र, मत and हत. *

तरुणी is a भाषितपुंस्क word ending in ङीष् consisting of more than one vowel.

इयम् अनयोः अतिशयेन तरुणी – तरुणितरा The younger of the two.

इयम् आसाम् अतिशयेन तरुणी – तरुणितमा The youngest of all.

(v) नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ६ । ३ । ४४ ॥

Fully stated, शेषस्य नद्याः अन्यतरस्यां ह्रस्वः घ-रूप-कल्प-चेलड्-ब्रुव-गोत्र-मत-हतेषु ।

The final vowel of the remaining नदी bases is optionally shortened before घ etc.

The term 'शेष' here indicates those bases not ending in ङी (अङी) and those ending in ङी consisting of one vowel (ङ्यन्त च यदेकाच्.)

Thus for स्त्री, a woman – स्त्रीतरा or स्त्रितरा, स्त्रीतमा or स्त्रितमा ।

for भीरू a timid woman – भीरूतरा or भीरुतरा, भीरूतमा or भीरुतमा ।

(vi) कृन्नद्या न ॥ (वा०)

The final of a नदी base formed with a कृत् affix is not shortened.

तन्त्री (उणादि ई) – तन्त्रीतरा, तन्त्रीतमा ।

(vii) उगितश्च ॥ ६ । ३ । ४५ ॥

Fully stated, उगितश्च नद्याः अन्यतरस्यां ह्रस्वः घ-रूप-कल्प-चेलड्-ब्रुव-गोत्र-मत-हतेषु ।

The final of a नदी word formed from an उगित् base is optionally shortened before 'घ' etc.

विदुषी is a नदी base formed by the addition of ङीप् to विद्वस्, an उगित् base.

इयम् अनयोः अतिशयेन विदुषी – विदुषितरा ।

Optionally when there is no shortening the rule तसिलादि० – ॥ ६ । ३ । ३५ ॥ applies – विद्वत्तरा. Similarly विदुषितमा – विद्वत्तमा ।

---

* For रूपप् and कल्पप् see sections ahead.
For चेलट्, ब्रुव etc. refer to Book IV.

Adjectives.

The gender, number and ending will follow the base to which these affixes are added. Adjectives are भाषितपुंस्क by nature.

आढ्य (वि०) – Opulent, wealthy.

पुं० – आढ्यतरः, आढ्यतमः ; स्त्री–आढ्या (पुंवद्भाव) आढ्यतरा, आढ्यतमा ;
नपुं० – आढ्यतरम्, आढ्यतमम् ।

सुन्दर (वि०) पुं० – सुन्दरतरः सुन्दरतमः ; स्त्री – सुन्दरी (घरूप० – ॥) सुन्दरितरा, सुन्दरितमा ;
नपुं० – सुन्दरतरम्, सुन्दरतमम् ।

शुचि (वि०) पुं० – शुचितरः, शुचितमः ; स्त्री० – शुचितरा, शुचितमा ; नपुं० – शुचितरम् शुचितमम्

पटु (वि०) पुं० – पटुतरः, पटुतमः, स्त्री० (पटु or पट्वी) – पटुतरा, पटुतमा, पट्वितरा, पट्वितमा ; नपुं० – पटुतरम्, पटुतमम् ।

दोग्धृ (वि०) पुं० – दोग्धृतरः, दोग्धृतमः ; स्त्री० (दोग्ध्री) – दोग्ध्रितरा, दोग्ध्रितमा ;
नपुं० – दोग्धृतरम्, दोग्धृनमम् ।

Indeclinables.

(viii) **किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे** ॥ ५ । ४ । ११ ॥

Fully stated, किम्-एत्-तिङ-अव्यय-घात् आमु अद्रव्यप्रकर्षे ।

The augment आमु – आम् (उ इत्) is added after the घ affix (तरप्, तमप्) coming after किम्, a word-form ending in ए, a verb and an indeclinable, provided the sense conveyed is not the excellence of a material object. The word-form ending in आम् is treated as an indeclinable.

किम्, whether, why, what – किंतराम्, किंतमाम् ।

There is no change in the meaning of किम् as no comparison is involved. Word-forms ending in ए – पूर्वाह्णे-पूर्वाह्णेतराम्, पूर्वाह्णेतमाम् ;

यशसे – यशसेतराम् यशसेतमाम् ।

पूर्वाह्णेतरां समिधः आहरति – (He) fetches fuel in the earlier part of the morning.

Indeclinables : उच्चैः – उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् ।

The following उपसर्गs frequently occur with the affixes – अति, सु, and नि — अतितराम्, अतितमाम् ; सुतराम्, सुतमाम् ; नितराम्, नितमाम् ।

For a material object however, उच्चैस्तरः तरुः ।

Verb : पचति – पचतितराम्, पचतितमाम् ।

(ix) **तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः** ॥ (वा०)

The rule regarding the replacement of स् by ष् (ह्रस्वात्तादौ० – ॥) does not hold for a verb ; भिन्द्युः – भिन्द्युस्तराम्, भिन्द्युस्तमाम् ।

3. The affixes ईयसुन् and इष्ठन् ।

These are added to adjectives in all the genders. Adjectives are भाषितपुंस्क by nature. A feminine base is placed in its masculine form by-

(i) भस्याढे तद्धिते ॥ (वा०)

A feminine भाषितपुंस्क 'भ' base is placed in its masculine form before a तद्धित affix other than 'ढ'. *

नव (वि०) New, fresh – नवीयस्, नविष्ठ ।

The feminine नवा becomes नव – नवीयसी, नविष्ठा ।

The base ending in ईयसुन् takes ङीप् by the सूत्र – उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥

The टि 'अ' is elided by–

(ii) टेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥

Fully stated, भस्य टेः लोपः इष्ठ-इम-ईयस्सु ।

The 'टि' of a 'भ' base is elided before the affixes इष्ठन्, इमनिच् and ईयसुन्.

लघु (वि०) – लघीयस्, लघिष्ठ ; (स्त्री० लघु or लघ्वी) – लघीयसी, लघिष्ठा ।

पटु (वि०) – पटीयस्, पटिष्ठ ; (स्त्री० पटु or पट्वी) – पटीयसी, पटिष्ठा ।

महत् – महीयस्, महिष्ठ ; जविन् – जवीयस्, जविष्ठ etc.

(iii) र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६ । ४ । १६१ ॥

(iv) पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् ॥ (वा०)

Fully stated, हलादेः लघोः ऋतः इष्ठ-इम-ईयस्सु रः । पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ परिवृढानामेव ।

The short ऋ preceded by a consonant is replaced by र् before the affixes इष्ठन्, इमनिच् and ईयसुन्. The rule applies only to पृथु (Large), मृदु (Soft) etc. - प्रथीयस्, प्रथिष्ठ ; म्रदीयस्, म्रदिष्ठ etc.

The rule applies to short ऋ only, कृष्ण (वि०) Black – कृष्णीयस्, कृष्णिष्ठ ।

It should begin with a consonant, ऋजु (वि०) Straight – ऋजीयस् । ऋजिष्ठ

(v) तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ ६ । ४ । १५४ ॥

Fully stated, तुः लोपः इष्ठ-इम-ईयस्सु ।

तृ (तृन् or तृच्) is elided before इष्ठन्, इमनिच् and ईयसुन्.

अयं अनयोः अतिशयेन कर्ता – the better agent of the two.

कर्तृ+ईयसुन् = कर्+ईयस्=करीयस् † ; Similarly करिष्ठ.

---

* This वार्तिक is necessary as ईयसुन् and इष्ठन् are not included in the enumeration under तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥

† प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १ । १ । ६२ ॥

गुण in the base कृ is not affected by the लोप of तृ.

The feminine base कर्त्री is put in its masculine form – करीयसी, करिष्ठा.
Similarly for जेतृ (वि०) Victorious – जयीयस्, जयिष्ठ ।
दोग्धृ (वि०) One who milks – दोहीयस्, दोहिष्ठ । *

(vi) विन्मतोर्लुक् ॥ ५ । ३ । ६५ ॥

Fully stated, विन्मतोः अजादी लुक् ।

Affixes विनि (विन्) and मतुप् (मत्) added to a base are elided before ईयसुन् and इष्ठन् (being अजादि).

तेजस्विन्, तेजस्वत् (वि०) – तेजीयस्, तेजिष्ठ ; स्त्री० – तेजीयसी, तेजिष्ठा ।

स्त्रग्विन्, स्रग्वत्, (वि०) – स्रजीयस् स्रजिष्ठ ।

The 'टि' is not elided by,

(vii) प्रकृत्यैकाच् ॥ ६ । ४ । १६३ ॥

Fully stated, भस्य एकाच् इष्ठ–इम–ईयस्सु प्रकृत्या ।

A single-vowel 'भ' base remains as it before इष्ठन्, इमनिच् and ईयसुन्. This modifies the सूत्र 'टेः ।'

Similarly, त्वग्वत् – त्वचीयस्, त्वचिष्ठ ; वसुमत् – वसीयस्, वसिष्ठ ।

(viii) प्रशस्यस्य श्रः ॥ ५ । ३ । ६० ॥

(ix) ज्य च ॥ ५ । ३ । ६१ ॥

Fully stated, प्रशस्यस्य श्रः ज्य च अजादी ।

प्रशस्य is replaced by श्र and ज्य before ईयसुन् and इष्ठन् (being अजादि).
(प्रकृत्यै० – ॥ ६ । ४ । १६३ ॥)

प्रशस्य, Praiseworthy – श्रेयस, श्रेष्ठ ।

(x) ज्यादादीयसः ॥ ६ । ४ । १६० ॥

The ई of ईयस् is replaced by आ coming after ज्य. †

Thus alternatively for प्रशस्य – ज्यायस्, ज्येष्ठ ।

(xi) वृद्धस्य च ॥ ५ । ३ । ६२ ॥

'वृद्ध' is also replaced by ज्य before ईयसून् and इष्ठन्.

वृद्ध, Aged – ज्यायस्, ज्येष्ठ ।

Alternatively, वर्षीयस्, वर्षिष्ठ । (See xv below)

(xii) अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ५ । ३ । ६३ ॥

Words अन्तिक and बाढ are replaced by नेद and साध before ईयसुन्

---

* With the लोप of तृ, गुण remains as it is. But with the elision of 'तृ' the rules दादेर्घातोर्घः ॥ ८ । २ । ३२ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६ । ३ । ११२ ॥ etc. do not apply and 'ह्' remains as it is. ("अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः").

† आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५४ ॥ – परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम ।

and इष्ठन्. अन्तिक, Near – नेदीयस्, नेदिष्ठ ; बाढ, Strong – साधीयस्, साधिष्ठ ।

(xiii) स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ।। ६ । ४ । १५६ ।।

Fully stated, स्थूल–दूर–युव–ह्रस्ब–क्षिप्र–क्षुद्राणां यणादिपरं लोपः इष्ठ–इम–ईयस्सु पूर्वस्य च (इकः) गुणः ।

The portion beginning with a यण् वर्ण (य्, व्, र्, ल्) in the words स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र and क्षुद्र is elided before इष्ठन्, इमनिच् and ईयसून् and then the preceding इक् वर्ण undergoes a गुण substitution.

स्थूल (वि०) Thick, dense – स्थवीयस् स्थविष्ठ ।

दूर ,, Distant, far – दवीयस्, दविष्ठ ।

युवन् ,, Young, youthful, – यवीयस् , यविष्ठ ।

Optionally कनीयस्, कनिष्ठ (See below xiv)

ह्रस्व (वि०) Short, small, little – ह्रसीयस्, ह्रसिष्ठ ।

क्षिप्र ,, Quick, swift – क्षेपीयस्, क्षेपिष्ठ ।

क्षुद्र ,, Very small, mean – क्षोदीयस्, क्षोदिष्ठ ।

(xiv) युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।। ५ । ३ । ६४ ।।

Fully stated, युवाल्पयोः अन्यतरस्यां कन् (अजाद्योः) ।

The words युवन् and अल्प are optionally replaced by कन् before ईयसुन् and इष्ठन् (being अजादि).

युवन् – कनीयस्, कनिष्ठ ।

अल्प (वि०) little, trifling – अल्पीयस्, अल्पिष्ठ ।

(xv) प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः ।। ६ । ४ । १५७ ।।

Fully stated, प्रिय-स्थिर-स्फिर-उरु-बहुल-गुरु-वृद्ध-तृप्र-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ स्फ-वर्-बंहि-गर्-वर्षि-त्रप्-द्राघि-वृन्दाः इष्ठ–इम–ईयस्सु ।

Words प्रिय, स्थिर etc. are replaced by प्र, स्थ etc. before इष्ठन्, इमनिच् and ईयसुन्.

प्रिय वि० Liked, dear to – प्रेयस्, प्रेष्ठ । (प्रकृत्यैकाच)

स्थिर ,, Firm, steady – स्थेयस्, स्थेष्ठ ।

स्फिर ,, Fat, abundant – स्फेयस्, स्फेष्ठ ।

उरु ,, Wide, broad – वरीयस्, वरिष्ठ ।

बहुल ,, Much, many – बंहीयस्, बंहिष्ठ ।

गुरु ,, Heavy, great, long – गरीयस्, गरिष्ठ ।

वृद्ध ,, Grown, aged –वर्षीयस्, वर्षिष्ठ । (Also ज्यायस्, ज्येष्ठ)

तृप्र ,, Pleased, satisfied – त्रपीयस्, त्रपिष्ठ ।

दीर्घ ,, Long – द्राघीयस्, द्राघिष्ठ ।

वृन्दारक ,, Eminent excellent – वृन्दीयस्, वृन्दिष्ठ ।

(xvi) बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ ६ । ४ । १५८ ॥
(xvii) इष्ठस्य यिट् च ॥ ६ । ४ । १५९ ॥

Fully stated, बहोः इष्ठ–इम–ईयस्सु लोपः, भू च बहोः, यिट् च इष्ठस्य ।
The initial वर्ण of इष्ठ, इमनिच् and ईयसुन् following बहु is elided. बहु is replaced by भू and the initial augment यिट् – यि (ट् इत्) is further added to इष्ठन्.

बहु (सख्या) Much, many, numerous – भूयस्, भूयिष्ठ ।

4. The affixes कल्पप्, देश्य and देशीयर्.

(i) ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ५ । ३ । ६७ ॥

Fully stated, प्रातिपदिकात् ईषदसमाप्तौ कल्पप्–देश्य–देशीयरः तिङश्च ।
The affixes कल्पप् – कल्प (प् इत्), देश्य and देशीयर् – देशीय (र् इत्) are added to a nominal or a verbal stem in the sense 'a little short of' or 'nearly equal to'.

Nouns : ईषदूनः देवः – देवकल्पः Almost a god.

Similarly, पितृकल्पः, मातृकल्पा, अमृतकल्पः – ल्पा – ल्पम् ।

With देश्य and देशीयर् – देवदेश्यः, देवदेशीयः etc.

भाषितपुंस्क **bases** : ईषदूना युवतिः – युवकल्पा Almost a young woman.
ईषदूना नायिका – नायिकाकल्पा (पुंवद्भावः न–न कोपधायाः ।)
Almost a नायिका.

But with देशीयर् – नायकदेशीया । (पुंवद्भावः)See below (ii)

(ii) पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६ । ३ । ४२ ॥

Fully stated, भाषितपुंस्कात् अनूङ स्त्रियाः पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।
A feminine base not ending in ऊङ, which has the same meaning in masculine, is placed in its masculine form when it is a member of कर्मधारय compound or if followed by the affixes जातीयर् and देशीयर्. This being a later सूत्र, it prevails over न कोपधायाः ॥ and जातेश्च ॥

(iii) जातेश्च ॥ ६ । ३ । ४१ ॥

Fully stated, जातेश्च स्त्रियाः पुंवत् न अमानिनि ।
A जातिवाचक word of the feminine gender is not placed in its masculine form, not followed by मानिन्.

ईषदूना अजा – अजाकल्पा-देश्या । But अजदेशीया by पुंवत् कर्मधारय॰ – ।।

Adjectives : ईषदूनः पूर्णः – पूर्णकल्पः-देश्यः-देशीयः ।
स्त्री॰ ईषदूना पूर्णा – पूर्णकल्पा-देश्या-देशीया ।
ईषदूनः पटुः – पटुकल्पः-देश्यः-देशीयः ।
स्त्री॰ ईषदूना पटुः or पट्वी – पटुकल्पा-देश्या-देशीया or पट्विकल्पा etc.

Indeclinables : ईषदूनं दिवा – दिवाकल्पम्-देश्यम्-देशीयम् ।

The singular number and neuter gender are by popular usage.
ईषदूनं प्रातः – प्रातः कल्पम् । विसर्ग is not replaced by स् – अनव्ययस्य चेति वक्तव्यम् (वा०)
Verbs : स्पृशतिकल्पं नभः (It) nearly touches the sky.

5. The affix बहुच्.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ५ । ३ । ६८ ॥

Fully stated, सुपः ईषदसमाप्तौ विभाषा बहुच् पुरस्तात् तु ।

The affix बहुच् is added optionally to a प्रातिपदिक base when the sense is 'a little short of' or 'nearly equal to'.

The base to which बहुच् is added retains its original gender, number and ending.

ईषदूनः पटुः – बहुपटुः ; बहुपटुः-पट्वी ; बहुपटु ।

Alternatively the affixes कल्पप्, देश्य and देशीयर् can be added- पटुकल्प etc.

लघुः बहुतृणं नरः- A small man is nearly equal to grass. (in importance)

6. The affix जातीयर्.

(i) **प्रकारवचने जातीयर् ॥ ५ । ३ । ६९ ॥**

The affix जातीयर् – जातीय (र् इत्) is added to a सुबन्त base in the sense of प्रकार (nature, class or manner.)

मृदुः प्रकारः अस्य - मृदुजातीयः-या-यम् Of the soft sort.

दर्शनीयः प्रकारः अस्य – दर्शनीयप्रकारः-रा-रम् (पुंवद्भाव by पुंवत् कर्मधारय० – ॥)

Similarly, पाचिका प्रकारः अस्याः – पाचकजातीया ।

भीरूः प्रकारः अस्याः – भीरूजातीया (ऊङ् – no पुंवद्भाव)

(ii) **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥**

Fully stated, महतः समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च आत् ।

The final of महत् is replaced by आत् – आ (त् इत्) with a word in agreement (as in a compound) or followed by the affix जातीयर्.

महान् प्रकारः अस्य – महाजातीयः-या-यम् ।

7. The affix चरट्.

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५ । ३ । ५३ ॥

The affix चरट्-चर (ट् इत्) is added to a प्रातिपदिक base in the sense 'it has been so before'.

आढ्यः भूतपूर्वः – आढ्यचरः One who had been wealthy before.

चरट् is included in the list under तसिलादि० – ॥ ६ । ३ । ३५ ॥ There will be पुंवद्भाव. चरट् being टित्, ङीप् is added in the feminine- आढ्यचरी

(टिड्ढाणञ्० – ॥ ४ । १ । १५ ॥)

8. The affix रूप्य.

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५ । ३ । ५४ ॥

Fully stated, षष्ठ्याः प्रातिपदिकात् भूतपूर्वे चरट् रूप्य च ।

The affixes चरट् and रूप्य are added to a षष्ठ्यन्त base in the sense 'what had been of before'.

वसिष्ठस्य भूतपूर्वा धेनुः – वसिष्ठचरी or वसिष्ठरूप्या The cow which had belonged to वसिष्ठ.

युवतिरूप्या– no पुंवद्भाव as रूप्य is not included in the list under तसिलादि० – ॥

युवत्याः भूतपूर्वी वीणा – युवतिरूप्या वीणा The lute which had been of the young woman before.

With चरट् – युवचरी वीणा । (पुंवद्भाव)

9. The affix रूपप्.

(i) प्रशंसायां रूपप् ॥ ५ । ३ । ६६ ॥

Fully stated, प्रातिपदिकात् प्रशंसायां रूपप् तिङश्च ।

The affix रूपप्–रूप (प् इत्) is added to a nominal or verbal stem in the sense of commendation or praise.

Nouns : प्रशस्तः वैयाकरणः – वैयाकरणरूपः A distinguished grammarian.

It can be used to indicate a high degree of excellence even if it refers to an objectionable quality– प्रशस्तः दस्युः–दस्युरूपः यः अक्ष्णोः अञ्जनमपि हरेत् – A highly skilled dacoit who can steal even the collyrium from the eye.

Similarly, प्रशस्ता माला–मालारूपा, प्रशस्तं पयः – पयोरूपम् etc.

(ii) रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् ॥ (वा०)

The final of the word अहन् is replaced by रु–र् (उ इत्) before the affix रूपप् and the words रात्रि and रथन्तर.

प्रशस्तं अहः – अहोरूपम्, An excellent day.

अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ; अहश्च रथन्तरं च अहोरथन्तरम् ।

भाषितपुंस्क bases.

रूपप् is included in the enumeration under 'तसिलादि० – ।' – there is पुंवद्भाव for a भाषितपुंस्क base.

प्रशस्ता दृढा – दृढरूपा नौका ।	A commendably strong boat.
प्रशस्ता पाचिका – पाचिकारूपा ।	No पुंवद्भाव – 'न कोपधायाः ॥
प्रशस्ता अजा – अजारूपा ।	,, – 'जातेश्च ॥'
प्रशस्ता तरुणी – तरुणिरूपा ।	ङी is shortened 'घरूप० – ॥'

प्रशस्ता स्त्री – स्त्रीरूपा or स्त्रिरूपा । 'नद्याः शेष० – ।।'
प्रशस्ता विदुषी – विदुषिरूपा or विद्वद्रूपा । 'उगितश्च' ॥
प्रशस्ता तन्त्री – तन्त्रीरूपा । 'कृन्नद्या न ।।'

Adjectives : These are by nature भाषितपुंस्क.

प्रशस्तः युक्तः – युक्तरूपः अध्यवसायः, Right endeavour.
प्रशस्ता युक्ता – युक्तरूपा शिक्षा, Right training.
प्रशस्तं युक्तम् — युक्तरूपं वचः, Right speech.

Indeclinables : प्रशस्तम् उच्चैः – उच्चैरूपम्, Commendably high.

Verbs : प्रशस्तं पचति – पचतिरूपम्, Cooks excellently.
पचतोरूपम्, पचन्तिरूपम etc.

The neuter gender and singular is from popular usage.

10. The affix पाशप्.

याप्ये पाशप् ।। ५ । ३ । ४७ ।।

Fully stated, प्रातिपदिकात् याप्ये पाशप् ।

The affix पाशप्–पाश (प् इत्) is added to a प्रातिपदिक base in the sense of 'mean' or 'contemptible'.

कुत्सितः छात्रः – छात्रपाशः, * A contemptible student.

पाशप् is included in the enumeration under तसिलादि० – ।। there is पुंवदभाव for a भाषितपुंस्क base.

कुत्सिता कुब्जा – कुब्जपाशा, The mean humpbacked woman.
कुत्सिता पाचिका – पाचिकापाशा No पुंवद्भाव– 'न कोपधायाः ।।'
कुत्सिता शबरी – शबरीपाशा ,, – 'जातेश्च ॥'
कुत्सितं पयः – पयस्पाशम् Bad milk
(विसर्जनीयस्य सः–पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् ॥ वा०)
कुत्सितः सर्पिः — सर्पिष्पाशम् Bad clarified butter.
विसर्गस्य षकारः—इणः षः ।। ८ । ३ । ३९ ।। पाशकल्पककाम्येषु ।

11. The affix क.

प्रातिपदिक bases in general.

(i) **प्रागिवात्कः ।। ५ । ३ । ७० ।।**

The affix क is added to a प्रातिपदिक base in different senses

---

* पाश occurring after कर्ण means beautiful ; कर्णपाशः, a beautiful ear. Occurring after कच it means a mass or collection ; कचपाशः – A mass of hair. It has been summarised thus : पाशस्तुमृगपश्वादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्, कचान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते निन्दार्थः ।

enumerated upto the सूत्र 'इवे प्रतिकृतौ ॥ ५ । ३ । ९६ ॥'
Some of the important ones are given below:

अज्ञाते ॥ ५ । ३ । ७३ ॥ 'Unknown'.

कस्य अयं बालः इति अज्ञातः बालः — बालकः An unknown child.

कुत्सिते ॥ ५ । ३ । ७४ ॥ 'Despised or contemptible'.

कुत्सितः उष्ट्रः – उष्ट्रकः The despised camel.

अनुकम्पायाम् ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ 'Compassion or pity.'

अनुकम्पितः पुत्रः – पुत्रकः The poor boy.

अल्पे ॥ ५ । ३ । ८५ ॥ 'A little', 'small'.

अल्पं घृतम् – घृतकम् A little butter-oil.

ह्रस्वे ॥ ५ । ३ । ८६ ॥ 'Short', 'small',

ह्रस्वः वृक्षः – वृक्षकः A little tree.

There can be no पुंवद्भाव, as the affix क is not included in the enumeration under तसिलादि० - ॥

अज्ञाता or ह्रस्वा कुमारी = कुमारी+क+टाप् । अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥
= कुमारि+क+आ । ई is shortened – see below
= कुमारिका, an unknown or little maiden.

अज्ञाता or ह्रस्वा करेणूः – करेणुका, an unknown or small female elephant.

(ii) केऽणः ॥ ७ । ४ । १३ ॥

Fully stated, अङ्गस्य अणः के ह्रस्वः ।

The long अण् (आ, ई, ऊ) at the end of a base is shortened before क.
Similarly, किशोरिका, घटिका, छुरिका etc.

अनुकम्पिता or ह्रस्वा बाला = बाला+क+टाप् ।
= बाल+क+आ । आ is shortened – केऽणः ॥
= बालि+क+आ । अ is replaced by इ–प्रत्ययस्थात्० – ॥
= बालिका ।

By प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ७ । ३ । ४४ ॥ the short अ preceding क् of an affix, is replaced by इ, before the affix आप् (टाप्, चाप्, डाप्) provided no सुप् affix precedes.

(iii) उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ७ । ३ । ४६ ॥

Fully stated, उदीचां यकपूर्वायाः आतः स्थाने अतः इत् न ।

According to the northern grammarians, the short अ which comes as a replacement for आ, preceded by य् or क्, is not replaced by इ. So the rule becomes optional.

अज्ञाता or कुत्सिता क्षत्रिया – क्षत्रियका or क्षत्रियिका

An unknown or despised woman.

Also if the base is not 'भाषितपुंस्क' – अभाषितपुंस्काच्च ॥ ७ । ३ । ४८ ॥

अज्ञाता or ह्रस्वा खट्वा – खट्वका or खट्विका ।

The form खट्वाका is also in vogue as according to other preceptors the short अ is again replaced by आ for a base which is not भाषितपुंस्क. -आदाचार्याणाम् ॥ ७ । ३ । ४९ ॥

According to northern grammarians 'अ' which has replaced 'आ' of the bases भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा and स्वा, when preceding क् of an affix, is not replaced by इ (before the affix आप्) even if they are preceded by the particle नञ् ; also if they are preceded by any other word, together forming a compound– भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ७ । ३ । ४७॥ The rule is optional.

अज्ञाता भस्त्रा – भस्त्रका, भस्त्रिका, भस्त्राका । अभाषित० –॥ आदाचा०–॥

अविद्यमाना भस्त्रा अस्याः–अभस्त्रा ।

अज्ञाता अभस्त्रा – अभस्त्रका or अभस्त्रिका । भस्त्रैषा० – ॥

निष्क्रान्ता भस्त्रायाः – निर्भस्त्रा ।

अज्ञाता निर्भस्त्रा – निर्भस्त्रका or निर्भस्त्रिका । भस्त्रैषा० –।

Similarly, अनजका or अनजिका । अज्ञका or अज्ञिका ।

एषा, द्वा and स्वा are pronouns dealt with later on.

In the case of स्व (पुं०) A relative, (पुं० नपुं०) Wealth– निःस्वका or निःस्विका । भस्त्रैषा०–॥ in this case becomes applicable only is the case of a compound.

With पयस् and सर्पिस् – कुत्सितम् or अल्पं पयः – पयस्कम् । पाशकल्प० – ॥

कुत्सितम् or अल्पं सर्पिः – सर्पिष्कम् । इणः षः ॥

Indeclinables.

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ ५ । ३ । ७१ ॥ तिङश्च ॥ ५ । ३ । ५६ ॥ (II, 20)

The affix अकच् – अक (च् इत्) is added to indeclinables, pronouns and verbs in the senses enumerated above instead of क. It comes just before the 'टि' of the base.

अज्ञातम ऊर्ध्वम् – ऊर्ध्वकम्; अल्पम् उच्चैः – उच्चकैः ; अनुकम्पितं शनैः — शनकैः ; कुत्सितं नीचैः – नीचकैः ।

(i) कस्य च दः ॥ ५ । ३ । ७२ ॥

When अकच् is added to an indeclinable ending in क्, it is replaced by द्. अल्पं पृथक् – पृथकत्-द् ; अनुकम्पितं धिक् – धकित्-द् ।

(ii) अच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ।। (वा०)

The augment काम् is added to तूष्णीम् instead of अकच्. Being मित्, काम् is added immediately after the last vowel in the base.

तुष्णीकाम् आस्ते – (He) remains silent.

(iii) शीले को मलोपश्च ।। (वा०)

In the sense of शील (character), however, तूष्णीम् takes the affix क and the final म् is elided.

तूष्णीं शील: – तुष्णीकः Of silent character.

Verbs – अज्ञातं जल्पति – जल्पतकि (He) talks nonsense.

कुत्सितं पचति – पचतकि (He) cooks badly.

Pronouns – Pronouns take अकच् just before the टि of the base in all the senses enumerated.

अज्ञातः सर्वः – सर्वकः, (स्त्री०) सर्विका, (नपुं०) सर्वकम् ।

These are declined like pronouns. Similarly विश्व, उभ, उभय, etc.

अज्ञातः यः – यकः ; स्त्री० – यका । No इत्व – see below न यासयोः ।।

अज्ञातं यद् – यकत्-द् ।

अज्ञातः सः – सकः ; स्त्री० – सका । ,, ,,

अज्ञातं तद – तकत्-द ।

न यासयोः ।। ७ । ३ । ४५ ।।

Fully stated, प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्य यासयोः अतः इत् न ।

For या and सा, अ preceding क् of an affix is not replaced by इ

अज्ञातः एषः – एषकः, अज्ञाता एषा–एषका or एषिका – अ is optionally replaced by इ by the rule भस्त्रैषा० wherein एष has been mentioned specifically.

अज्ञातम् एतद् – एतकत्-द ।

अज्ञातौ द्वौ–द्वकौ ; (स्त्री०) द्वके or द्विके ; (नपुं०) द्वके ।

अज्ञातः स्वः – स्वकः ; (स्त्री०) स्वका or स्विका ; (नपुं०) स्वकम् ।

अज्ञातः अयम् – अयकम् ; स्त्री०-इयकम् ; नपुं०-इदकम् । *

अज्ञातः असौ – असकौ ; स्त्रीं०-असकौ or असुका ; नपुं०-अदकः ।

For अस्मद् and युष्मद्, in the case of affixes beginning with ओ, स् and भ्, अकच् is added before the 'टि' of the base; before the affixes are added. For the rest, अकच् is added before the 'टि' of the declined form after the addition of the affixes. †

---

* For detailed declensions of the forms corresponding to इदम् and अदस् see Book II; Chap. 20.

† ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ॥ वा०

अस्मद् – अज्ञात: अहम् – अहकम्, आवकाम्, वयम् etc.

For ओस् – आवकयोः ; सुप् – अस्मकासु ; भ्याम् – अस्मकाभ्याम् ; भिस् – अस्मकाभिः ।

युष्मद् – त्वकम्, युवकाम्, यूयकम् etc.

युवकयोः ; युष्मकासु ; युष्मकाभ्याम् ; युष्मकाभिः ।

Examples :

शास्त्राद् रूढिर्बलियसी ।

महियांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः :

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

कृसरे मे घृतकं देहि ।

श्रमजीवी युक्तरूपं वेतनमर्हति ।

फलेष्वाम्रं मे रोचतेतमाम् ।

यकत् यकत् स्पर्शमणिः स्पृशति तकत् तकत् सपदि कनकं भवति ।

अल्पीयसाऽपि ग्राहेण जले नागोऽभिभूयते ।

कर्पूरः पावकस्पृष्टः सौरभं लभतेतराम् ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद् यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥

———

CHAPTER XVIII

Denominatives formed with the affixes णिङ् and णिच्.

A further consideration of causals.

A. The affixes णिङ् and णिच्.

1. पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ ३ । १ । २० ॥

Fully stated, पुच्छ–भाण्ड–चीवरात् करणे णिङ् ।

The affix णिङ्–इ (ण् ङ इत्) is added to पुच्छ, भाण्ड and चीवर in the sense of 'doing' or 'performing', forming a denominative base – नामधातु. This may mean different things for the different bases to which the affix is added.

(i) पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ (वा०)

When णिङ् is added to पुच्छ, it means 'to throw up or raise', 'to lash about in different directions', 'to throw about or wag'.

पुच्छम् उदस्यति = उद् + पुच्छ + णिङ्
= उद् + पुच्छ + इ ।
= उत्पुच्छि । अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥ (II, 3)
– to throw up or raise the tail.

The base ending in णिङ् is an independent धातु–सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३ । १ । ३२ ॥ The indicatory ङ् signifies that the root-base will take आ० प० affixes – अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १ । ३ । १२ ॥

उत्पुच्छायते – (It) raises up or cocks the tail.

विविधम उत्क्षिपति – विपुच्छयते, (It) lashes about the tail in different directions.

पुच्छं पर्यस्यति – परिपुच्छयते, (It) throws about or wags the tail.

(ii) भाण्डात् समाचयने ॥ (वा०)

णिङ् is added to भाण्ड (नपुं०) a vessel or a utensil, in the sense 'to collect'.

भाण्डानि समाचिनोति – सम्भाण्डयते, (He) collects utensils.

(iii) चीवरादर्जने परिधाने च ॥ (वा०)

णिङ् is added to चीवर (नपुं०) – the rags of an ascetic, in the sense 'to procure or wear.'

चीवराणि अर्जयति परिधत्ते वा – सञ्चीवरयते, (He) procures or wears rags.

(iv) णिङङ्गान्निरसने ॥ (गणसूत्र)

This गणसूत्र occurs in the चुरादि class. The affix णिङ् is added to a word indicating 'a limb' in the sense 'to stretch'.

हस्तौ निरस्यति – हस्तयते, (He) stretches his hands.

पादौ निरस्यति – पादयते, (He) stretches his legs.

2. मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ ३ । १ । २१ ॥

Fully stated, मुण्ड-मिश्र-श्लक्ष्ण-लवण-व्रत-वस्त्र-हल-कल-कृत-तूस्तेभ्यः करणे णिच् ।

The affix णिच्-इ (ण् च् इत्) is added to मुण्ड etc. in the sense of 'doing' or 'performing'.

The base ending in णिच् is an independent धातु – सनाद्यन्ता धातवः ॥

The root-base takes both प॰ प॰ and आ॰ प॰ endings, the latter when the benefit of the activity goes to the agent – णिचश्च ॥ १ । ३ । ७४ ॥

मुण्ड वि॰ (स्त्री॰ – ण्डा) Shaved; bald – मुण्डं करोति – मुण्डयति-ते ।

मिश्र ,, (स्त्री॰ – श्रा) Mixed, combined – मिश्रयति-ते ।

श्लक्ष्ण ,, (स्त्री॰ – क्ष्णा) Soft, gentle – श्लक्ष्णयति-ते ।

लवण ,, (स्त्री॰ – णा) Saltish, palatable – लवणयति-ते ।

व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ॥ (वा॰)

णिच् is added to व्रत (पु॰ नपु॰) – a vow, a religious observance, in the sense to take as food' or 'to refrain from it'.

पयः व्रतयति-ते – (He) takes milk as food in a vow.

शुद्रान्नं व्रतयति-ते – (He) avoids the food of a शुद्र as a vow.

वस्त्रात्समाच्छादने ॥ (वा॰)

णिच् is added to वस्त्र (नपुं॰) – a garment, in the sense 'to cover'.

वीणां सवस्त्रयति-ते (He) covers the lute with a cloth.

हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ (वा॰)

णिच् is added to हलि (नपुं॰) – a plough, कलि (पुं॰) – a losing die, and कृत (नपुं॰) – what is done, a winning die, in the sense 'to seize' or 'to hold' and हलि and कलि are respectively replaced by हल and कल.

हलिं गृह्णाति – हलयति-ते, (He) holds the plough.

कलिं गृह्णाति – कलयति-ते, (He) takes the कलि die.

कृतं गृह्णाति – कृतयति-ते, (He) acknowledges a benefit received or takes the कृत die.

तूस्त (नपुं॰) Tangled hair, sin.

तूस्तानि विहन्ति – वितूस्तयति-ते, (He) clears tangled hair or sin.

3. सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ ३ । १ । २५ ॥

The affix णिच् is added to सत्य (which is replaced by सत्याप), पाश,

रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोमन्, त्वच्, वर्मन्, वर्ण, चूर्ण, and the roots of the चुरादि class.

सत्य (नपुं०) Truth. (This takes the augment आपुक्-आप् (उ, क् इत्)

सत्यं करोति or आचष्टे – सत्यापयति-ते * (He) speaks the truth or ratifies a contract;

(i) अर्थवेदयोरप्यापुग् वक्तव्यः ।। (वा०)

The augment आपुक् – आप् (उ क् इत्) is added also to अर्थ and वेद with the affix णिच् following.

अर्थं करोति or आचष्टे – अर्थापयति-ते, (He) treats it as wealth i. e. guards it cautiously.

वेदं करोति or आचष्टे – वेदापयति-ते, (He) imparts knowledge.

(ii) पाशाद् विमोचने ।। (वा०)

पाशात् विमुञ्चति – विपाशयति-ते, (He) looses or releases.

(iii) रूपाद् दर्शने ।। (वा०)

रूपं पश्यति – रूपयति-ते † (He) sees or views.

वीणया उपगायति – उपवीणयति-ते, (He) sings accompanied with a lute.

तूलेन अनुकुष्णाति – अनुतूलयति-ते, (He) rubs lengthwise with cotton or brush.

श्लोकैः उपस्तौति – उपश्लोकयति-ते, (He) praises in verse.

सेनया अभियाति – अभिषेणयति-ते, (He) marches with an army.

Even with अट्, स् is replaced by ष् – अभ्यषेणयत्-त ।

लोमानि अनुमार्ष्टि – अनुलोमयति-ते, (He) strokes the hair.

त्वचं गृह्णाति – त्वचयति-ते §, (He) skins.

वर्मणा संनह्यति – संवर्मयति-ते, (He) puts on the armour.

वर्णं गृह्णाति – वर्णयति-ते ‡ (He) takes colour.

चूर्णैः अवध्वंसते – अवचूर्णयति-ते, (He) sprinkles powder.

Roots of the चुरादि class take the affix णिच्-स्वार्थे, retaining their own meaning without acquiring a causative force (Ref. Book II)

4. (i) प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ।। (गणसूत्र)

The affix णिच् is added to a प्रातिपदिक base to indicate the root-sense

---

* Compare सत्याकरोति or सत्याकुरुते with डाच्-सत्यादशपथे ॥ ५ । ४ । ६६ ॥ (Chap. XVI)

† Compare the अदन्त root रूप रूपक्रियायाम् चुरा० उ० प० ।

§ त्वच (नपुं०) ending in अ is identical in meaning with त्वच् (स्त्री०) skin, hide, bark

‡ Compare the अदन्त root वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु चुरा० उ० प० ।

and then the rules laid down for the affix इष्ठन् mostly apply.

(ii) तत्करोति तदाचष्टे ॥ (गण सूत्र)

The sense of the root is usually 'It does that' or 'It declares that'.

The rules laid down for इष्ठन् which apply are :

a. The प्रातिपदिक base is treated as 'भ' and the 'टि' portion is elided– टेः ॥ ६ । ४ । १५५ ।

आर्द्रं करोति or आचष्टे – आर्द्रयति-ते ।

Similarly, शिथिलयति-ते । सुरभयति-ते । लघयति-ते । सुखयति-ते । महयति-ते ।

b The short ऋ preceded by a consonant is replaced by र् – रऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६ । ४ । १६१ ॥

पृथुं करोति or आचष्टे – प्रथयति-ते ।

Similarly, म्रदयति-ते । भ्रशयति-ते । क्रशयति-ते । व्रढयति-ते । परिव्रढयति-ते ।

c. पुंवद्भाव – a भाषितपुंस्क base is placed in its masculine form – भस्याढे तद्धिते ॥

पटवीं करोति or आचष्टे – पटयति-ते ।

महतीं ,, ,, – महयति-ते ।

सुखिनीं ,, ,, – सुखयति-ते ।

d. The elision of the affixes विन् and मतुप् – विन्मतोर्लुक् ।

स्रग्विणम् or स्रग्वन्तं करोति or आचष्टे – स्रजयति-ते ।

वसुवन्तं करोति or आचष्टे – वसयति-ते ।

e. यणादिलोपः – स्थूलदूर० – ।

स्थूलं करोति or आचष्टे – स्थवयति-ते ।

दूरं ,, or ,, – दवयति-ते ।

युवानं ,, or ,, – यवयति-ते । Optionally कन् – कवयति-ते ।

ह्रस्वं करोति or आचष्टे – ह्रसयति-ते । क्षिप्रं करोति or आचष्टे – क्षेपयति-ते । क्षुद्रं करोति or आचष्टे – क्षोदयति-ते ।

f. प्र-स्थ-स्फाद्यादेशाः – प्रियस्थिरस्फिरो० – ॥ ६ । ४ । १५७ ॥ (Chap. XVII)

प्रियं करोति or आचष्टे – प्रिय+णिच् = प्रिय+इ ।
= प्र+इ । प्रिय is replaced by प्र.
= प्रा+इ । वृद्धि of अ-अचो ञ्णिति ॥ ७ । २ । ११५ ॥
= प्राप्+इ । 'पुक्'
= प्रापि – प्रापयति-ते ।

स्थिरं करोति or आचष्टे – स्थापयति-ते । स्फिरं करोति or आचष्टे – स्फापयति-ते । उरुं करोति or आचष्टे – वरयति-ते । According to some grammarians – वारयति-ते ।

बहुलं करोति or आचष्टे – बंहयति-ते । गुरुं करोति or आचष्टे – गरयति-ते । वृद्धं करोति or आचष्टे – वर्षयति-ते ; also ज्यापयति-ते । तृप्रं करोति or आचष्टे – त्रपयति-ते ; also त्रापयति-ते । दीर्घं करोति or आचष्टे – द्राघयति-ते । वृन्दारकं करोति or आचष्टे – वृन्दयति-ते ।

g. अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ५ । ३ । ६३ ॥

अन्तिकं करोति or आचष्टे – नेदयति-ते ।

बाढं ,, or ,, – साधयति-ते ।

i. बहोर्लोपो० – ॥ ६ । ४ । १५८ ॥ (यिट् however is added to इष्ठन् only)

बहून् करोति or आचष्टे – भावयति-ते । According to others – बहयति-ते ।

(iii) तेनातिक्रामति ।। ग० सू० ।

The affix णिच् is added to a प्रातिपदिक base in the sense 'It steps beyond with its help'.

अश्वेन अतिक्रामति – अश्वयति-ते ; हस्तिना अतिक्रामति – हस्तयति-ते ।

(iv) कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥ ग० सू० ।

णिच् is added to the instrument with which the agent performs the activity.

असिया हन्ति – असयति-ते ।

(v) आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ।। ग० सू० ।

णिच् is added in the sense 'relates it' or 'declares it' to a कृदन्त base. The कृत् affix is elided and the root is restored to its original form. The original कारक relationship is also re-established.

कंसवधम् आचष्टे – कंसं घातयति-ते ।

वध is formed by the addition of the कृत् affix अप् to हन् which is replaced by वध् – हनश्च वधः ।। ३ । ३ । ७४ ॥ The affix अप् is elided, णिच् is added to हन् – हन्+णिच् = हन्+इ ।

= हान्+इ । वृद्धि by अत उपधायाः ।।

= घान्+इ । हो हन्ते० ।।

= घाति । न् is replaced by त् *

5. सुख दुःख तत्क्रियायाम् चुरा० उ० प० ।

These have been enumerated by पाणिनि among अदन्त roots in the sense 'makes that' i. e. happiness or misery.

सुखं करोति – सुखयति-ते ; similarly, दुःखयति-ते ।

---

* हनस्तोऽचिण्णलोः ।। ७ । ३ । ३२ ॥

The final of हन् is replaced by त् followed by an affix which is ञित् or णित्, other than चिण् and णल्.

'सुख दु:ख तत्क्रियायाम्' have been also included in the कण्ड्वादि group and they will take the affix यक्.

सुखं अनुभवति – सुख्यति । दुःख्यति ।

B Further consideration of causals.

1. The affix णिच् is added to a root when the sense of 'causation' is implied – हेतुमति च ॥ ३ । १ । २६ ॥

A णिजन्त base takes आ० प० affixes if the benefit of the activity denoted by the verb goes to the agent, otherwise प० प० affixes are used.

देवदत्तः सूदेन अन्नं पाचयते (for himself)

देवदत्तः सूदेन अन्नं पाचयति (for others) (II, 1)

Exceptions.

(i) बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

Fully stated, बुध-युध-नश-जन-इङ-प्रु-द्रु-स्रुभ्यः णेः परस्मैपदम्

The roots बुध्, युध्, नश्, जन, इङ्, प्रु, द्रु, and स्रु, ending in णि i. e. णिच् (forming causals) take प० प० affixes even if the benefit of the activity goes to the agent.

रावणः कुम्भकर्णम् अबोधयत् – रावण caused कुम्भकर्ण to be awakened.

सूत्रधारः पाञ्चालिकाः योधयति – The stage manager causes the puppets to fight.

देवदत्तः दीपेन तिमिरं नाशयति – देवदत्त causes the darkness to disappear with a lamp.

पुत्रः जनन्याः सुखं जनयति – A son causes happiness to the mother.

गुरुः छात्र वेदान् अध्यापयति – The teacher teaches the pupils the वेदs

कविः राज्ञः कीर्ति दिवं प्रावयति * – The poet causes the fame of the king to reach the heaven.

अयस्कारः अयो द्रावयति – The blacksmith causes the iron to melt

परिचारिका भृङ्गारात् जलं स्रावयति – The female attendant causes the water to flow from the vase.

(ii) निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ १ । ३ । ८७ ॥

Fully stated, निगरणचलनार्थेभ्यश्च णेः परस्मैपदम् ।

When णि is added to roots signifying 'swallowing' and 'movement', प० प० affixes are used even if the benefit of the activity goes to the agent.

---

* The causal of प्रुङ् गतौ भ्वा० आ० प०, to spring up, to reach to.

निगरण – देवदत्तः ब्राह्मणान् मोदकान् भोजयति, देवदत्त feeds brahmins with sweetmeats.

चलन – बटुः शाखां चलयति, The lad shakes the branch.

(iii) अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।। (वा०)

This rule does not apply to the root अद्.

विप्रेण अन्नं आदयते – (He) makes a learned brahmin to take food (with the intention to reap the benefit of the beneficial act) It may take प० प० affixes to indicate an act of feeding in the normal course– माता शिशुना अन्नम् आदयति – The mother makes the child take food.

(iv) अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ १ । ३ । ८८ ॥

Fully stated, अणौ अकर्मकात् चित्रवत्कर्तृकात् णेः परस्मैपदम् ।

When णि is added to an intransitive root, which in the non-causal construction has an agent endowed with reason, प० प० affixes are applied even if the benefit of the activity goes to the agent.

शिशुः शेते – The child sleeps.

माता शिशुं शाययति - The mother makes the child sleep.

If, however the agent is not चित्तवत्, आ० प० affixes may be used.

करीषम् आतपे शुष्यति – Cow-dung dries in the sun.

दासी आतपे करीषं शोषयते – The maid-servant causes cow-dung to dry in the sun (for her own use.)

Otherwise, सरः शुष्यति – आतपः सरः शोषयति, Heat makes the lake dry.

(v) न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ १ । ३ । ८९ ॥

Fully stated, पा-दमि-आङ्यम-आङ्यस-परिमुह-रुचि-नृति-वद-वसः णेः न परस्मैपदम् ।

Roots पा, दम्, आङ्यम्, आङ्यस्, परिमुह्, रुच्, नृत्, वद् and वस् ending in णि do not take प० प० affixes.

The present सूत्र is a counter-exception to the rules explained in (ii, iv) allowing आ० प० affixes if the benefit of the activity went to the agent in the causal construction.

पा पाने भ्वा० प० प० – देवान् सोमं पाययते, * (He) makes gods drink सोम.

Ordinarily, अनड्वाहं जलं पाययति – (He) makes the bullock drink water.

दमु उपशमे दिवा० प० प० – योगी चित्तं दमयते, The ascetic controls the mind.

Ordinarily, करेणुः वनगजं दमयति - A female elephant controls a wild elephant.

* The root पा takes the augment 'युक्' before णिच् –'शाच्छासा० – ॥ ७ । ३ । ३७ ॥

यम उपरमे भ्वा० प० प० with आङ्

पान्थ: आतपे आत्मानमायामयते – The traveller stretches himself in the sun

Ordinarily, धावन् अश्व: आत्मानमायामयति – A running horse stretches himself

यसु प्रयत्ने दिवा० प० प० with आङ्

प्रभुः भृत्यम् आयासयते – The manager makes the servant exert himself.

Ordinarily, धनाशा जनान् आयासयति – The desire for wealth makes people exert themselves.

मुह् वैचित्ये दिवा० प० प० with परि

वाराङ्गना धनिनः परिमोहयते – A harlot allures wealthy people.

Ordinarily, माया जन्तून् परिमोहयति – The illusary power (of god) bewilders creatures.

रुच दीप्तौ अभिप्रीतौ च भ्वा० प० प०

दीप्तौ – सखी नववधूम् आभरणैः रोचयते, The female companion makes the bride sparkle with ornaments.

Ordinarily, सुवर्णत्वक् मृगं रोचयति – The golden hide makes the deer shine.

अभिप्रीतौ – कामः उमां शर्वाय रोचयते, Cupid makes उमा aggreable to 'शिव.

Ordinarily, तपः उमां शर्वाय रोचयति – Penance makes उमा aggreable to शिव.

नृती गात्रविक्षेपे दिवा० प० प०

सीता मयूरं नर्तयते – सीता makes the peacock dance.

Ordinarily, घनाघन: मयूरं नर्तयति – A rain-cloud makes the peacock dance

वद व्यक्तायां वाचि भ्वा० प० प०

बालकः पिकं वादयते – The child makes the cuckoo speak.

Ordinarily, वसन्त: पिकं वादयति – The spring makes the cuckoo speak

वस निवासे भ्वा० प० प० – कंसः वसुदेवं कारायां वासयते – कंस makes वसुदेव reside in a prison.

Ordinarily, समयः पाण्डवान् वने वासयति – A contract makes the पाण्डवs reside in a forest.

(vi) धेट उपसंख्यानम् ॥ (वा०)

The rule stated in (v) applies also to धेट् (पाने भ्वा० प० प०)

माता शिशुं धापयते – The mother suckles the child.

Ordinarily, गोपः वत्सं धापयति – The cow-herd allows the calf to suck milk.

(vii) गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ १ । ३ । ६९ ॥

The roots गृध् and वञ्च् ending in णि, take आ० प० affixes. in the sense of 'deceiving' or 'cheating':

गृधु अभिकांक्षायाम् दिवा॰ प॰ प॰ – वृद्धव्याघ्रः पान्थान् सुवर्णकङ्कणेन गर्धयते – An old tiger deceives travellers with a golden bracelet.

वञ्चु गतौ भ्वा॰ प॰ प॰ – वणिक् जनान् कूटमानेन वञ्चयते – A merchant cheats people by false measures.

This holds even if the benefit of the activity does not go to the agent. When, however, the sense of cheating is absent प॰ प॰ affixes apply.

(viii) मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ १ । ३ । ७१ ॥

The root कृ preceded by मिथ्या, ending in णि, takes आ॰ प॰ affixes in the sense of 'practice'.

पदं मिथ्या कारयते – (He) repeatedly pronounces the word incorrectly.

2. Formation of causal bases. *

A few additional rules :

(i) शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ७ । ३ । ३७ ॥

The augment युक् – य् (उ क् इत्) is added to the root-bases शो, छो, षो, ह्वेञ्, व्येञ्, वेञ् and पा before the affix णि.

The final ओ or ए is replaced by आ by the सूत्र – आदेचउपदेशे॰ – ॥ ६ । १ । ४५ ॥

This base then takes युक् instead of पुक्.

शो तनूकरणे दिवा॰ प॰ प॰ — शायि, to cause to sharpen.

Similarly, छायि, सायि, ह्वायि, व्यायि, वायि, पायि । †

For पा रक्षणे अदा॰ प॰ प॰ – पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः ॥ (वा॰)

The root पा of the अदादि class takes the augment लुक्–ल् (उ क इत्) before णि. पालि – to cause to protect.

(ii) वो विधूनने जुक् ॥ ७ । ३ । ३८ ॥

The augment जुक् – ज् (उ क् इत्) is added to 'वा' before the affix 'णि' in the sense 'to shake'.

'वा' is the form assumed by the root ओवै शोषणे भ्वा॰ प॰ प॰ by the application of the सूत्र – आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ६ । १ । ४५ ॥

वै (ओ इत्) वाजि – to shake, to fan, to kindle.

Ordinarily, केशान् वापयति – She dries her hair.

For वा गतिगन्धनयोः अदा॰ प॰ प॰ वापि, to cause to emit odour, to blow.

---

* Rules for the formation of causal bases have been discussed generally in Book II, Chap 2

† छो छेदने दिवा॰ प॰ प॰, षो अन्तकर्मणि दिवा॰ प॰ प॰ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च भ्वा॰ उ॰ प॰, व्येञ् संवरणे भ्वा॰ उ॰ प॰ वेञ् तन्तुसंताने भ्वा॰ उ॰ प॰, पा पाने भ्वा॰ प॰ प॰

(iii) विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ॥

The 'एच' which replaces the final vowel of the root ली (श्लेषणे दिवा० आ० प० and क्र्या० प० प०) before an affix which is not शित्, and the final vowel इ of this root before the affix ल्यप्, is optionally replaced by आ.

ली+णिच = लै+इ । ऐ for ई - अचो ञ्णिति ॥ ७ । २ । ११५ ॥

= लायि । आय् for ऐ ।

or ला + इ । आ for ऐ, the एच् वर्ण.

= लापि । 'पुक्'

(iv) लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ७ । ३ । ३९ ॥

The augments नुक् - न् (उ क् इत्) and लुक् - ल् (उ क् इत्) are added optionally to the roots ली and ला respectively in the sense 'to liquify or dissolve a fatty substance'.

'ली' includes लीङ् श्लेषणे दिवा० आ० प० and ली श्लेषणे क्र्या० प० प०.

'ला' includes the roots लीङ् and ली (the final vowel of which is replaced by आ by the सूत्र 'विभाषा लीयतेः') and also the root ला आदाने अदा० प० प०.

घृतं विलीनयति-ते, विलालयति-ते, विलाययति-ते, विलापयति-ते - (He) melts ghee. But for a substance like जतु or लोह–

जतु or लोहं विलाययति or विलापयति-ते - (He) melts lac or iron.

(v) प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम् ॥ (वा०)

The final vowel of the root ली is always replaced by आ before an 'अशित्' affix, when used in the sense 'to deceive', 'to humble', 'to obtain honour'. लापि – with पुक्.

(vi) लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च ॥ १ । ३ । ७० ॥

The root ली ending in णि takes आ० प० affixes in the senses mentioned above.

बालम् उल्लापयते - (He) deceives the child.

जटाभिः लापयते - (He) obtains honour by wearing matted locks.

श्येनो वर्तिकामुल्लापयते - The hawk overcomes the quail.

(vii) चिस्फुरोर्णौ ॥ ६ । १ । ५४ ॥

The एच् (ए, ओ, ऐ, औ) which replaces the vowels in the roots चि and स्फुर् are optionally replaced by आ before णि.

चिञ् चयने स्वा० उ० प०

चि + णिच् = चायि or चापि । (पुक् after आ)

चिञ् चयने चुरा० is मित् - चयि or चपि (मितां ह्रस्वः ॥ ६ । ४ । ९२ ॥)

For the चुरादि root णिच् is added 'स्वार्थे'.
स्फुर संचलने तुदा० प० प० – स्फोरि or स्फारि, to cause to quiver or gleam.

(viii) प्रजने वीयतेः ॥ ६ । १ । ५५ ॥

The 'एच्' which replaces the final vowel of the root वी is optionally replaced by आ before णि, in the sense 'to cause conception'.

वी गति-व्याप्ति-प्रजन-कान्ति-असन-खादनेषु अदा० प० प०

For the sense प्रजन – वायि or वापि to cause to conceive.
Ordinarily, वायि – to cause to go, to pervade etc.

(ix) बिभेतेर्हेतुभये ॥ ६ । १ । ५६ ॥

The एच् which replaces the final vowel of the root भी is optionally replaced by आ before णि if the causal agent himself is the cause of fear.

ञिभी भये जुहो० प० प०

भी+णिच् = भै+इ । ऐ for ई – अचो ञ्णिति ॥ ७ । २ । ११५ ॥
= भाय्+इ ।
= भायि ।
or भा+इ । आ for ऐ, the एच् वर्ण.
= भापि । 'पुक्'

Or optionally, भी + ष्+इ = भीषि । 'षुक्' – See below.

(x) भियो हेतुभये षुक् ॥ ७ । ३ । ४० ॥

The augment षुक् is optionally added to the root भी, if the causal agent is himself the cause of fear,

(xi) भीस्म्योर्हेतुभये ॥ १ । ३ । ६८ ॥

The roots भी and स्मि ending in णि, take आ० प० affixes provided the causal agent is himself the cause of fear.

जटिलो भाययते, भापयते, भीषयते – He of the matted locks causes fear.
But ordinarily, देवदत्तः दण्डेन श्वानं भाययति –
देवदत्त terrifies the dog with a stick.

(xii) नित्यं स्मयतेः ॥ ६ । १ । ५७ ॥

The एच् which replaces the final vowel of the root स्मि is always replaced by आ before the affix णि, if the causal agent is himself the cause of fear.

जटिलो विस्मापयते – He of the matted locks causes wonder and fear.
Ordinarily, स्माययति – ते, विस्माययति-ते ।

(xiii) क्रीङ्जीनां णौ ॥ ६ । १ । ४८ ॥

The 'एच्' which replaces the final vowels of the roots क्री, इङ् and जी is replaced by आ before णि.

The base ending in आ takes the augment पुक्.

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये क्रया० उ० प० – क्रापि, to cause to buy or redeem.

इङ् अध्ययने अदा० आ० प० — अध्यापि, to cause to study.

जि जये or अभिभवे भ्वा० प० प० – जापि, to cause to win or subdue.

(xiv) सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ६ । १ । ४९ ॥

The एच् which replaces the final vowel of the root सिध् is replaced by आ before णि, if the activity referred to does not relate to the other world.

षिधु संराद्धौ दिवा० प० प०

उद्यमेन कार्याणि साधयति-ते – (He) causes works to be accomplished with industry.

But, तपसा मोक्षं सेधयति-ते – (He) causes मोक्ष to be attained with penance.

(xv) दोषो णौ ॥ ६ । ४ । ९० ॥

The penultimate of दोष् (the root दुष्) before णि is replaced by ऊ

दुष वैक्लव्ये दिवा० प० प०

जलं दूषयति-ते (He) pollutes water.

(xvi) वा चित्तविरागे ॥ ६ । ४ । ९१ ॥

This is optional if the sense is 'mental disaffection'

क्रोधः चित्तं दूषयति or दोषयति – Anger defiles the mind.

(xvii) स्फायो वः ॥ ७ । ३ । ४१ ॥

The final of the root-base स्फाय् is replaced by व् before णि

स्फावयति-ते – to cause to grow fat.

(xviii) शदेरगतौ तः ॥ ७ । ३ । ४२ ॥

The final of the root शद् is replaced by त् before णि, provided the meaning is not 'to go or to move'

शद्लृ शातने भ्वा० प० प० causal – शाति, to cause to destroy.

पत्राणि शातयति – (He) destroys leaves.

But, गोपालः गाः शादयति – The cow-herd drives on the cows.

(xix) रधिजभोरचि ॥ ७ । १ । ६१ ॥

Roots रध् and जभ् take the augment नुम् (added immediately after the last vowel of the base) before an affix beginning with a vowel.

रध हिंसासंराद्ध्योः दिवा० प० प० causal – रन्धि, to cause to hurt, mature etc.
जभी गात्रविनामे भ्वा० प० प० causal – जम्भि, to cause to open the jaws etc.

(xx) रभेरशब्लिटोः ॥ ७ । १ । ६३ ॥

The root रभ् takes the augment नुम् before an affix beginning with a vowel other than शप् or a लिट् affix.

रभ राभस्ये भ्वा० आ० प० causal – रम्भि, to cause to act rashly etc.

(xxi) लभेश्च ॥ ७ । १ । ६४ ॥

The root लभ् also takes the augment नुम् before an affix beginning with a vowel other than शप् or a लिट् affix.

डुलभष् प्राप्तौ भ्वा० आ० प० causal – लम्भि, to cause to obtain.

EXAMPLES :

गुरुः शिष्यं मन्त्रस्यार्थमवेदापयत ।
स्निग्धो बन्धुजनः आपदि चित्तस्य व्यथा लघयति ।
लतायां विलीनः सर्पः पुष्पेभ्यो हस्तयमानं बालकमदशत ।
अर्जुनो महद्धनुः स्फारयन् द्रोणस्य शरजालमशातयत् ।
सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥
विनेता दुष्टमश्वं मण्डलाकारेण भ्रमयन् रज्जुं पर्यायेण द्राघयति ह्रसयति च ।
तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
समुच्छ्रितानेव तरून्प्रबाधते महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥
रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम
अम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद् वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः मा ब्रूहि दीनं वचः ॥

———

CHAPTER XIX

Numerals – संख्या.

A. Cardinals.

1. पाणिनि has used the word 'सख्या' in its ordinary sense of 'a number'. He has also used it in a technical sense, including more categories – बहुगणवतुडति सख्या ॥ १ । १ । २३ ॥ (Chap. XIII).
Words बहु and गण (when they indicate numbers) and bases ending in the affixes वतु and डति are संख्या.

2. The first ten in the series of cardinal numbers are –
एक – one, द्वि – two, त्रि – three, चतुर् – four, पञ्चन् – five, षष् – six, सप्तन् – seven, अष्टन् – eight, नवन् – nine, दशन् – ten.
एक and द्वि are further pronouns. (II, 20)
एक is declined in all the genders and numbers, agreeing with the word it qualifies. द्वि is declined in the dual only, agreeing in लिंग and विभक्ति with the word it qualifies.
Thus, एकः पुरुषः, एका स्त्री, एकं कुलम् ; द्वौ बाहू, द्वे जिह्वे, द्वे नेत्रे ।
त्रि and चतुर् are declined in the plural only and agree in लिंग and विभक्ति with the words they qualify.
त्रयः लोकः, तिस्रः विद्याः, त्रीणि लोकानि ; चत्वारः भ्रातरः, चतस्रः दिशः, चत्वारि मुखानि ।
संख्या words ending in ष् and न् have no specific gender – ष्णान्ता संख्या ॥ लिं० सू० १८५ ॥
पञ्च अग्नयः, पञ्च कन्या, पञ्च पुष्पाणि ; षड् अरयः, षट् कृत्तिका, षट् पद्मानि ।
Similarly सप्तन्, अष्टन्, नवन् and दशन्.

3. The higher numbers in the decimal series are –
विंशति (स्त्री०) twenty, त्रिंशत् (स्त्री०) thirty, चत्वारिंशत् (स्त्री०) Forty, पञ्चाशत् (स्त्री०) fifty, षष्टि (स्त्री०) sixty, सप्तति (स्त्री०) seventy, अशीति (स्त्री०) eighty, नवति (स्त्री०) ninety.

(i) विंशत्यादिरानवतेः ॥ लिं० सू० १३ ॥
Fully stated, विंशत्यादिः आनवतेः स्त्री ।
संख्या words विंशति upto नवति (inclusive) are feminine in gender.

(ii) विंशत्यादेरनावृत्तौ बहुत्वेऽप्येकवचनम् ॥ (वा०)
The words विंशति etc., though plural in sense, are used in the

singular number, except in the case of repetition.

If, however, they are repeated, they will take the appropriate वचन according to the number of times they are repeated. The words they qualify are placed in apposition or in the षष्ठी विभक्ति.

द्वे विंशती पुरुषाः पुरुषाणां वा – Two scores or forty men.

4. The intermediate numbers are obtained by the use of compounds.*

Eleven – एकश्च दश च (द्वन्द्व) or एकाधिका दश (तत्पुरुष) — एकादशन्।

The lengthening of the final vowel of एक is accepted on the authority of the use by पाणिनि himself in the सूत्र – प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि॥

Twelve – द्वौ च दश च (द्वन्द्व) or द्व्यधिका दश (तत्पुरुष) – द्वादशन्।

The final vowel of द्वि is replaced by आ-

(i) द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ६ । ३ । ४७ ॥

Fully stated, द्व्यष्टनः संख्यायाम् उत्तरपदे आत् अबहुव्रीह्यशीत्योः।

The final of द्वि and अष्टन् is replaced by आ followed by a संख्या word, provided the compound is not बहुव्रीहि and the संख्या word is not अशीति.

अष्टौ च दश च or अष्टाधिका दश – अष्टादशन्, Eighteen.

Similarly, द्वाविंशति and द्वात्रिंशत् ; अष्टाविंशति and अष्टात्रिंशत् etc.

For बहुव्रीहि – द्वौ वा त्रयो वा – द्वित्राः, Two or three.

For अशीति – द्व्यशीति, Eighty-two.

Thirteen – त्रयश्च दश च or त्र्यधिका दश – त्रयोदशन्।

(ii) त्रेस्त्रयः ॥ ६ । ३ । ४८ ॥

त्रि is replaced by त्रयस् followed by a संख्या word provided the compound is not बहुव्रीहि and the संख्या word is not अशीति.

Similarly त्रयोविंशति, त्रयस्त्रिंशत् etc.

For बहुव्रीहि – त्रिः दश – त्रिदशाः, Three times ten – Thirty.

For अशीति – त्र्यशीति, Eighty-three

(iii) विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ६ । ३ । ४९ ॥

The final of द्वि and अष्टन् is optionally replaced by आ and त्रि is optionally replaced by त्रयस् followed by a संख्या word beginning with चत्वारिंशत् etc. provided the compound is not बहुव्रीहि and the संख्या word is not अशीति.

द्वौ च चत्वारिंशत् च or द्व्यधिका चत्वारिंशत्

---

* Compounds have been discussed in Book IV.

– द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशत्, Forty-two.

Similarly, अष्टौ च चत्वारिंशत् च or अष्टाधिका चत्वारिंशत्

– अष्टचत्वारिंशत् or अष्टाचत्वारिंशत्, Forty-eight.

For त्रि – त्रयश्च चत्वारिंशत् च or त्र्यधिका चत्वारिंशत्

– त्रिचत्वारिंशत् or त्रयश्चत्वारिंशत्, Forty-three

Similarly, द्विपञ्चाशत् or द्वापञ्चाशत्। अष्टपञ्चाशत् or अष्टापञ्चाशत्।

त्रिपञ्चाशत् or त्रयःपञ्चाशत् etc. Also for षष्टि etc.

(iv) प्राक्शताविति वक्तव्यम् ॥ (वा०)

The rule holds good for numbers preceding शत. It does not apply to शत and above.

द्वौ च शतं च or द्व्यधिकं शतम् – द्विशतम् One hundred and two.

Similarly, त्रिशतम्, अष्टशतम् etc. Also for सहस्र etc.

Resuming the series,

Fourteen – चत्वारः च दश च or चतुरधिका दश – चतुर्दशन्।

Fifteen – पञ्च च दश च or पञ्चाधिका दश – पञ्चदशन्।

Sixteen – षट् च दश च or षडाधिका दश – षोडशन्।

षष्+दशम् = षउ+डशन्। ष् is replaced by by उ, द् by ड्

= षोडशन्।

(v) षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् ॥ वा०

The final of षष् is replaced by उ before दतृ, दशन् and धा ; the initial of the following word-form is replaced by the corresponding cerebral, the rule being optional for धा.

Thus, षोडत् – षड् दन्ता अस्य (बहु०) One having six teeth.

षोढा or षड्धा (षष्+धा) – In six ways.

Seventeen – सप्त च दश च or सप्ताधिका दश – सप्तादशन्।

Eighteen – अष्टौ च दश च or अष्टाधिका दश – अष्टादशन्।

Nineteen – एकेन ऊना विंशतिः – एकोनविंशतिः।

or एकेन न विंशतिः = एक+न+विंशति।

= एक+अद्+न+विंशति। The augment अदक्, see below (vi)

= एकाद्नविंशति

or, एकान्नविंशति। यरोऽनुनासिके० – ।।

(vi) एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ६ । ३ । ७६ ॥

The negative particle 'नञ्' preceded by एक remains as it is and the augment अदुक् – अद् (उ क् इत्) is added after एक.

The numbers upto one hundred –

1–10 एक, द्वि, त्रि, पञ्चन्, षष्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन्।

11-20 एकादशन्, द्वादशन्, त्रयोदशन्, चतुर्दशन्, पञ्चदशन्, षोडशन्, सप्तदशन्, अष्टादशन्, एकोनविंशति or एकादनविंशति or एकान्नविंशति, विंशति ।

21-30 एकविंशति, द्वाविंशति, त्रयोविंशति, चतुर्विंशति, पञ्चविंशति, षड्विंशति, सप्तविंशति, अष्टाविंशति, एकोनत्रिंशत् (एकादन० or एकान्न०), त्रिंशत् ।

31-40 एकत्रिंशत्, द्वात्रिंशत्, त्रयस्त्रिंशत्, चतुस्त्रिंशत्, पञ्चत्रिंशत्, षट्त्रिंशत्, सप्तत्रिंशत्, अष्टत्रिंशत्, एकोन or एकादन or एकान्नचत्वारिंशत्, चत्वारिंशत् ।

41-50 एकचत्वारिंशत्, द्वि or द्वाचत्वारिंशत्, त्रि or त्रयश्चत्वारिंशत्, चतुश्चत्वारिंशत्, पञ्चचत्वारिंशत्, षट्चत्वारिंशत्, सप्तचत्वारिंशत्, अष्ट or अष्टाचत्वारिंशत्, एकोन or एकादन or एकान्नपञ्चाशत्, पञ्चाशत् ।

51-60 एकपञ्चाशत्, द्वि or द्वापञ्चाशत्, त्रि or त्रयःपञ्चाशत्, चतुष्पञ्चाशत्, * पञ्चपञ्चाशत्, षट्पञ्चाशत्, सप्तपञ्चाशत्, अष्ट or अष्टापञ्चाशत्, एकोन or एकादन or एकान्नषष्टि, षष्टि ।

61-70 एकषष्टि, द्वि or द्वाषष्टि, त्रि or त्रयः or त्रयष्षष्टि, चतुः or चतुष्षष्टि, पञ्चषष्टि, षट्षष्टि, सप्तषष्टि, अष्ट or अष्टाषष्टि, एकोन or एकादन or एकान्नसप्तति, सप्तति ।

71-80 एकसप्तति, द्वि or द्वासप्तति, त्रि or त्रयस्सप्तति, चतुः or चतुस्सप्तति, पञ्चसप्तति, षट्सप्तति, सप्तसप्तति, अष्ट or अष्टासप्तति, एकोना or एकादना or एकान्नाशीति, अशीति ।

81-90 एकाशीति, द्व्यशीति, त्र्यशीति, चतुरशीति, पञ्चाशीति, षडशीति, सप्ताशीति, अष्टाशीति, एकोन or एकादन or एकान्ननवति, नवति ।

91-100 एकनवति, द्वि or द्वानवति, त्रि or त्रयोनवति, चतुर्नवति, पञ्चनवति षड् or षण्णवति †, सप्तनवति, अष्ट or अष्टानवति, एकोन or एकादन or एकान्नशत, शत ।

5. संख्या words ending in न् have no specific gender–

एकादश रुद्राः, रात्रयः, द्वाराणि । Similarly द्वादशन् etc.

संख्या words ending in ति and शत् are used in the singular number and feminine gender, agreeing in their विभक्ति with the words they qualify.

विंशत्याः बाहुभिः । षष्ट्यां शरत्सु । त्रिंशत् दिनानि ।

Sometimes they are used like adjectives agreeing with the words they qualify in विभक्ति and वचन – पञ्चाशद्भिः शरैः – With fifty arrows.

6. Numbers शत and above–

A hundred – शत पु०, नपुं०, A thousand – सहस्र पु०, नपुं०, Ten thousand–

---

* 'इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य' इति षत्वं कुप्वोः परतः ।

† 'अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ।' The bar stated in न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ८ । ४ । ४२ ॥ does not apply to नाम्, नवति and नगरी.

Thus, षण्णाम् – प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।

षड्णवति or षण्णवति – यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ८ । ४ । ४५ ॥

षड्णगर्यः or षण्णगर्यः – ”

अयुत पु० नपुं०, One lac – लक्ष नपुं०, लक्षा स्त्री०, Ten lacs or one million– प्रयुत पु० नपुं०, One crore or ten millions – कोटि स्त्री०, Ten crores or one hundred millions – अर्बुद नपुं०, One billion – महार्बुद नपुं०, Ten billions – शंकु पु० ।

(i) शतादिः संख्या ।। लिं० सू० १४४ ।। नपुंसकम

(ii) शतायुतप्रयुताः पुंसि च ।। लिं० सू० १४५ ॥ These are पु० and नपुं०

(iii) लक्षा कोटिः स्त्रियाम् ।। लिं० सू० १४६ ॥ These are स्त्री०, but लक्ष is नपुं०

(iv) शंकु पुंसि ॥ लिं० सू० १४७ ।। This is पुं०

(v) सहस्रः क्वचित् ।। लिं० सू० १४८ ।। नपुंसकम्, but sometimes it is पु०

These numbers, though plural in sense, are used in the singular number except in the case of repetition.

शतं निष्काः or निष्काणां शतम् – One hundred निष्क coins.

For repetition – द्वे शते निष्काः or निष्काणां द्वे शते – Two hundred निष्क coins.

Similarly, सहस्रं गावः or गवां सहस्रम् – A thousand cows.

But द्वे सहस्रे गावः or गवां द्वे सहस्रे - Two thousand cows.

7. Odd numbers higher than शत।

These can be obtained by the use of the word अधिक or by compounds.

One hundred and one – एकाधिकं शतम् or एकशतम् ।

One hundred and two – द्व्यधिकं शतम् or द्विशतम् ।

Similarly, नवाधिकं शतम् or नवशतम्, दशाधिकं शतम् or दशशतम् ।

One hundred and eleven – एकादशाधिकं शतम्, एकादशशतम् or एकादशं शतम् ।

(i) तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ५ । २ । ४५ ॥

(ii) शतसहस्रयोरेवेष्यते ।। (वा०)

The affix ड – अ (ड् इत्) is added to a numeral base ending in दशन् (प्रथमान्त in construction) in the sense 'this is in excess in it' – only in the case of शत and सहस्र.

एकादश अधिका अस्मिन् शते — एकादशं शतम् (एकादशन् + ड) *

Similarly, एकादश अधिका अस्मिन् सहस्रे – एकादश सहस्रम् ।

One hundred and twelve – द्वादशाधिकं शतम् or द्वादशशतम् or द्वादशं शतम् etc.

---

* This is a तद्धित affix (मत्वर्थीय). The टि 'अन्' is elided by नस्तद्धिते ॥ ६ । ४ । १४४ ॥

(Ref. Book IV)

For One hundred and twenty – विंशत्यधिकं शतम् or विंशतिशतम् or विंशशतम्

(iv) शदन्तविंशतेश्च ॥ ५ । २ । ४६ ॥

The affix 'ड' is added to a base ending in शत् and विंशति, in the sense 'this is in excess in it'

विंशतिः अधिका अस्मिन् शते इति विंशं शतम् (विंशति+ड = विंश) *

त्रिशत् अधिका अस्मिन् शते इति त्रिशं शतम् (त्रिशत् + ड = त्रिश) †

One hundred and twenty-one – एकविंशत्यधिकं शतम् or एकविंशतिशतम् or एकविंशं शतम् ।

One hundred and twenty-two – द्वाविंशत्यधिकं शतम् or द्वाविंशतिशतम् or द्वाविंशं शतम् ।

Note this सूत्र (iv) also applies only with शत and सहस्र.

Also the affix ड is not added to षष्टि, सप्तति etc.

For these, odd numbers are obtained by the use of अधिक or by compounds.

One hundred and sixty – षष्ट्यधिकं शतम् or षष्टिशतम् ।

One hundred and sixty-one – एकषष्ट्यधिकं शतम् or एकषष्टिशतम् ।

Similarly for सप्तति, अशीति and नवति.

8. Odd numbers can also be obtained by the use of 'ऊन'

Ninety-five – पंचोनं शतम् ।

Nine hundred and ninety – दशोनं सहस्रम् ।

9. Higher numbers can be expressed directly by the use of the particle 'च'.

Two hundred and fifty – द्वे शते पञ्चाशच्च ।

Three hundred and thirty-three – त्रीणी शतानि त्रयस्त्रिंशच्च ।

Two thousand, three hundred and eighty – द्वे सहस्रे त्रीणि शतानि अशीतिश्च ।

A number like the following may be expressed thus:

12, 45, 67, 890 = द्वादशकोटयः, पञ्चचत्वारिंशत् लक्षाणि, सप्तषष्टिः सहस्राणि, अष्टशतानि नवतिश्च ।

Ordinarily Indian numbers do not exceed crores.

Compounds may also be formed – पञ्चाशदधिकद्विशतम् – 250.

अष्टोत्तरशतम् – 108.

B. Ordinals.

1. First or foremost – प्रथम (स्त्री० मा)

---

* ति of विंशति (when भ) is elided before a डित् affix – ति । विंशतेर्डिति ॥ ६ । ४ । १४२ ॥

† अत् is elided – टेः ॥ ६ । ४ । १४३ ॥

प्रथेरमच् ॥ उणादि ७४६ ॥ The affix अमच् - अम (च् इत्) is added to प्रथ प्रख्याने भ्वा० आ० प०

प्रथते इति प्रथ + अमच् = प्रथम ।

The feminine base is obtained by the addition of टाप् – अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥

2. Second – द्वितीय (स्त्री० - या) ; Third तृतीय (स्त्री० – या) ।

(i) द्वेस्तीयः ॥ ५ । २ । ५४ ॥

The affix तीय is added to द्वि in the sense 'It completes that'.

द्वयोः पूरणः – द्वितीयः । (स्त्रियाम् टाप्)

(ii) त्रेः सम्प्रसारणं च ॥ ५ । २ । ५५ ॥

The affix तीय is added to त्रि in the sense 'It completes that'; there is सम्प्रसारण – ऋ replacing र्.

त्रयाणाम् पूरणः – तृतीयः । (स्त्रियाम् टाप्)

3. Fourth – चतुर्थ (स्त्री० – र्थी) or तुरीय (स्त्री० - या) or तुर्य (स्त्री० - र्या) ।

(i) तस्य पूरणे डट् ॥ ५ । २ । ४८ ॥

The affix डट् – अ (ड् ट् इत्) is added to a संख्या word in the sense 'It completes that'.

(ii) षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५ । २ । ५१ ॥

When डट् is so added, words षष्, कति, कतिपय and चतुर् take the augment थुक् – थ् (उ क् इत्) which being कित् is added at the end – आद्यन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥

चतुर्णाम् पूरणः – चतुर् + डट् = चतुर् + थ् + अ । 'थुक्'
= चतुर्थ ।

Similarly, षष्ठ – Sixth; कतिथ – How manieth; कतिपयथ – So manieth.
(Note कतिपय is not a संख्या word.)
The feminine base is obtained by the addition of ङीप्, all being टित् bases – टिड्ढाणञ्० – ॥ ४ । १ । १५ ॥

(iii) चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च (वा०)

चतुर् also takes the affixes छ and यत् in the same sense and then the first letter of चतुर् is elided.

चतुर् + छ = चतुर + ईय । छ is replaced by ईय – आयनेयी० – ॥ ७ । १ । २ ॥
= तुरीय । च is elided.

With यत् – तुर्य ।
The feminine base is obtained by the addition of टाप् – अजाद्य० – ॥

4. Fifth पञ्चम - (स्त्री० - मी) ।

(i) नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५ । २ । ४९ ॥

Fully stated, संख्यायाः तस्य पूरणे डट्, असंख्यादेः नान्तात् मट् ।

The affix डट् is added to a संख्या word in the sense 'It completes that' further the augment मट् is prefixed to डट् if the संख्या word ends in न् and is not preceded by another संख्या word.

पञ्चानां पूरणः – पञ्चन्+डट् = पञ्चन्+म्+अ । 'मट्'
= पञ्चम । नलोपः० – ॥ ८ । २ । ७ ॥

स्त्रियां ङीप् – पञ्चमी ।

5. Sixth – षष्ठ-ष्ठी 'तस्य पूरणे डट् ।' 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।'

6. Seventh – सप्तम-मी ; Eighth – अष्टम-मी
Ninth – नवम-मी ; Tenth – दशम-मी
'तस्य पूरणे डट् ।' 'नान्तादसंख्यादेर्मट् ।'

7. Eleventh – एकादश-शी * ; twelfth – द्वादश-शी
Thirteenth – त्रयोदश-शी ; Fourteenth – चतुर्दश-शी
Fifteenth – पञ्चदश-शी ; Sixteenth – षोडश-शी
Seventeenth – सप्तदश-शी ; Eighteenth – अष्टादश-शी

8. Nineteenth – एकोनविंश-शी ; एकोनविंशतितम-मी
Also एकादूनविंश or एकान्नविंश ; एकादूनविंशतितम or एकान्नविंशतितम ।

(i) विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । ५६ ॥

The affix डट् is added to a संख्या word in the sense 'It completes that' ; further the augment तमट् – तम (अ, ट् इत्) is prefixed to it added after the संख्या words विंशति etc.

एकोनविंशति+डट् = एकोनविंश । ति is elided – ति विंशतेः० – ॥ ६ । ४ । १४२ ॥
or एकोनविंशतितम । With तमट् and डट् ।

9. Twentieth–विंश-शी, विंशतितम–मी ; Twenty-first–एकविंश-शी, एकविंशतितम – मी etc.

Thirtieth–त्रिंश-शी, त्रिंशत्तम-मी ; Thirty-first–एकत्रिंश-शी, एकत्रिंशत्तम – मी etc.
Similarly for चत्वारिंशत् and पञ्चाशत्.

---

* एकादशन्+डट् = एकादश । The टि 'अन्' is elided by 'नस्तद्धिते ।'
There is no augment 'मट्' as दशन् is preceded by another संख्या word.

10. Sixtieth - षष्टितम-मी ; Seventieth - सप्ततितम-मी
Eightieth - अशीतितम-मी ; Ninetieth - नवतितम-मी

(i) षष्टयादेश्चासंख्यादेः ॥ ५ । २ । ५८ ॥

Fully stated, असंख्यादेः षष्टयादेः च नित्यं तमट् ।

The augment तमट् is always prefixed to डट् added after षष्टि etc. not preceded by another संख्या word.

11. If, however, षष्टि etc. are preceded by a संख्या word, तमट् is optional.
Sixty-first — एकषष्ट - ष्टी or एकषष्टितम-मी ।
Seventy-first - एकसप्तत-ती or एकसप्ततितम-मी ।
Eighty-first - एकाशीत-ती, एकाशीततम-मी etc.
Ninety-first - एकनवत-ती, एकनवतितम-मी etc.

12. Hundredth — शततम-मी ; One thousandth - सहस्रतम-मी;
Ten thousandth - अयुततम-मी ; Completing One Lac - लक्षतम—मी etc.

(i) नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५ । २ । ५७ ॥

The augment तमट् is always prefixed to डट् added to संख्या words शत etc. and also to the words मास, अर्धमास and संवत्सर.
As there is no bar as to a संख्या word preceding - एकशततम, द्विशततम etc.

C. Miscellaneous derivatives from संख्या words.

1. Solitary, alone - एकाकिन्-नी ; एकक-किका ; एक-का ।

(i) एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५ । ३ । ५२ ॥

Fully stated, एकात् आकिनिच् कन्-लुकौ च असहाये ।

The affix आकिनिच् - आकिन् (इ च् इत्) is added to एक in the sense 'without companion'; also the affix कन् is added in the same sense and in both cases the affixes are alternately elided.
Thus एक एव इति एक+आकिनिच् = एकाकिन् (स्त्रियां ङीप् - एकाकिनी)
or एक+कन् = एकक (स्त्रियां टाप् - एकिका *)
or एक - elision of the affixes (स्त्रियां एका)

2. Collectives signifying groups or sets.
तदस्य परिमाणम् ॥ ५ । १ । ५७ ॥ संख्यायाःसञ्ज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५ । १ । ५८ ॥
A suitable affix can be added to a संख्या word in the sense 'that is its

---

* प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ७ । ३ । ४४ ॥
The अ preceding क् is replaced by इ.

measure' – तदस्य परिमाणम्, signifying the number itself (संज्ञा), a group (संघ), the arrangement in a group consisting of सूत्रs or the number of times a reading is repeated (अध्ययन).

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ ५ । १ । १८ ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ ५ । १ । २२ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ॥ ५ । १ । २४ ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ ५ । १ । २७ ॥

These सूत्रs allow the affixes कन्, ड्वुन्, ठञ् and अण् to be added to a संख्या word in the sense 'तदस्य परिमाणम्'.

(i) कन् to द्वि, त्रि, चतुर्, पञ्चन् etc. ; to विंशति and त्रिंशत् in the sense of संज्ञा; to शत, लक्ष etc.

पञ्च परिमाणम् अस्य – पञ्चन्+कन् = पञ्चक (स्त्रियाम् पञ्चिका)

संज्ञा – पञ्चकाः (पञ्चैव) शकुनयः – Just five large birds.

संघ – पञ्चकः – A group of five.

सूत्र – अष्टकं पाणिनीयम् – (पाणिनि's grammar consisting of सूत्रs arranged in eight chapters).

अध्ययन – पञ्चकम् अध्ययनम् – Study consisting of five readings.

Similarly, द्विक, त्रिक, चतुष्क, षट्क etc.

विंशतिरेव विंशतिकम् – Just twenty ; त्रिंशदेव त्रिंशत्कम् – Just thirty.

शतं परिमाणमस्य शतक (–तिका) signifying संज्ञा, संघ, सूत्र, अध्ययन.

(ii) 'ड्वुन्' to विंशति and त्रिंशत् signifying संघ, सूत्र and अध्ययन.

विंशतिः परिमाणमस्य विंशति+ड्वुन् = विंशति+वु ।
= विंशति + अक । *
= विंश + अक । 'ति विंशतेर्डिति ।'
= विंशक, A group or set of twenty.

Similarly, त्रिंशक ।

(iii) 'ठञ्' signifying संज्ञा, संघ, सूत्र and अध्ययन.

षष्टिः परिमाणमस्य षष्टि + ठ = षष्टि+इक । †

---

* युवोरनाकौ ॥ ७ । १ । १ ॥
The nasalised युँ and वुँ of affixes should be replaced by अन and अक respectively. (ड्वुँन् – प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ।)

† ठस्येकः ॥ ७ । ३ । ५० ॥
'ठ' in an affix added to a base is replaced by इक.

= षाष्टि+इक । §
= षाष्ट्+इक । इ is elided – यस्येति च ॥
= षाष्टिक ।।

Similarly, साप्ततिक, आशीतिक etc.

चत्वारिंशत् परिमाणमस्य = चत्वारिंशत् + ठञ् ।
= चत्वारिंशत् + क । ठ is replaced by क *
= चात्वारिंशत्क । तद्धितेष्वचा० – ॥

Similarly पाञ्चाशत्क etc.

स्त्रियां ङीप् – चात्वारिंशत्की, पाञ्चाशत्की etc.

(iv) अण् to सहस्र (शतमानविंशतिक० – ॥)

सहस्रं परिमाणमस्य – साहस्र । स्त्रियां ङीप् – साहस्री ।

अण् may be added to शतमान etc. in the senses 'तेन क्रीतम्' etc.

शतमानेन क्रीतम् – शातमान (–नी)

3. The whole and its parts.

(i) **संख्याया अवयवे तयप्** ॥ ५ । २ । ४२ ॥ (II, 19)

पञ्च अवयवा अस्य – पञ्चतय-यी Consisting of five parts.

Similarly, चतुष्टय–यी (ङीप् by टिड्ढाणञ्० –)

(ii) **द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा** ॥ ५ । २ । ४३ ॥

'तयप्' added to द्वि and त्रि is optionally replaced by अयच् (अय्)

द्वौ अवयवौ अस्य – द्वितय–यी

or द्वि + अयच् = द्व्+अय । (यस्येति च ।)
= द्वय – द्वयी †

Similarly त्रितय or त्रय – यी ।

---

§ **तद्धितेष्वचामादेः** ॥ ७ । २ । ११७ ॥
Fully stated, अङ्गस्य अचाम् आदेः अचः वृद्धिः ञ्णिति तद्धितेषु ।
The first of the vowels in a base is replaced by its वृद्धि substitute before a तद्धित affix which is ञित् or णित्.

* **इसुसुक्तान्तात् कः** ॥ ७ । ३ । ५१ ॥
'ठ' of an affix, added to a base ending in इस्, उस्, उक् (उ, ऋ, ऌ) and त, is replaced by 'क'.

† ङीप् is allowed by **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** ॥ १ । १ । ५६ ॥
What applies to the original holds good for the substitute, with certain restrictions. ङीप् by टिड्ढाणञ् – ।

4. Repetition – अभ्यावृत्ति ।

(i) संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ॥

The affix कृत्वसुच् – कृत्वस् (उ च् इत्) is added to a संख्या word when the repetition of an action is to be counted.

पञ्चन् + कृत्वसुच् = पञ्चकृत्व: – Five times

The base then is treated as an indeclinable–

माता शिशुं पञ्चकृत्वः अह्नः क्षीरं पययति – The mother feeds the baby with milk five times a day.

(ii) द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच । ५ । ४ । १८ ॥

The affix सुच् – स् (उ च् इत) is added to द्वि, त्रि and चतुर् – क्रियाभ्यावृत्तिगणने ।

द्वि + सुच = द्वि+स् = द्वि: – Twice.

Similarly, त्रि: – Thrice, चतु: – Four times (स् is elided – 'रात्सस्य ।')

(iii) एकस्य सकृच्च ॥ ५ । ४ । १९ ॥

Fully stated, एकस्य क्रियागणने सुच् सकृत् च ।

In counting the action, the affix 'सुच्' is added to एक which is moreover replaced by सकृत्.

एक+सुच = सकृत्+स् = सकृत् Once. (स् is elided – संयोगान्तस्य लोप: ।)

5. Distributiveness – वीप्सा ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ५ । ४ । ४३ ॥

Fully stated, संख्यैकवचनात् च प्रातिपदिकात् वीप्सायां शस् अन्यतरस्याम् ।

The affix शस् is added optionally to a संख्या word and to a प्रातिपदिक base in the singular number, conveying the sense of 'distributiveness', the action covering the whole of the sphere in which it is functioning. The base ending in शस् is treated as an indeclinable.

संख्या – द्वौ द्वौ or द्विश: मोदकौ ददाति – He gives two sweatmeats each.

त्रीन् त्रीन् or त्रिशः निष्कान् ददाति – He gives three निष्कs each.

एकवचन – माषं माषं or माषश: ददाति – He gives a माष each.

6. Part, manner, kind – विधा ।

(i) संख्याया विधार्थे धा ॥ ५ । ३ । ४२ ॥

The affix धा is added to a संख्या word in the sense of विधा – part, manner or kind of activity denoted by the sentence.

चतुर्धा विभाजति – He divides in four parts.

Similarly, पञ्चधा, षड्धा or षोढा (षषः उत्वं ष्टुत्वं च वा । A, 4, v)

(ii) अधिकरणविचाले च ॥ ५ । ३ । ४३ ॥

The affix धा is added to a संख्या word and there is a change in the number of things.

एकं राशिं पञ्चधा कुरुते – He divides one heap into five parts.

अनेकं राशिं एकधा कुरुते – He combines many heaps into one.

The base ending in धा is treated as an indeclinable

(iii) एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ५ । ३ । ४४ ॥

The affix धा is optionally replaced by ध्यमुञ् – ध्यम (उ ञ् इत्) when it is added to एक.

एकधा or ऐकध्यम् – Singly, in one way or at once.

(iv) द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ५ । ३ । ४५ ॥

(v) एधाच्च ॥ ५ । ३ । ४६ ॥

The affix धा added to द्वि and त्रि is optionally replaced by धमुञ् (धम) and also by एधाच (एधा).

Thus, द्विधा, द्वैधम् or द्वेधा ; त्रिधा, त्रैधम् or त्रेधा ।

(vi) धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् ॥ (वा०)

Sometimes the affix ड – अ (ड् इत्) is seen added to धमुञ् with no modification in meaning.

द्वैधम्+ड = द्वैध । The टि 'अम्' is elided – 'टेः ।'

द्वैध is used as an adjective, meaning twofold or double. Similarly, त्रैध.

7. Affixes signifying measurement.

(i) प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ५ । २ । ३७ ॥

Affixes द्वयसच्, दघ्नच् and मात्रच् are added to terms signifying a measurement in the sense that they constitute the measure of the word they qualify-the thing measured.

(ii) प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम (वा०)

This is a directive from भाष्य - indicating that the first two affixes (द्वयसच् and दघ्नच्) denote measures of height only.

ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् or ऊरुदघ्नं जलम् – Water reaching upto thighs.

मात्रच् can be used for all sorts of measures.

ऊरुमात्रं जलम् – Water reaching upto the thighs (height).

वितस्तिमात्रं वस्त्रम् – Cloth measuring a वितस्ति only (length).

प्रस्थमात्रः व्रीहिः – Rice measuring a प्रस्थ only (volume).

माषमात्रं सुवर्णम् – Gold measuring a माष only (weight).

स्त्रियां ङीप् – ऊरुद्वयसी-दघ्नी-मात्री । (टिड्ढाणञ्० –)

Sometimes the affix is elided (प्रमाणे लः ॥ वा०)

शमः प्रमाणमस्य शममात्रः or शमः – Of the measurement of a hand.

In the case of a द्विगु compound, the affix is always elided.

द्वौ शमौ परिमाणमस्य – द्विशमम् ।

When there is doubt regarding the measurement involving प्रमाण (length), परिमाण (other measures) and a संख्या word, the affix मात्रच् is used. – प्रमाण – शमः स्यात् न वा शममात्रः । परिमाण – प्रस्थः स्यात् न वा प्रस्थमात्रः । संख्या – पञ्च स्यात् न वा पञ्चमात्रः ।

Many times द्वयसच् and मात्रच् are added to bases ending in वतुप् without any change in meaning – वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ (वा॰)

यावदेव यावद्द्वयसम् or यावन्मात्रम् ; तावदेव तावद्द्वयसम् or तावन्मात्रम् ।

(ii) **पुरुषहस्तिभ्यामण्च** ॥ ५ । २ । ३८ ॥

Fully stated, तद् अस्य प्रमाणे पुरुषहस्तिभ्याम् अण् च ।

The affix अण्, as well as the affixes द्वयसच्, दघ्नच् and मात्रच् are added to पुरुष and हस्तिन् in the sense 'these are the measures'.

पुरुषः प्रमाणमस्य – पौरुषः प्राकारः (पुरुषद्वयसः–दघ्नः—मात्रः) स्त्रियां पौरुषी ।

हस्ती प्रमाणमस्य – हास्तिनः * (हस्तिद्वयसः—दघ्नः- मात्रः) स्त्रियां हास्तिनी ।

Examples :

ग्रामात्सरः द्वौ क्रोशौ ।

माता मित्रं पिताचेति स्वभावात् त्रितयं हितम् ।

विप्रो जानुदघ्ने जले सूर्यमभि तिष्ठति गायत्रीं च त्रिष्पठति । †

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षडेते यत्र विद्यन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥

शोकस्थानसहस्त्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तलम् ।
तत्राऽपि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

इच्छति शती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते ।
लक्षाधिपस्तथा राज्यं राज्यस्थः स्वर्गमीहते ॥

सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृज्जल्पन्ति साधवः ।
सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥

---

* 'तद्धितेष्वचामादेः' – वृद्धिः । टि 'इन्' is not elided – इनण्यनपत्ये ॥ ६ । ४ । १६४ ॥ – 'इन्' at the end of a base remains as it is before the affix अण् – not used in the sense of अपत्य.

† द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ८ । ३ । ४३ ॥ The विसर्ग at the end of द्विः, त्रिः and चतुः used in the sense of अभ्यावृत्ति is optionally replaced by ष् before a guttural or a labial. द्विः करोति – द्विष्करोति ; द्विः पठति – द्विष्पठति ।

॥ परिशिष्टम् ॥

विभक्ति - 'सुप्'

The term विभक्ति applies to the सुप् affixes indicated by the technical phraseology प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, and सप्तमी. These are terms given by the old grammarians accepted by the system of पाणिनि * – विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

These सुप् affixes are in triplets of एकवचन, द्विवचन and बहुवचन standing for singular, dual and plural numbers. †

The term विभक्ति also applies to तिङ् affixes.

सम्बोधन and सम्बुद्धि ।

The प्रथमा विभक्ति is used for सम्बोधन – addressing, the singular of which is known as सम्बुद्धि.

1. प्रथमा । (सु, औ, जस्)

a. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २ । ३ । ४६ ॥ (II, परि॰)

प्रथमा – the first nominal triplet is used to convey the sense only of a प्रातिपदिक base, the gender only, or a number only. – रामः etc. ‡

b. सम्बोधने च ॥ २ । ३ । ४५ ॥ (I, 16)

प्रथमा is used for addressing in the vocative – हे राम ।

2. द्वितीया । (अम्, औट्, शस्)

a. कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥ (I, 20)

A word which is a कर्म (in relation to the verb) takes the द्वितीया विभक्ति when it is not specifically indicated by the verb (अनभिहिते). §

(i) कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १ । ४ । ४९ ॥ (I, 20)

That which the कर्ता wants to achieve most by means of the क्रिया is the कर्म – हरिं भजति, (He) worships हरि.

(ii) तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ १ । ४ । ५० ॥ (I, 20)

It can also be termed as कर्म if it is not directly desirable but is connected with the क्रिया in a similar way – ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते ।

---

* सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः प्राचां संज्ञा ।

† सुपः ॥ १ । ४ । १०३ ॥ सुपः त्रीणि त्रीणि वचनानि एकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

‡ See Book II परिशिष्ट.

§ अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः – हरिः सेव्यते ; लक्ष्म्या सेवितः ; शतेन क्रीतः शत्यः; प्राप्त आनन्दो यं सः प्राप्तानन्दः ।

(iii) अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

When a कारक is not specified as अपादान etc., it may be regarded as कर्म – गां दोग्धि पयः (He) milks the cow *

(iv) अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ (वा०)

Words meaning देश – place, काल – time, भाव – root-sense गन्तव्योऽध्वा – the road to be traversed, standing in no specific कारक relationship with an intransitive verb are treated as कर्म.

कुरून् स्वपिति – Sleeps in the country of the कुरुs ; मासमास्ते – Stays for a month; गोदोहमास्ते – Stays for the duration of the milking of the cow; क्रोशमास्ते – Stays along for a क्रोश.

---

* Such अकथित relationships have been confined to the following roots only and other roots having the same meaning.

दुह्-याच्-पच्-दण्ड्-रुधि-प्रच्छि-चि-ब्रू-शासु-जि-मथ्-मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

Words connected through the verb with the principal objects of the twelve roots दुह्, याच् etc. and the four roots नी, हृ, कृष् and वह् are अकथित in their कारक relationship. These are treated as indirect objects and take the द्वितीया विभक्ति.

पयो दोग्धि गाम्	– (He) milks the cow.
वसुधां याचते बलिम्	– (He) asks the earth of बलि.
ओदनं पचति तण्डुलान्	– (He) cooks rice out of grains.
शतं दण्डयति अपराधिनम्	– (He) fines a hundred (coins) of the offender.
गाम् अवरुणद्धि व्रजम्	– (He) confines the cow to the cow-pen.
पन्थानं पृच्छति आटविकम	– (He) asks the way of the forester.
फलानि अवचिनोति वृक्षम्	– (He) gathers fruits of the tree.
कथाः ब्रूते श्रोतॄन्	– (He) tells stories to listners.
धर्मं शास्ति अन्तेवासिनम्	– (He) teaches the law to the pupils.
शतं जयति माणवकम्	– (He) wins a hundred of माणवक.
(देवाः) सुधाममथ्नन् क्षीरनिधिम्	– (The gods) churned nectre of the ocean of milk.
(असुरः) सुधाममुष्णात् देवान्	– (The demon) stole nectre of the gods.
अजां नयति, हरति, कर्षति वहति वा ग्रामम्	– (He) takes the she-goat to the village.

Also in the case of roots having the same meanings. –

वसुधां भिक्षते बलिम् – (He) asks the earth of बलि.

(v) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥ *

What was the कर्ता in the non-causal construction for verbs meaning 'movement', 'knowledge', 'eating', verbs having for their object a word-read or recited, and a verb which is अकर्मक, is treated as कर्म in the causal construction.

Non-causal - गजः तडागं गच्छति ; causal - हस्तिपः गजं तडागं गमयति ।

(vi) अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ १ । ४ । ४६ ॥ (II, 7)

(vii) अभिनिविशश्च ॥ १ । ४ । ४७ ॥ (II, 8)

(viii) उपान्वध्याङ्वसः ॥ १ । ४ । ४८ ॥ † (II, 10)

The support for the activity indicated by verbs formed by the roots शीङ्, स्था and आस् preceded by अधि is treated as कर्म.

अधिशेते - अधितिष्ठति - अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।

Also for विश् preceded by अभि and नि, and वस् preceded by उप, अनु, अधि and आङ - अभिनिविशते सन्मार्गम् ; वनमुपवसति-अनुवसति-अधिवसति-आवसति ।

b. द्वितीया विभक्ति occurs in the following instances-

(i) उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ (वा०) (II, 6)

Words joined to उभयतस् and सर्वतस, धिक्, and the three indeclinables उपरि, अधस् and अधि (repeated) take the द्वितीया विभक्ति.

उभयतः कृष्णं गोपाः ; सर्वतः दुर्गम् अरण्यम् etc.

(ii अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ (वा०) (II, 6)

अभितः or परितः कृष्णम् ; ग्रामं समया etc.

(iii) अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥ (II, 6)

अन्तरा त्वां च मां च हरिः ; अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

(iv) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २ । ३ । ५ ॥ (II 19)

Words signifying time and space take द्वितीया if the action indicated has close association with them.

मासमधीते - (He) studies for the entire duration of a month.

क्रोशं कुटिला नदी - The river flows turbulently for the course of a complete क्रोश.

---

* For a detailed discussion of this सूत्र and the वार्त्तिकs following refer Book II, Chap. 1.

† अभुक्तर्थस्य न ॥ (वा०) - If however starving is the meaning सप्तमी is enjoined - वने उपवसति, (He) starves in the forest.

When there is a break, however,

मासस्य द्विः अधीते – (He) studies twice a month.

कर्मप्रवचनीयुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥ (II, 6) *

Some of the indeclinables are called कर्मप्रवचनीय (included in the प्रादि group), when used in certain senses. These are enumerated in a number of सूत्रs beginning with कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥ which is an अधिकार सूत्र uptil अपिः पदार्थ० – ॥ १ । ४ । ९६ ॥ A word associated with a कर्मप्रवचनीय takes the द्वितीया विभक्ति.

(i) अनुर्लक्षणे ॥ १ । ४ । ८४ ॥ जपमनु प्रावर्षत् – It rained after the chanting of prayer.

(ii) तृतीयार्थे ॥ १ । ४ । ८५ ॥ नदीमन्ववसिता सेना – The army is stationed along the river.

(iii) हीने ॥ १ । ४ ८६ ॥ हरिमनु सुराः – The gods are inferior to हरि.

(iv) उपोऽधिके च ॥ १ । ४ । ८७ ॥ हीने – उप हरिं सुराः – "

When the sense is अधिक, सप्तमी is used.

उप आढके द्रोणः – A द्रोण is more than an आढक.

(v) लक्षणेत्थंभूता० – ॥ १ । ४ । ९० ॥

लक्षण – वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् – Lightening blazes at a tree.

इत्थंभूताख्यान – भक्तः विष्णुं प्रति परि अनु वा – Devoted to विष्णु.

(vi) अभिरभागे ॥ १ । ४ । ९१ ॥ भक्तः हरिमभि – Devoted to हरि.

अभि is a कर्मप्रवचनीय in the above senses except that of भाग or share.

यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् – Give that which is my share.

(vii) अतिरतिक्रमणे च ॥ १ । ४ । ९५ ॥ अति देवान् कृष्णः – कृष्ण surpasses the gods.

3. तृतीया । (टा, भ्याम्, भिस्)

a. (i) कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥ (I, 20)

The कर्ता (agent) and the करण (instrument) in a sentence take the तृतीया विभक्ति – रामेण बाणेन हतो वाली – वाली was killed with an arrow by राम.

That which has been of the greatest use as means in the success of an activity denoted by the verb, is करण (साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४ ॥)

कुसुमैः अर्चति – (He) worships with flowers.

(ii) दिवः कर्म च ॥ १ । ४ । ४६ ॥ (II, 18)

In the case of the verb दिव्, the instrument is alternately regarded as कर्म. अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति – (He) plays with dice.

---

* कर्मप्रवचनीयs are discussed in detail in Chap. 6, Book II.

(iii) संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २२ ॥ (III, 6)

The कर्म of the root सं+ज्ञा takes तृतीया optionally.

पित्रा पितरं वा संजानीते – (He) knows his father (i. e. lives in harmony with).

b. तृतीया occurs in the following instances:

(i) अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥ (II, 19)

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे is drawn from the preveous सूत्र. अपवर्ग means the acquiring of the desired object.

मासेन-क्रोशेन अनुवाक: अधीत: – अनुवाक was mastered in a month or while covering a क्रोश.

(ii) सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ । ३ । १९ ॥ (II,6)

A word coming with सह indicating someone or something of secondary importance (in the sentence) takes the तृतीया विभक्ति.

पुत्रेण सह आगतः पिता – The father came accompanied by his son.

(iii) येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥ (II, 18)

A limb which has a defect is placed in तृतीया when it indicates the deformity of a person. अक्ष्णा काण: – Blind by one eye.

(iv) इत्थंभूतलक्षणे ।. २ । ३ । २१ ॥ (II, 10)

Anything which indicates a particular state of somebody or something is placed in ततीया. जटाभिस्तापस: – An ascetic as indicated by matted hair.

(v) हेतौ ॥ २ ३ । २३ ॥ (II, 3)

When a word indicates the reason of a thing, an attribute or an action, it takes the तृतीया विभक्ति. *

---

* हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूत: न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिम: (तत्त्वबोधिनी)। हेतु here means anything capable of achieving a result generally, not as understood by – तत्प्रयोजको० – ॥ १ । ४ । ५५ ॥

द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारधारणं च हेतुत्वम् ।

करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतम् च ।

तृतीया is ordained for करण by कर्तृकरणयो० –।। २ । ३ । १८ ।। But करण is a definte कारक relationship which is related to a क्रिया. हेतु on the other hand may affect a द्रव्य, गुण or क्रिया (द्रव्यादि) which may or may not involve an activity.

फलमपोह हेतु: (सि० कौ०) – The object of an undertaking is also हेतु.

अध्ययनेन वसति – (He) stays for the sake of studies.

Note षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २ । ३ । २६ ॥ (See sec. 6)

पुण्येन दृष्टो हरिः – हरि is seen by merit.

(vi) गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका ॥ (सि० कौ०)

A क्रिया which is understood, can also ordain a कारकविभक्ति.

अलं श्रमेण – Nothing is gained by toil.

साध्यं नास्ति इत्यर्थः – साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् – करणे तृतीया।

चतुर्थी। (ङे, भ्याम्, भ्यस्)

a. चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

That which denotes the संप्रदान कारक is placed in the चतुर्थी विभक्ति, whenever the sense is not otherwise conveyed.

(i) कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ १ । ४ । ३२ ॥ (I, 20)

In respect of an act of giving, one for whom the gift is intended, is संप्रदान.

द्विजाय धनं यच्छति – (He) gives wealth to a brahmin.

क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ (वा०)

Also when an activity is involed, one for whose benefit it is intended is संप्रदान. वत्साय त्वरते – (She) hurries for the child or calf.

(ii) रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ १ । ४ । ३३ ॥ (II, 6)

शिशवे मधु रोचते – A child likes honey.

(iii) श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ १ । ४ । ३४ ॥

With श्लाघृ कत्थने (to praise) ह्नुङ् अपनयने (to take away), ष्ठा गतिनिवृत्तौ (to stand still), शप उपालम्भे (to scold), the one whom it is desired to make known to or inform becomes संप्रदान. *

गोपी कृष्णाय श्लाघते – गोपी praises कृष्ण (with the intention of making it known to him)

(iv) धारेरुत्तमर्णः ॥ १ । ४ । ३५ ॥ (II, 9)

With the verb धारि, to owe (causal of धृञ् धारणे), the creditor is संप्रदान. देवदत्ताय शतं धारयति – (He) owes a hundred to देवदत्त,

(v) स्पृहेरीप्सितः ॥ १ । ४ । ३६ ॥ (II, 3)

For स्पृह्, what is desired is संप्रदान.

बालाः फलेभ्यः स्पृहयन्ति – Children desire for fruits.

(vi) क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥ † (II, 14)

हरये क्रुध्यति – (He) is angry upon हरि.

---

* Normally it could be the कर्म.

† क्रुधद्रुहो ० – ॥ १ । ४ । ३८ ॥ (II, 4) When the words क्रुध् and द्रुह् are with उपसर्गs, the person affectedy becomes the कर्म- हरिमभिक्रुध्यति। (कर्मणि द्वितीया)

(vii) राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ १ । ४ । ३९ ॥

With राध्, to propitiate, and ईक्ष्, to look to, the person regarding whom various questions are asked, is संप्रदान.

कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा – (गर्गः) reflects about कृष्ण (when asked).

(viii) प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ १ । ४ । ४० ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ १ । ४ । ४१ ॥

In the case of श्रु preceded by प्रति and आ, meaning to promise, the agent who had previously asked, becomes संप्रदान.

विप्राय गां प्रतिशृणोति-आशृणोति – Promises a cow to a brahmin (when he had asked for it).

Similarly with गॄ preceded by अनु and प्रति in the sense of encouraging by repeating. होत्रे अनुगृणाति – Encourages the होतृ.

(ix) परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ४४ ॥ (II, 6)

When the meaning involved is engaging for a specific time on payment of wages (परिक्रयण), the means (साधकतमं करणम्) is called संप्रदान optionally. शतेन शताय वा परिक्रीतः – Engaged for a hundred.

b. चतुर्थी occurs in the following instances:

(i) तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या ॥ (वा०)	मुक्तये हरिं भजति ।	(II, 5)
क्लृपि संपद्यमाने च ॥ (वा०)	भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते ।	(II, 18)
उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ (वा०)	वाताय कपिला विद्युत् ।	
हितयोगे च (वा०)	ब्राह्मणाय हितम् ।	(II, 17)

(ii) क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ २ । ३ । १४ ॥

When there is another क्रिया involved (as उपपद), the कर्म of that क्रिया which is understood, is placed in चतुर्थी in construction with another verb denoting an action. फलेभ्यः याति । (फलानि आहर्तुम् याति इत्यर्थः)

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ २ । ३ । १५ ॥ भाववचनs (Ref. सूत्र ॥ ३ । ३ । ११ ॥) having the force of the affix तुमुन् take चतुर्थी – यागाय याति (यष्टुम् याति इत्यर्थः)

(iii) नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ॥ २ । ३ । १६ ॥ हरये नमः * (II, 4)

(iv) मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ २ । ३ । १७ ॥ (II, 10)

न त्वां तृणं तृणाय वा मन्ये – I do not rate you even as a straw.

---

* उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ (वा०)

However a विभक्ति enjoined by a particular कारक relationship holds good to an उपपद विभक्ति. नमस्करोति देवान् – देव as the object to the क्रिया of bowing takes द्वितीया.

(v) गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ २ । ३ । १२ ॥ (II, 16)

ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति – (He) goes to a village.

5. पञ्चमी । (ङसि, भ्याम्, भ्यस्)

a. अपादाने पञ्चमी ॥ २ । ३ । २८ ॥ (I, 20)

An अपादान कारक is placed in पञ्चमी if the sense is not otherwise conveyed.

(i) ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १ । ४ । २४ ॥ (I, 20)

When there is seperation, the point from which seperation takes place is अपादान. This point itself may be steady or moving. ग्रामादायाति – (He) comes from the village; धावतः अश्वात्पतति – Falls off a running horse.

(ii) जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ (वा०) (II, 7)

पापाज्जुगुप्सते – (He) abhores sin etc.

(iii) भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १ । ४ । २५ ॥ (II, 6)

चोरात् बिभेति – Scared of a thief.

Why भयहेतुः – अरण्ये बिभेति (He) gets scared in a forest.

(iv) पराजेः असोढः ॥ १ । ४ । २६ ॥ (II, 7)

अध्ययनात्पराजयते – (He) is overcome by studies.

(v) वारणार्थानामीप्सितः ॥ १ । ४ । २७ ॥ (III, 2)

In the case of verbs meaning 'stopping' or 'preventing,' the object from which one is warded off, is called अपादान. Thus यवेभ्यः गां वारयति – Wards off the cow from the barley. But गां वारयति क्षेत्रे – Wards off the cow in the field.

(vi) अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

मातुर्निलीयते कृष्णः – कृष्ण hides from his mother.

Only when the hiding is wilful, otherwise, चोरान्न दिदृक्षते – (He) does not wish to be seen by thieves.

(vii) आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २९ ॥ (III, 10)

The person involved in regular teaching is अपादान in relation to the verb. उपाध्यायादधीते – (He) learns from a preceptor.

But नटस्य गाथां शृणोति – (He) listens to the story narrated by an actor.

(viii) जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥ (III, 2)

बलात् मदः जायते – Arrogance is born out of power.

(ix) भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

गिरेः निर्झरः प्रभवति – The spring originates from the mountain.

(x) There are a number of वार्त्तिकs enjoining the use of पञ्चमी for different कारकs.

ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ (वा०)

पञ्चमी is used for a कर्म or an आधार when there is elision of the affix ल्यप्. प्रासादात् प्रेक्षते (प्रासादम् आरुह्य) ; आसनात् प्रेक्षते (आसने उपविश्य) ।

गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् ॥ (वा०) (II, 5)

A क्रिया which is understood can also ordain a कारक विभक्ति.

कस्मात्त्वम्, नद्याः – Where do you come from – from the river.

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ (वा०)

A word indicating the point of time or space from which distance is measured, is placed in पञ्चमी.

वनात् ग्रामो योजनं योजने वा – The village is one योजन away from the forest.

Words measuring the distance in space in this case are placed in प्रथमा or सप्तमी – तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ (वा०) – योजनं or योजने ।

कालात् सप्तमी च वक्तव्या ॥ (वा०)

Words denoting distance in time are placed only in सप्तमी.

कार्तिक्या आग्रहायणी मासे – अग्रहायण is one month from कार्तिक.

b. पञ्चमी occurs in the following cases:

(i) अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २ । ३ । २९ ॥ (II, 6)

अन्यः रामात् – Different from राम, etc.

(ii) पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ २ । ३ । १० ॥ *

अप हरेः न सुखम् – There is no happiness without हरि. etc.

(iii) प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ २ । ३ । ११ ॥

अङ्गदः रामात् प्रति - अङ्गद is a representative of राम. etc.

(iv) अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २ । ३ । २४ ॥

A debt implying the cause but not the agent, takes पञ्चमी.

शतात् बद्धः – Bound because of a debt of hundred.

But शतेन बद्धः - Bound by a debt of hundred.

(v) विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २ । ३ । २५ ॥

A noun which indicates an attribute and stands as a cause of an action (हेतु) and which is not feminine in gender, takes पञ्चमी optionally.

---

* अपपरी० – ॥ १ । ४ । ८८ ॥, आङ् मर्यादा० – ॥ १ । ४ । ८९ ॥, प्रतिः प्रतिनिधि० –॥ १ । ४ । ९२ ॥ – कर्मप्रवचनीयाः । (II, 6)

Otherwise तृतीया applies. जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः – Bound by dullness.
When an attribute is not meant – धनेन कुलम् ।
In the case of the feminine gender – बुद्ध्या मुक्तः ।

(vi) पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥ (II, 6)

पृथग् रामात्, रामेण, रामं वा – Without राम etc.

(vii) करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ २ । ३ । ३३ ॥ (II, 19)

स्तोकात् स्तोकेन वा लभ्यः – Obtainable with little effort.

(viii) दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥ (II, 17)

ग्रामस्य ग्रामात् वा दूरं, दूरेण, दूरात् वा – Far from the village.

6. षष्ठी । (ङस्, ओस्, आम्)

(i) षष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥ (I, 20)

The three affies ङस्, ओस् and आम् stand for the 6th ending – षष्ठी, which is used where there is a relationship between words (other than that of a कारक or a प्रातिपदिक), such as that of ownership, possession etc. This is covered by the term शेष *

देवदत्तस्य पुत्रः – Son of देवदत्त.

कर्म etc. may also take the 6th ending to indicate a relationship in a general way – कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव.

मातुः स्मरति । फलानां तृप्तः । जनानां धन यच्छति । सतां गतम् ।

(ii) षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २ । ३ । २६ ॥ (II, 5)

When the word हेतु occurs the object is placed in षष्ठी.

अन्नस्य हेतोर्वसति – (He) stays for the sake of food.

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २ । ३ । ३० ॥

With a सर्वनाम, however, षष्ठी as well as तृतीया occurs – केन हेतुना, कस्य हेतोः ।

(iii) षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ २ । ३ । २७ ॥ (II, 6)

Affixes having the sense of अतसुच् etc. govern षष्ठी.

ग्रामस्य दक्षिणतः – To the north of the village.

This is an exception to पञ्चमी (अन्यारादि० – ॥ २ । ३ । २९ ॥ Sec. ɔ b.)

(iv) एनपा द्वितीया ॥ २ । ३ । ३१ ॥

With a word ending in एनप् both षष्ठी and द्वितीया are used – दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा ।

---

* शेषसंबन्ध has to be differentiated from कारकसंबन्ध which is strictly between a word and a क्रिया – करोति इति कारकम्, येन विना क्रियानिर्वाहो न भवति तत् ।

(v) दूरान्तिकार्थेभ्यः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३४ ॥ (II, 17)

With words meaning far or near, षष्ठी and पञ्चमी are used – दूरं, निकटं ग्रामस्य ग्रामात् वा ।

(vi) 'शेष' is understood in the following instances:

a. ज्ञः अविदर्थस्य करणे ॥ २ । ३ । ५१ ॥ (करणे) (III, 6)

सर्पिषः जानीते – (He) engages in sacrifice with clarified butter.

b. अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥ (कर्मणि) (III, 10)

अध्येति मातुः – (He) remembers his mother.

c. कृञः प्रतियत्ने ॥ २ । ३ । ५३ ॥ (कर्मणि) (III, 4)

एधो दकस्य उपस्कुरुते -- Fuel gives quality to the water.

d. अशिषि नाथः ॥ २ । ३ । ५५ ॥ (कर्मणि) (II, 5)

सर्पिषः नाथनम् — Hope for a supply of clarified butter.

e. जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ २ । ३ । ५६ ॥ (कर्मणि)

चौरस्य उज्जासनम् – Molestation of the thief; etc.

f. व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ २ । ३ । ५७ ॥

शतस्य व्यवहरणं पणनं वा – Gambling with a hundred.

g. दिवस्तदर्थस्य ॥ २ । ३ । ५८ ॥ (कर्मणि) (II, 18)

शतस्य दीव्यति – (He) stakes a hundred.

With an उपसर्ग - शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति (विभाषोपसर्गे ॥ २ । ३ । ५९ ॥)

h. प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥ (कर्मणि)

अग्नये छागस्य प्रेष्य – Despatch the goat into fire.

i. कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ २ । ३ । ६४ ॥ (अधिकरणे) (II, 6)

With affixes having the sense of कृत्वसुच्, the अधिकरण indicating time takes the 6th ending – पञ्चकृत्वः, द्विः वा अह्नः भोजनम् – (He) eats five times or twice a day.

j. कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २ । ३ । ६५ ॥ (कर्तरि, कर्मणि)

With a कृदन्त base: कर्तरि – कृष्णस्य कृतिः; कर्मणि – जगतः कर्ता कृष्णः । गुणकर्मणि वेष्यते ॥ (वा०) षष्ठी is used optionally for an अप्रधान कर्म- नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा । उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥२।३।६६॥ आश्चर्यः गवां दोहोऽगोपेन ।

(vii) षष्ठीनिषेध ।

a. न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ २ । ३ । ६९ ॥

षष्ठी is not used to indicate the कर्ता or कर्म connected with a कृदन्त form derived from लट् etc. (लादेश), or the affixes उ and उक, or an indeclinable, or derivatives from the affixes क्त and क्तवतु (निष्ठा), or affixes having the sense of खल् or the affixes covered by तृन् (शतृ, शानन्,

चानश्, तृन्) *

लादेश – कुर्वन् कुर्वाणः वा सृष्टिं हरिः – हरि, the creator of the universe.
उ – हरिं दिदृक्षुः – Desirous of seeing हरि.
उक †– दैत्यान् घातुको हरिः – हरि, the destroyer of demons.
अव्यय – सुखं कर्तुम् – To achieve happiness.
निष्ठा § – विष्णुना हता दैत्याः – Demons are killed by विष्णु.
दैत्यान् हतवान् विष्णुः – विष्णु has killed the demons.
खलर्थ – ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा – The world is created by हरि easily.
तृन् – सोमं पवमानः (शानन्), आत्मानं मण्डयमानः (चानश्), वेदमधीयन् (शतृ) ‡, कर्ता लोकान् (तृन्)।

b. अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

षष्ठी is not used with derivatives from अक implying the future and इन implying indebtedness.

सतः पालकः – The protector of the good (सतः – plural in द्वितीया)
व्रजं गामी – (He) has to go to व्रज.

c. कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥ $

The कर्ता takes षष्ठी optionally with a derivative of कृत्य suffixes.
मया मम वा सेव्यः हरिः – हरि to be served by me.

---

* सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ (सि० कौ०)
This bar relates to कर्ता and कर्म as कारकs ; if treated as शेष, षष्ठी will be used – ब्राह्मणस्य कुर्वन् ।

† कमेरनिषेधः ॥ (वा०) कम् is an exception – धनस्य कामुकः, Desirous of wealth.

§ The rule न लोकाव्यय० – ॥ is an exception to कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २ । ३ । ६५ ॥ There is a counter exception in (i) क्तस्य च वर्तमाने ॥ २ । ३ । ५५ ॥ क्त used in the sense of the present tense governs षष्ठी. राज्ञां मतः – Approved by kings.

(ii) अधिकरणवाचिनश्च ॥ २ । ३ । ६८ ॥ Also when the derivative of क्त indicates an अधिकरण. इदम् एषाम् आसितम् – This is their seat.

‡ द्विषः शतुर्वा (वा०) This is optional with द्विष् affixed with शतृ – चोरस्य चोरम् वा द्विषन् ।

$ 'कृत्यानाम्' is separated and 'उभयप्राप्तौ' and 'न' are drawn to attach to it meaning a कर्ता and a कर्म, not specified, do not take षष्ठी.
नेतव्याः व्रजं गावः कृष्णेन – कृष्ण has to take the cattle to the village.
Here there are two objects – गो (मुख्य) and व्रज (अप्रधान)

d. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ७२ ॥ ॥ (II, 17)

तृतीया or षष्ठी is used in connection with words meaning तुल्य etc.

तुल्यः, सदृशः, समः कृष्णस्य कृष्णेन वा – Equal to कृष्ण.

Not with तुला and उपमा – तुला, उपमा वा कृष्णस्य नास्ति – There is no comparision to कृष्ण.

e. चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ २ । ३ । ७३ ॥

षष्ठी and alternately चतुर्थी is used with words आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख and their synonyms, when wellwishing is implied.

आयुष्यं चिरं जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् – May long life be assured to कृष्ण.

But देवदत्तस्यायुष्यमस्ति, which is just a statement of the fact that देवदत्त has a long life.

7. सप्तमी । (ङि, ओस्, सुप्)

a. सप्तम्यधिकरणे च ॥ २ । ३ । २६ ॥ * (I, 20)

A कारक which indicates अधिकरण is placed in सप्तमी विभक्ति. The support either to the कर्ता or the कर्म for the activity denoted by the verb is अधिकरण – आधारोऽधिकरणम् ॥ १ । ४ । ४५ ॥ †

नगरे वसति – Resides in the town; पात्रे ओदनं पचति - Cooks rice in a vessel.

क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ (वा०)

With words formed with the तद्धित affix इनि added to the past participle क्त, the कर्म takes सप्तमी – अधीती व्याकरणे - Well read in grammer.

b. सप्तमी is used in the following instances :

(i) साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ (वा०) (II, 17)

Words साधु and असाधु govern the 7th ending.

साधुः मातरि कृष्णः, असाधुः मातुले – कृष्ण is good to his mother, vicious to his uncle (कंस).

---

* च in the सूत्र draws 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' from ॥ २ । ३ । ३५ ॥ and implies the use of सप्तमी for words meaning दूर and अन्तिक (in addition to द्वितीया, तृतीया and पञ्चमी)

अन्तिके दूरे वा ग्रामस्य - Near or away from the village.

† This आधार may be of three kinds:

औपश्लेषिकः – कटे आस्ते, Sits on a mat (direct contact)

वैषयिकः – मोक्षे इच्छति, Desires for मोक्ष (a subject matter)

अभिव्यापकः – सर्वस्मिन् आत्मास्ति, Soul pervades everything (pervasion)

(ii) निमित्तात् कर्मयोगे ।। (वा०) *

If the cause or object of an undertaking is connected with the कर्म it takes सप्तमी.

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

(He) kills the leopard for its skin, the elephant for its tusks, the deer for the tuft of hair, पुष्कलक (a musk deer) is killed for its sac.

(iii) यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥ †

Words, the activity indicated by which coincides with the occurrence of another, takes the सप्तमी विभक्ति.

सूर्ये तपति छत्रं धारयति – (He) holds an umberlla while the sun shines.

शङ्खेषु ध्मायमानेषु नगरीं प्रविशति – (He) enters the city while conches are being blown.

षष्ठी चाऽनादरे ।। २ । ३ । ३८ ।।

When the sense conveyed is that of contempt or disregard, षष्ठी also can be used under similar instances.

रुदत्याः मातुः, रुदत्यां मातरि पुत्रः प्राव्रजत् –

The son went away (as a mendicant) disregarding the weeping mother.

(iv) स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ २ । ३ । ३९ ॥
आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।।। २ । ३ । ४० ॥
यतश्च निर्धारणम् ॥ २ । ३ । ४१ ॥

With words स्वामी, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभ and प्रसूत, सप्तमी can be used alternately (or षष्ठी in due course),

गवां गोषु वा स्वामी – The owner of cows.

With the words आयुक्त and कुशल – आयुक्तः, कुशलः हरिपूजने हरिपूजनस्य वा – Engaged or clever in the worship of हरि.

Similariy षष्ठी or सप्तमी is used to indicate something from which a part is singled out. §

नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः – A brahmin is superior among mankind.

(v) साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।। २ । ३ । ४२ ।।

* This is an exception to हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥ which enjoins तृतीया.

† This goes to form what may be called locative absolutes (Chapt. 14)

§ पञ्चमी विभक्ते ।। २ । ३ । ४२ ।। When this singling out indicates a विभक्ति i. e a distinct difference or distinction (निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव) पञ्चमी is the ending used – माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः ।

The people of मथुरा are richer than those of पाटलिपुत्र

साधु and निपुण govern the सप्तमी विभक्ति when praise is implied.

मातरि साधुः निपुणो वा – Devoted to mother.

When the sense of regard is not there,

निपुणः राज्ञः भृत्यः – A clever servant of the king.

Not if प्रति occurs in the sentence – साधुः, निपुणः मातरं प्रति । *

अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् (वा०)

This also includes परि and अनु – साधुः, निपुणः मातरं परि, अनु ।

(vi) प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४४ ॥ (II. 20)

With प्रसित and उत्सुक both सप्तमी and तृतीया are used.

प्रसितः, उत्सुकः हरिणा हरौ वा – Eager towards हरि.

(vii) नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥ † (II, 13)

When there is लुप्-elision of an affix for a word meaning a constellation it will take सप्तमी as well as तृतीया in अधिकरण.

मूलेनावाहयेत् देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् – The goddess is invoked when the moon is in the मूल नक्षत्र and immersed when in श्रवण.

(viii) सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

Words denoting time and space (काल and अध्वन्) ‡ placed between two कारकs will take सप्तमी or पञ्चमी.

अद्य भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद् वा भोक्ता – Having eaten today he will again eat after two days.

The कर्ता is operating twice with an interval of time – कर्तृशक्त्योर्मध्ये अयं कालः ।

Space – इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्, Standing here he can hit the target a क्रोश away.

(ix) यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २ । ३ । ९ ॥ (II, 6)

A कर्मप्रवचनीय implying excess or a relation of lordship governs सप्तमी.

उप परार्धे हरेः गुणाः – हरि's virtues exceed a परार्ध.

In the case of ईश्वरवचन (involving स्वस्वामीसंबन्ध), however the master or lord and that which is owned, take सप्तमी alternately.

अधि भुवि रामः or अधिरामे भूः – राम is the lord of the earth.

अधि is a कर्मप्रवचनीय in the sense of ownership – अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ९७ ॥

When in construction with कृ, अधि is a कर्मप्रवचनीय optionally – विभाषा कृञि ॥ १ । ४ । ९८ ॥

यदत्र मामधिकरिष्यति – If he appoints me here. माम् – (कर्मणि द्वितीया)

---

* कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

† नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥ enjoins the तद्धित affix अण्, which is elided by लुबविशेषे ॥ ४ । २ । ४ ॥ So there is a लुप्-elision in this case. It has be a नक्षत्र – पञ्चालेषु तिष्ठति – There is लुप् involved (जनपदे लुप् ॥) but पञ्चाल is the name of a country.

‡ 'कालाध्वनोः' is drawn from ॥ २ । ३ । ५ ॥

An Index of सूत्रs and वार्त्तिकs explained in Book III

	No.	Chap.	Page
अकथितं च ।।	1. 4 51	परि०	208
अकर्तर्यृणे पञ्चमी ।।	2. 3. 24	परि०	215
अकर्मकधातु० – ।।	(वा०)	परि०	208
अकर्मकाच्च ।।	1. 3. 35	IV	48
अकेनोर्भविष्यदा ० – ।।	2. 3. 70	परि०	218
अकर्मकाच्च ।।	1. 3. 45	VI	31
अकृतव्यूहाः ० – ।।	(वा०)	XIII	127
अकृत्सार्वधातु ० – ।।	7. 4. 25	II	14
अक्ष्णोऽन्यतरस्याम् ।।	3. 1. 95	II	13
अग्रगामाभ्यां ० – ।।	(वा०)	XV	145
अचः ।।	6. 4 138	XIII	129
अचि र ऋतः ।।	7. 2. 100	VII	55
अचोऽन्त्यादि टि ।।	1. 1. 64	I	2
अच्प्रकरणे ० – ।।	(वा०)	XVII	178
अजादी गुणवचनादेव ।।	5. 3. 58	XVII	166
अज्ञाते ।।	5. 3. 73	XVII	176
अङ् गार्ग्यगालवयोः ।।	7. 3. 99	X	93
अणावकर्मका ० – ।।	1. 3. 88	XVIII	186
अत उत्सार्वधातुके ।।	6. 4. 110	IV	28
अतिशायने तमबिष्ठनौ ।।	5. 3. 55	XVII	165
अतो येयः ।।	7. 2. 80	I	8
अतो हेः ।।	6. 4. 105	I	8
अत्वसन्तस्य ० – ।।	6. 4. 14	XI	106
अदः सर्वेषाम् ।।	7. 3. 100	X	77
अदभ्यस्तात् ।।	7. 1. 4	X	94
अदिप्रभृतिभ्यः ० – ।।	2. 4. 72	X	77
अदेः प्रतिषेधो ० – ।।	(वा०)	XVIII	186
अदोऽनुपदेशे ।।	1. 4. 70	IV	33
अधिकरणवाचिनश्च ।।	2. 3. 68	परि०	218
अधिकरणविचाले च ।।	5. 3. 43	XIX	204
अधिकरणाच्चेति ० – ।।	(वा०)	XVI	160
अधीगर्थदयेशां ० – ।।	2. 3. 52	X	101
अधेः प्रसहने ।।	1. 3. 33	IV	30

अनत्याधान ० – ।।	1. 4. 75	IV	34
अनव्ययस्य चेति ० – ।।	(वा०)	XVI	161
अनाम्नवतिनगरी ० – ।।	(वा०)	XIX	196
अनितेः ।।	8. 4. 19	X	93
अनिदितां ० – ।।	6. 4. 24	II	15
अनुकम्पायाम् ।।	5. 3. 76	XVII	176
अनुकरणं चानिति ० – ।।	1. 4. 62	IV	33
अनुदात्तोपदेश ० – ।।	6. 4. 37	X	86
अनुनासिकस्य क्वि ० – ।।	6. 4. 15	XI	107
अनुपराभ्यां कृञः ।।	1. 3. 79	IV	29
अनुपसर्गाज्ज्ञः ।।	1. 3. 76	VI	48
अनुप्रतिगृणश्च ।।	1. 4. 41	VI	47
अन्तरपरिग्रहे ।।	1. 4. 65	XII	120
अन्तिकबाढयोर्नेद ० ।।	5. 3. 63	XVII	170
अपह्नवे ज्ञः ।।	1. 3. 44	VI	48
अभिविधौ संपदा च ।।	5. 4. 53	XVI	153
अभूततद्भावे इति ० – ।।	(वा०)	XVI	151
अभ्यासस्या ० – ।।	6. 4. 78	XII	116
अभ्यासे चर्च ।।	8. 4. 54	XII	112
अम् संबुद्धौ ।।	7. 1. 99	VII	55
अयङ् यि ० – ।।	7. 4. 22	X	97
अरुर्मनश्चक्ष् ० – ।।	5. 4. 51	XVI	152
अर्चिशुचि ० – ।।	उणा० 273	XI	104
अर्तिपिपर्त्योश्च ।।	7. 4. 77	XII	116
अर्ति ० – ।।	उणा० 282	XI	105
अर्तिश्रुदृशि ० – ।।	(वा०)	II	18
अथर्ववेदयोरा ० – ।।	(वा०)	XVIII	182
अर्वणस्त्रसाव ० – ।।	6. 4. 127	IX	75
अर्हः प्रशंसायाम् ।।	3. 2. 133	XIV	140
अल्पे ।।	5. 3. 85	XVII	176
अल्लोपोऽनः ।।	6. 4. 134	IX	68
अवङ् स्फोटा ० – ।।	6. 1. 123	XIII	130
अवाच्चालम्ब ० – ।।	8. 3. 38	VI	50
अव्यक्तानुकरणस्या ० – ।।	6. 1. 98	XVI	155
अव्यक्तानुकरणाद् ० – ।।	5. 4. 57	XVI	154

अव्ययस्य च्वावीत्वं ० – ॥	(वा०)	XVI	152
अशनायोदन्य ० – ॥	7. 4. 34	XVI	159
अश्वक्षीरवृष ० – ॥	7. 1. 51	XVI	159
अश्ववृषयोर्मैथुने ० – ॥	(वा०)	XVI	159
अष्टन आ ० – ॥	7. 2. 84	VII	58
अष्टाभ्य औश् ॥	7. 1. 21	VII	58
अस्तिसिचो ० – ॥	7. 3. 96	X	78
अस्तेर्भूः ॥	2. 4. 52	X	97
अस्थिदधि ० – ॥	7. 4. 75	IX	76
अस्य च्वौ ॥	7. 4. 32	XVI	151
अस्य संबुद्धौ ० – ॥	(वा०)	XI	107
अहन् ॥	8. 2. 68	IX	71
आख्यातोपयोगे ॥	1. 4. 29	X	102
आख्यानात् कृत ० – ॥	(वा०)	XVIII	184
आङो दोऽनास्य ० – ॥	1. 3. 20	XII	119
आङो यमहनः ॥	1. 3. 28	X	101
आ च हौ ॥	6. 4. 117	XII	116
आचारेऽवगल्भ ० – ॥	(वा०)	VXI	163
आच्छीनद्योर्नुम् ॥	7. 1. 80	XIV	136
आडुत्तमस्य पिच्च ॥	3. 4. 92	I	4
आतो ङितः	7. 2. 81	I	8
आतो धातोः ॥	6. 4. 140	XV	142
आत्मनेपदेष्वनतः ॥	7. 1. 5	I	4
आदरानादरयोः सद० – ॥	1. 4. 63	IV	33
आदाचार्याणाम् ॥	7. 3. 49	XVII	177
आने मुक् ॥	7. 2. 82	XIV	133
आन्महतः समाना० – ॥	6. 3. 46	XVII	173
आमेतः ॥	3. 4. 90	I	3
आयनेयीनी ० – ॥	7. 1. 2	XIII	124
आशास्तः क्वौ० – ॥	(वा०)	XI	104
आ सर्वनाम्नः ॥	6. 3. 91	V	39
आस्यविहरण० – ॥	(वा०)	XII	119
आहस्थः ॥	8. 2. 35	X	91
इङ्धार्योः शत्र० – ॥	3. 2.130	XIV	139
इटोऽत् ॥	3. 4. 106	I	6
इणः षः ॥	8. 3. 39	XVI	161

इणो यण् ।।	6. 4. 81	X	88
इण्वदिक इति ० – ।।	(वा०)	X	88
इतश्च ।।	3. 4. 100	I	2
इतोऽत्सर्वनाम ० – ।।	7. 1. 86	IX	75
इदंकिमो ० – ।।	6. 3. 90	V	39
इद्दरिद्रस्य ।।	6. 4. 114	X	95
इनण्यनपत्ये ।।	6. 4. 164	XIX	206
इन्हन्पूषा ० – ।।	6. 4. 12	IX	71
इष्ठस्य यिट् च ।।	6. 4. 159	XVII	172
इसुसुक्तान्तात्कः ।।	7. 3. 51	XIX	203
ईडजनोर्ध्वे च ।।	7. 2. 78	X	92
ईदासः ।।	7. 2. 83	XIV	134
ईशः से ।।	7. 2. 77	X	92
ईषदसमाप्तौ कल्पब् ० – ।।	5. 3. 67	XVII	172
ई हल्यघोः ।।	6. 4. 113	VI	42
उगितश्च ।।	4. 1. 6	XIII	122
उगितश्च ।।	6. 3. 45	XVII	167
उगिदचां सर्वनाम ० – ।।	7. 1. 70	IX	74
उतश्च प्रत्यया ० – ।।	6. 4. 106	II	11
उतो वृद्धिर्लुकि ० – ।।	7. 3. 89	X	89
उत्पातेन ज्ञापिते च ।।	(वा०)	परि०	213
उद ईत् ।।	6. 4. 139	XIII	129
उदः स्थास्तम्भोः ० – ।।	8. 4. 61	VI	50
उदीचामातः स्थाने ० – ।।	7. 3. 46	XVII	176
उदोष्ठ्यपूर्वस्य ।।	7. 1. 102	VI	46
उपमानादाचारे ।।	3. 1. 10	XVI	160
उपसर्गप्रादुर्भ्याम ० – ।।	8. 3. 87	X	79
उपाजेऽन्वाजे ।।	1. 4. 73	IV	34
उपात्प्रतियत्नवैकृत ० – ।।	6. 1. 139	IV	32
उभयप्राप्तौ कर्मणि ।।	2. 3. 66	परि०	217
उभे अभ्यस्तम् ।।	6. 1. 5	XII	111
उस्यपदान्तात् ।।	6. 1. 96	I	7
ऊर्णोतेर्विभाषा ।।	7. 3. 90	X	90
ऊर्यादिच्विडाचश्च ।।	1. 4. 61	IV	32
ऋत्विग्दधृक् ० – ।।	3. 2. 59	V	37

एकस्य सकृच्च ॥	5. 4. 19	XIX	204
एकाचो न ॥	(वा०)	XVI	155
एकाचो बशो ० – ॥	8. 2. 67	VII	53
एकाजुत्तरपदे ० – ॥	8. 4. 12	IX	72
एकादाकिनि ० – ॥	5. 3. 52	XIX	201
एकादिश्चैकस्य ० – ॥	6. 3. 76	XIX	195
एकाद्धोध्यमुञन्य ० – ॥	5. 3. 44	XIX	205
एत ऐ ॥	3. 4. 93	I	4
एत्येधत्यूठ्सु ॥	6 1. 89	VII	53
एधाच्च ॥	5. 3. 46	XIX	205
एनपा द्वितीया ॥	2. 3. 27	परि०	216
एरनेकाचोऽसंयोग ० – ॥	6. 4. 82	X, XV	96, 145
एरुः ॥	3. 4. 86	I	3
ओकार सकार ० – ॥	(वा०)	XVII	178
ओजसोप्सरसो ० – ॥	(वा०)	XVI	161
ओतो णिदिति ० – ॥	(वा०)	XV	149
ओमाङोश्च ॥	6. 1. 95	X	102
ओतोऽम्शसोः ॥	6. 1. 93	XV	150
कर्तरि कर्मव्यति ० – ॥	1. 3. 14	X	79
कर्तरि कृत् ॥	3. 4. 67	XIV	138
कर्तृकर्मणोः कृति ॥	2. 3. 65	परि०	217
कर्तुः क्यङ् स ० – ॥	3. 1. 11	XVI	161
कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥	(वा०)	XVIII	184
कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां ० – ॥	3. 1. 15	XVI	163
कष्टाय क्रमणे ॥	3. 1. 14	XVI	162
कस्य च दः ॥	5. 3. 72	XVII	177
काम्यच्च ॥	3. 1. 9	XVI	160
काम्ये रोरेवेति ० ॥	(वा०)	XVI	161
कालात् सप्तमी ० – ॥	(वा०)	परि०	215
किदाशिषि ॥	3. 4. 104	I	5
किमिदंभ्यां वो ० – ॥	5. 2. 40	XIII	124
किमेत्तिङव्यय ० – ॥	5. 4. 11	XVII	168
कुत्सिते ॥	5. 3. 74	XVII	176
कुहोश्चुः ॥	7. 4. 62	XII	111
कृञो द्वितीयतृतीय ० – ॥	5. 4. 58	XVI	156
कृत्यानां कर्तरि वा ॥	2. 3. 71	परि०	218

कृग्नद्या न ॥	(वा०)	XVII	167
कृभ्वस्तियोगे ० - ॥	5. 4. 50	XVI	151
केऽण: ॥	7. 4. 13	XVII	176
क्ङित्यजादौ वेष्यते ॥	(वा०)	X	81
क्यङ्मानिनोश्च ॥	6. 3. 36	XVI	162
क्यचि च ॥	7. 4. 33	XVI	157
क्यच्व्योश्च ॥	6. 4. 152	XVI	152
क्रियार्थोप ० - ॥	2. 3. 14	परि०	213
क्रीङ्जीनां णौ ॥	6. 1. 48	XVIII	191
क्र्यादिभ्य: श्ना ॥	3. 1. 81	VI	42
क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥	8. 2. 62	V	36
क्विब्वचिप्रच्छ्या ० - ॥	(वा०)	XV	142
क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥	(वा०)	XVI	159
क्षुभ्नादिषु च ॥	8. 4. 39	VI	44
गतिकारकेतरपूर्व ० - ॥	(वा०)	XV	146
गतिबुद्धि ० - ॥	1. 4. 52	परि०	209
गन्धनावेक्षण ० - ॥	1, 3. 32	IV	29
गमहनजनखन ० - ॥	6, 4. 98	X	86
गम्यमानाऽपि क्रिया ० - ॥	(वा०)	परि०	212
गुणोऽर्तिसंयो ० - ॥	7. 4 29	II	15
गुणोऽपृक्ते ॥	7. 3. 91	X	91
गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥	1. 3. 39	XVIII	187
गोतो णित् ॥	7. 1. 90	XV	149
घरूपकल्पचेलड् ० - ॥	6. 3. 43	XVII	167
घ्वसोरेद्भाव ० - ॥	6. 4. 119	X	78
ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥	8. 3. 28	V	38
चक्षिङ: ख्याञ् ॥	2. 4 54	X	98
चक्षेः शिच्च ॥	उणा० 284	XI	105
चतुरनडुहोरा ० - ॥	7. 1. 98	VII	54
चतुरश्छयता ० - ॥	(वा०)	XIX	199
चतुर्थी चाशिष्यायु ० - ॥	2. 3. 73	परि०	219
चतुर्थी संप्रदाने ॥	2. 3. 13	परि०	212
चिस्फुरोर्णौ ॥	6. 1. 54	XVIII	189
चीवरादर्जने ० - ॥	(वा०)	XVIII	180
चोः कुः ॥	8. 2. 30	V	36
चौ ॥	6. 3. 138	XIII	129

च्वौ च ॥	7. 4. 26	XVI	152
च्व्यर्थ इति ० – ॥	(वा०)	IV	34
जक्षित्यादयः षट् ॥	6. 1. 6	X	93
जनसनखनां सञ् ० – ॥	6. 4. 42	XII	118
जराया जरसन्य ० – ॥	7. 2. 101	XI	108
जहातेश्च ॥	6. 4. 116	XII	116
जाग्रोऽविचिण् ० – ॥	7. 3. 85	X	98
जातेश्च ॥	6. 3. 41	XVII	172
जीर्यतेरतृन् ॥	3. 2 104	XIII	123
जीविकोपनिषदावौ ० – ॥	1. 4. 79	IV	35
जुसि च ॥	7. 3. 83	X	94
जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥	2. 4. 75	XII	111
ज्ञोऽविदर्थस्य ० – ॥	2. 3. 51	VI	48
ज्य च ॥	5. 3. 61	XVII	170
ज्यादादीयसः ॥	6. 4. 160	XVII	170
झरो झरि सवर्णे ॥	8. 4. 65	VIII	60
झषस्तथो ० – ॥	8. 2. 40	VIII	59
झस्य रन् ॥	3. 4. 105	I	6
झेर्जुस् ॥	3. 4. 108	I	5
झोऽन्तः ॥	7. 1. 3	I	4
टित आत्मनेपदानाम् ० – ॥	3. 4. 79	I	2
टेः ॥	6. 4. 155	XVII	169
ठस्येकः ॥	7. 3. 50	XIX	202
डः सि धुट् ॥	8. 3. 29	III	21
डति च ॥	1. 1. 25	VII	57
डाचि विवक्षिते ० – ॥	(वा०)	XVI	154
ढो ढे लोपः ॥	8. 3. 13	VIII	63
णिङङ्गान्निरसने ॥	(वा०)	XVIII	180
तत्करोति तदाचष्टे ॥	(वा०)	XVIII	183
तदधीनवचने ॥	5. 4. 54	XVI	153
तदस्मिन्नधिकमिति ० – ॥	5. 2. 45	XIX	197
तदस्य परिमाणम् ॥	5. 1. 57	XIX	201
तदस्यास्त्यस्मिन्निति ० – ॥	5. 2. 94	XIII	124
तद्धितेष्वचामादेः ॥	7. 2. 117	XIX	203
तद्युक्तादध्वनः ० – ॥	(वा०)	परि०	215
तनादिकृञ्भ्य उः ॥	3. 1. 79	IV	25

तनूकरणे तक्षः ।।	3. 1. 76	II	13
तनोतेर्यकि ।।	6. 4. 44	IV	27
तपसः परस्मै ० – ।।	(वा०)	XVI	163
तरप्तमपौ घः ।।	1. 1. 22	XVII	166
तसिलादिष्वाकृत्व ० – ।।	6. 3. 65	XVII	166
तस्थस्थमिपां तां ० – ।।	3. 4. 101	I	2
तस्य पूरणे ० – ।।	5. 2. 48	XIX	199
ताच्छील्यवयोवच ० – ।।	3. 2. 129	XIV	139
तासस्त्योर्लोपः ।।	7. 4. 50	X	78
तिङन्तस्य प्रतिषे ० – ।।	(वा०)	XVII	168
तिङश्च ।।	5. 3. 56	XVII	165
तिप्तस्झि ० – ।।	6. 4. 78	I	1
तिप्यनस्तेः ।।	8. 2. 73	VIII	61
तिरसस्तिर्यलोपे ।।	6. 3. 94	XIII	129
तिरोऽन्तर्धौ ।।	1. 4. 71	IV	34
ति विंशतेर्डिति ।।	6. 4. 142	XIX	198
तुरिष्ठेमेयस्सु ।।	6. 4. 154	XVII	169
तुरुस्तुशम्य ० - ।।	7. 3. 95	X	90
तुमर्थाच्च भाव ० – ।।	2. 3. 15	परि०	213
तुणह ईम् ।।	7. 3. 92	VIII	63
तेन तुल्यं ० – ।।	5. 1. 115	XVI	156
तेनाऽतिक्रामति ।।	(वा०)	XVIII	184
तौ सत् ।।	3. 2. 127	XIV	133
त्यदादिषु दृशोऽना ० – ।।	3. 2. 60	V	39
त्रिचतुरोः स्त्रियां ० – ।।	7. 2. 99	VII	55
त्रेः संप्रसारणं च ।।	5. 2. 55	XIX	199
त्रेस्त्रयः ।।	6. 3. 48	XIX	194
त्रेस्त्रयः ।।	7. 1. 53	VII	55
थासः से ।।	3. 4. 80	I	2
थो न्थः ।।	7. 1. 87	IX	75
दधस्तथोश्च ।।	8. 2 38	XII	113
दरिद्रातेरार्ध ० – ।।	(वा०)	X	98
दश्च ।।	8. 2. 75	VIII	60
दादेर्धातोर्घः ।।	8. 2. 32	VII	53
दिव उत् ।।	6. 1. 131	XI	103
दिव औत्	7. 1. 84	XI	103

दीधीवेवीटाम् ॥	1. 1. 6	X	96
दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥	5 4. 64	XVI	156
दुह् याच्पच् ० – ॥	(वा०)	परि०	208
दूरान्तिकार्थेभ्यो ० – ॥	2 3. 35	परि०	217
दृक्षे चेति ० – ॥	(वा०)	V	39
दृग्दृशवतुषु ॥	6. 3. 89	V	40
दृन्करपुनःपूर्वस्य ० – ॥	(वा०)	XV	148
दृशेः क्सश्च ० – ॥	(वा०)	V	39
देये त्रा च ॥	5. 4. 55	XVI	154
देवमनुष्यपुरुष ० – ॥	5 4. 56	XVI	154
दोषो णौ ॥	6. 4. 90	XVIII	191
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥	5. 4. 18	XIX	204
द्वित्रिभ्यां तयस्याय ० – ॥	5. 2. 43	XIX	203
द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥	5. 3. 45	XIX	205
द्विवचनविभज्यो ० – ॥	5. 3. 57	XVII	165
द्विषश्च ॥	3. 4. 112	X	82
द्विषोऽमित्रे ॥	3. 2. 131	XIV	139
द्विस्त्रिश्चतुरिति ० – ॥	8. 3. 43	XIX	206
द्वेस्तीयः ॥	5. 2: 54	XIX	199
द्व्यष्टनः संख्यायाम ० – ॥	6. 3. 47	XIX	194
धमुञन्तात् स्वार्थे ० – ॥	(वा०)	XIX	205
धातोश्चेदुगित् ० – ॥	(वा०)	XIII	128
धि च ॥	8. 2. 25	VIII	62
धिन्विकृण्व्योर च ॥	3. 1. 80	IV	26
धेट उपसंख्यानम् ॥	(वा)	XVIII	187
ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥	(वा)	XV	143
नः क्ये ॥	1. 4. 15	XVI	158
न कोपधायाः ॥	6. 3. 37	XVI	162
न ङिसम्बुद्ध्योः ॥	8. 2. 8	IX	69
न तिसृचतसृ ॥	6. 4. 4	VII	56
नद्याः शेषस्या ० – ॥	6. 3. 44	XVII	167
न पदान्ता ० – ॥	8. 4. 42	III	24
न पादम्याङ्यमा ० – ॥	1. 3. 89	XVIII	186
न भकुर्छुराम् ॥	8. 2. 79	IV	28
न भूसुधियोः ॥	6. 4. 85	XV	146
नमस्पुरसोर्गत्योः	8. 3. 40	IV	33

नमोवरिवश्चित्र ० – ॥	3. 1. 19	XVI	160
न यासयोः	7. 3. 45	XVII	178
न लोकाव्ययनिष्ठा ० – ॥	2. 3. 69	(परि०)	217
नशेर्वा ॥	8. 2. 63	V	40
नश्च ॥	8. 3. 30	XI	108
न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥	4. 1. 10	VII	57
न संयोगाद् वमन्तात् ॥	6. 4. 137	IX	70
न स्तद्धिते ॥	6. 4. 144	XIX	200
नहो धः ॥	8. 2. 34	VII	54
नाञ्चेः पूजायाम् ॥	6. 4. 30	XIII	130
नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥	5. 2. 49	XIX	200
नाभ्यस्तस्याचि पिति ० – ॥	7. 3. 87	XII	118
नाभ्यस्ताच्छतुः ॥	7. 1. 78	XIV	137
नाम्रेडितस्यान्त्य ० – ॥	6. 1. 19	XVI	155
निगरणचलना ० – ॥	1. 3. 87	XVIII	185
निजां त्रयाणां ० – ॥	7. 4. 75	XII	117
नित्यं करोतेः ॥	6. 4. 108	IV	28
नित्यं ङितः ॥	3. 4. 99	I	2
नित्यं शतादि ० – ॥	5. 2. 57	XIX	201
नित्यं स्मयतेः ॥	6. 1. 57	XVIII	190
नित्यं हस्ते ० – ॥	1. 4. 77	IV	35
नित्यमाम्रेडिते ० – ॥	6. 1. 100	XVI	155
निमित्तात्कर्मयोगे ॥	(वा०)	(परि०)	220
निष्कुलान्निष्कोषणे ॥	5. 4. 62	XVI	156
नुम्विसर्जनीय ० – ॥	8. 3. 58	XI	105
नेयङुवङ्स्थाना ० – ॥	1. 4. 4	XV	143
नेर्गदनदपतपद ० – ॥	8. 4. 17	XII	120
नोपधायाः ॥	6. 4. 7	VII	58
पञ्चमी विभक्ते ॥	2. 3. 42	XVII, (परि०)	165
पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥	2. 3. 10	(परि०)	215
पथिमथ्यृभु ० – ॥	7. 1. 85	IX	75
पदन्नोमास् ० – ॥	6. 1. 63	XI	108
पराङ्गकर्मकान्न निषेधः ॥	(वा०)	XII	120
परिव्यवेभ्यः ० – ॥	1. 3. 18	VI	47
परो व्रजे ० – ॥	उणा० 227	III	23
पातेर्डुमसुन् ॥	उणा० 627	XIII	126

पादः पत् ।।	6. 4. 130	XI	110
पादोऽन्यतरस्याम् ।।	4. 1. 8	XI	110
पाशकल्प ० – ।।	(वा०)	XVI	161
पाशाद् विमोचने ।।	(वा०)	XVIII	182
पुंवत्कर्मधारय ० – ।।	6. 3. 42	XVII	172
पुंसोऽसुङ् ।।	7. 1. 89	XIII	126
पुच्छभाण्डचीव ० – ।।	3. 1. 20	XVIII	180
पुच्छादुदसने ० ।।।	(वा०)	XVIII	180
पुरुषहस्ति ० – ।।	5. 2. 38	XIX	206
पुरोऽव्ययम् ।।	1. 4. 67	IV	33
पूङ्यजोः शानन्	3. 2. 128	XIV	139
पूर्वोऽभ्यासः ।।	6. 1. 4	XII	111
पृथुमृदुभृशकृश ० – ।।	(वा०)	XVII	169
प्रकारवचने जातीयर् ।।	5. 3. 69	XVII	173
प्रकृत्यैकाच् ।।	6. 4. 163	XVII	170
प्रजने वीयतेः ।।	6. 1. 55	XVIII	190
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।।	1. 1. 62	XVII	169
प्रत्ययस्य लुक् ० – ।।	1. 1. 61	XII	111
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।।	7. 2. 98	V	40
प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ० – ।।	1. 4. 40	परि०	213
प्रथमश्च द्वितीयश्च ० – ।।	(वा०)	XIX	205
प्रथेरमच् ।।	उणा० 757	XIX	199
प्रमाणे द्वयसज् ० – ।।	5. 2. 37	XIX	205
प्रमाणे लः ।।	(वा०)	XIX	205
प्रलम्भनाभिभव ० – ।।	(वा०)	XVIII	189
प्रशंसायां रूपप् ।।	5. 3. 66	XVII	174
प्रशस्यस्य श्रः ।।	5. 3. 60	XVII	170
प्रसितोत्सुकाभ्यां ० – ।।	2. 3. 44	परि०	221
प्राक्शतादिति ० – ।।	(वा०)	XIX	195
प्रागिवात्कः ।।	5. 3. 70	XVII	175
प्राग्वतेष्ठञ् ।।	5. 1. 18	XIX	202
प्रातिप्रतिकाद् ० – ।।	गणसूत्र	XVIII	182
प्राध्वं बन्धने ।।	1. 4. 78	IV	35
प्रियस्थिरस्फिरो ० – ।।	6. 4. 157	XVII	171
प्रोपाभ्यां युजेर ० – ।।	1. 3. 64	VIII	65
प्वादीनां ह्रस्वः ।।	7. 3. 80	VI	45

फेनाच्चेति ० – ॥	(वा०)	XVI	163
बहुगणवतु ० – ॥	1. 1. 23	XIII, XIX	122, 139
बहोर्लोपो भू च ० – ॥	6. 4. 158	XVII	172
बाष्पोष्मभ्यामु ० – ॥	3. 1. 16	XVI	163
बिभेतेर्हेतुभये ० – ॥	6. 1. 56	XVIII	190
बुधयुधनश ० – ॥	1. 3. 86	XVIII	185
ब्रुव ईट् ॥	7. 3. 93	X	91
ब्रुवः पञ्चानामा ० – ॥	3. 4. 84	X	91
ब्रुवो वचिः ॥	2. 4. 53	X	97
भद्राच्चेति ० – ॥	(वा०)	XVI	156
भस्त्रैषाजा ० – ॥	7. 3. 47	XVII	177
भस्य टेर्लोपः ॥	7. 1. 88	IX	76
भस्याढे तद्धिते ॥	(वा०)	XVII	169
भातेर्डवतुः ॥	उणा० 66	XIII	122
भाण्डात् समाचयने ॥	(वा०)	XVIII	180
भियोऽन्यतर ० – ॥	6. 4. 115	XII	114
भियो हेतुभये ० – ॥	7. 3. 40	XVIII	190
भीस्म्योर्हेतुभये ॥	1. 3. 68	XVIII	190
भुजोऽनवने ॥	1. 3. 66	VIII	65
भूतपूर्वे चरट् ॥	5. 3. 53	XVII	173
भूषणेऽलम् ॥	1. 4. 64	IV	33
भूसुवोस्तिङि ॥	7. 3. 88	X	88
भृञामित् ॥	7. 4. 76	XII	115
भृशादिभ्यो भुव्यच्वे ० – ॥	3. 1. 12	XVI	162
भ्रमेश्च डूः ॥	उणा० 236	XV	144
मघवा बहुलम् ॥	6. 4. 128	IX	74
मद्रात्परिवापणे ॥	5. 4. 67	XVI	156
मध्येपदे निवचने च ॥	1. 4. 76	IV	35
मांसपृतनासानूनां ० – ॥	(वा०)	XI	109
माङ्याक्रोशे ॥	(वा०)	XIV	132
मादुपधायाश्च मतोर्वो ० – ॥	8. 2. 9	XIII	124
मान्तप्रकृतिक ० – ॥	(वा०)	XVI	159
मिथ्योपपदात्कृञो ० – ॥	1. 3. 71	XVIII	188
मुण्डमिश्रश्लक्ष्ण ० – ॥	3. 1. 21	XVIII	181
मृजेर्वृद्धिः ॥	7. 2. 114	X	81
मेनिः ॥	3. 3. 89	I	3

मो नो धातोः ॥	8. 2. 64	XI	108
यचि भम् ॥	1. 4. 18	III	19
यतश्च निर्धारणम् ॥	2. 3. 41	परि०	220
यतश्चाध्वकाल ० – ॥	(वा०)	XVII, परि०	165, 215
यत्तदेतेभ्यः परिमाणे ० – ॥	5. 2. 39	XIII	123
यस्य च भावेन ० – ॥	2. 3. 37	XIV	138
याप्ये पाशप् ॥	5. 3. 47	XVII	175
यासुट् परस्मैपदे ० – ॥	3. 4. 103	I	5
यीवर्णयोर्दीधी ० – ॥	7. 4. 53	X	96
युजेरसमासे ॥	7. 1. 71	V	38
युवाल्पयोः कनन्य ० – ॥	5. 3. 64	XVII	171
युवोरनाकौ ॥	7. 1. 1.	XIX	202
यूनस्तिः ॥	4. 1. 77	IX	74
ये च ॥	6. 4. 109	IV	29
रऋतो हलः ० – ॥	6. 4. 161	XVII	169
रधिजभोरचि ॥	7. 1. 61	XVIII	191
रभेरशब्लिटोः ॥	7. 1. 63	XVIII	192
राधीक्ष्योर्यस्य ० – ॥	1. 4. 39	परि०	213
राधोऽकर्मकाद् ० – ॥	(वा०)	II	17
रायो हलि ॥	7. 2 85	XV	149
राल्लोपः ॥	6. 4. 21	XI	103
रिङ् शयग् ० – ॥	7. 4. 28	II	14
रीङ् ऋतः ॥	7. 4. 27	XVI	152
रुदश्च पञ्चभ्यः ॥	7. 3. 98	X	93
रुदादिभ्यः सार्व ० – ॥	7. 2. 76	X	93
रुधादिभ्यः श्नम् ॥	3. 1. 78	VIII	59
रूपरात्रिरथन्त ० –	(वा०)	XVIII	174
रूपाद् दर्शने ॥	(वा०)	XVIII	181
रोः सुपि ॥	8. 3. 16	VII	56
रोऽसुपि ॥	8. 2. 69	IX	70
र्वोरुपधाया ० – ॥	8. 2. 76	XI	104
लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥	3. 2. 126	XIV	132
लक्षाकोटिः स्त्रियाम् ॥	लि० सू० 146	XIX	197
लङः शाकटायनस्यैव ॥	3. 4. 111	X	86
लटः शतृशानचा ० – ॥	3. 2. 124	XIV	132
लभेश्च ॥	7. 1. 64	XVIII	192

लस्य ॥	3. 4. 77	I	1
लिङः सलोपो ० – ॥	7. 2. 79	I	6
लिङः सीयुट् ॥	3. 4. 102	I	5
लिङाशिषि ॥	3. 4. 116	I	6
लियः संमानन ० – ॥	1. 3. 70	XVIII	189
लीलोर्नुग्लुकाव ० – ॥	7. 3. 39	XVIII	189
लोटो लङ्वत् ० – ॥	3. 4. 85	I	3
लोपश्चास्यान्यतर ० – ॥	6. 4. 107	I	10
लोपो यि ॥	6. 4. 118	XII	116
लोहितादिडाज् ० – ॥	3. 1. 13	XVI	163
ल्यब्लोपे ० – ॥	(वा०)	परि०	215
वत्वन्तात् स्वार्थे ० - ॥	(वा०)	XIX	206
वर्तमाने पृषद्बृहन् ० – ॥	उणा० 240	XIII	125
वर्षाभ्वश्च ॥	6. 4. 84	XV	148
वसुस्रंसुध्वंस्वन ० – ॥	8. 2. 72	VII	55
वसोः संप्रसारणम् ॥	6. 4. 131	XIII	127
वस्त्रात् समा ० – ॥	(वा०)	XVIII	181
वा क्यषः ॥	1. 3. 90	XVI	163
वा चित्तविरागे ॥	6. 4. 91	XVIII	191
वा द्रुहमुह ० – ॥	8. 2. 33	VII	53
वा नपुंसकस्य ॥	7. 1. 79	XIV	137
वान्तो यि प्रत्यये ॥	6. 1. 79	XVI	158
वामि ॥	1. 4. 5	XV	143
वाम्शसोः ॥	6. 4. 80	XV	144
वारणार्थानामीप्सितः ॥	1. 4. 27	परि०	214
वाहः ॥	4. 1. 61	VII	58
वाह ऊठ् ॥	6. 4. 132	VII	52
विंशताबप्यन्त ० – ॥	(वा०)	XIX	193
विंशतित्रिंश ० – ॥	5. 1. 24	XIX	202
विंशत्यादिरान ० – ॥	लिं० सू० 13	XIX	193
विंशत्यादिभ्यस्तमड ० – ॥	5. 2. 56	XIX	200
विंशत्यादेरना ० – ॥	(वा०)	XIX	193
विदांकुर्वन्त्वित्यन्य ० – ॥	3. 1. 41	X	85
विदेः शतुर्वसुः ॥	7. 1. 36	XIII	127
विदो लटो वा ॥	3. 4. 83	X	84
विन्मतोर्लुक् ॥	5. 3. 65	XVII	170

विभाषा कृञि ॥	1. 4. 72	IV	34
विभाषा गुणेऽस्त्रि ० – ॥	2. 3. 25	(परि०)	215
विभाषा ङिश्यो: ॥	6. 4. 136	IX	69
विभाषा चत्वारिंशत् ० – ॥	6. 3. 49	XIX	194
विभाषा लीयते: ॥	6. 1. 51	XVIII	189
विभाषा साति ० – ॥	5. 4. 52	XVI	153
विभाषा सुपो ० – ॥	5. 3. 68	XVII	173
विभाषोपपदेन ० – ॥	1. 3. 77	VI	48
विश्वस्य वसुराटो: ॥	6. 3. 128	III	23
वृद्धस्य च ॥	5. 3. 62	XVII	170
वे: शब्दकर्मण: ॥	1. 3. 34	IV	30
वे: स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥	8. 3. 77	VI	50
वेत्तेर्विभाषा ॥	7. 1. 7	X	85
वेरपृक्तस्य ॥	6. 1. 67	III	23
वो विधूनने ० – ॥	7. 3. 38	XVIII	188
व्रताद् भोजन ० – ॥	(वा०)	XVIII	181
व्रश्चभ्रस्ज ० – ॥	8. 2. 36	III	22
शङ्कु: पुंसि ॥	लिं० सू० 147	XIX	197
शतमानविंशति ० – ॥	5. 1. 27	XIX	202
शतसहस्रयो ० – ॥	(वा०)	XIX	197
शतादि: संख्या ॥	लिं० सू० 144	XIX	197
शतायुतप्रयुता: ० – ॥	लिं० सू० 145	XIX	197
शदन्तविंशतेश्च ॥	5; 2. 46	XIX	198
शदेरगतौ त: ॥	7. 3. 42	XVIII	191
शप्श्यनोर्नित्यम् ॥	7. 1. 81	XIV	137
शब्दवैरकलहाभ्र ० – ॥	3. 1 17	XVI	163
शरोऽचि ॥	8. 4. 49	VII	56
शाच्छासा ० – ॥	7. 3. 37	XVIII	188
शात् ॥	8. 4. 44	VI	43
शास इदङ ० – ॥	6. 4. 34	X	95
शा हौ ।	6. 4. 35	X	96
शीङ: सार्वधा ० – ॥	7. 4. 21	X	87
शीङो रुट् ॥	7. 1. 6	X	87
शीले को ० – ॥	(वा०)	XVII	178
शूलात्पाके ॥	5. 4. 65	XVI	156
शेषात् कर्तरि ० – ॥	1. 3. 78	XVI	158

श्नसोरल्लोपः ॥	6. 4. 111	VIII	60
श्नान्नलोपः ॥	6. 4. 23	VIII	61
श्नाभ्यस्तयोरातः ॥	6. 4. 112	VI	43
श्रुवः शृ च ॥	3. 1. 74	II	13
श्लाघह्नुङ ० - ॥	1. 4. 34	परि०	212
श्लौ ॥	6. 1. 10	XII	111
श्वयुवमघोना ० - ॥	6. 4. 133	IX	73
षट्कतिकतिपय ० - ॥	5. 2. 51	XIX	199
षट्चतुर्भ्यश्च ॥	7. 1. 55	VII	56
षड्भ्यो लुक् ॥	7. 1. 22	VII	57
षढोः कः सि ॥	8. 2. 41	V	39
षष उत्वं ० - ॥	(वा०)	XIX	195
षष्टयादेश्च ० ॥	5. 2. 58	XIX	201
षष्ठी चाऽनादरे ॥	2. 3. 38	XIV	138
षष्ठी शेषे ॥	2. 3. 50	परि०	216
षष्ठी हेतुप्रयोगे ।	2. 3. 26	परि०	216
षष्ठयतसर्थप्रत्येन ॥	2. 3. 30	परि०	216
षष्ठया रूप्य च ॥	5. 3. 54	XVII	174
ष्णान्ता षट् ॥	1. 1. 24	VII	57
ष्णान्ता संख्या ॥	लि० सू० 185	VII	57
संयोगान्तस्य लोपः ॥	8. 2. 23	I	4
संख्याया अति ० - ॥	5. 1. 22	XIX	202
संख्यायाः क्रिया ० - ॥	5. 4. 17	XIX	204
संख्यायाः संज्ञा ० - ॥	5. 1. 58	XIX	201
संख्याया विधार्थे ० - ॥	5. 3. 42	XIX	204
संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥	5. 4. 59	XVI	156
संख्यैकवचना ० - ॥	5. 4. 43	XIX	204
संज्ञोऽन्यतर ० - ॥	2. 3. 22	परि०	211
सत्यादशपथे ॥	5. 4. 66	XVI	156
सत्यापपाशरूप ० - ॥	3. 1. 25	XVIII	181
सत्रकक्षकष्ट ० - ॥	(वा०)	XVI	162
सपत्रनिष्पत्रा ० - ॥	5. 4. 61	XVI	156
सप्तमीपञ्चम्यौ ० - ॥	2. 3. 7	परि०	221
समः क्ष्णुवः ॥	1. 3. 65	X	89
समः समि ॥	6. 3. 93	XIII	129
समः सुटि ॥	8. 3. 5	IV	31

समयाच्च यापनायाम् ॥	5. 4. 60	XVI	156
समवाये च ॥	6. 1. 138	IV	31
समानान्ययोश्चेति ० – ॥	(वा०)	V	40
सम्पदादिभ्यः क्विप् ॥	(वा०)	V	41
सम्परिभ्यां करोतौ ० – ॥	6. 1. 137	IV	31
संपुंकानां सो ० – ॥	(वा०)	IV	32
सम्प्रतिभ्यामना ० – ॥	1. 3. 46	VI	49
सम्बोधने च ॥	3. 2. 125	XIV	132
सर्वत्र विभाषा ० – ॥	6. 1. 122	XIII	130
सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि ० – ॥	(वा०)	XVI	159
सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् ० – ॥	(वा०)	XVI	164
सवाभ्यां वामौ ॥	3. 4. 91	I	4
सहस्रः क्वचित् ॥	लिं० सू० 148	XIX	197
सहेः साडः ० – ॥	8. 3. 56	VII	53
साक्षात्प्रभृतीनि च ॥	1. 4. 74	IV	34
सान्तमहतः ० – ॥	6. 4. 10	XI	105
सावनडुहः ॥	7. 1. 82	VII	54
सिजभ्यस्तविदि ० – ॥	3. 4. 109	X	85
सिध्यतेरपार ० – ॥	6. 1. 49	XVIII	191
सिपि धातो ० – ॥	8. 2. 74	VIII	62
सुखप्रिया ० – ॥	5. 4. 63	XVI	156
सुखादिभ्यः कर्तृ ० – ॥	3. 1. 18	XVI	163
सुञो यज्ञसंयोगे ॥	3. 2. 132	XIV	140
सुट् कात्पूर्वः ॥	6. 1. 135	IV	31
सुट् तिथोः ॥	3. 4. 107	I	5
सुदिनदुर्दिन ० – ॥	(वा०)	XVI	163
सुप आत्मनः ० – ॥	3. 1. 8	XVI	157
सुपो धातुप्राति ० – ॥	2. 4. 71	XVI	157
सेह्यपिच्च ॥	3. 4. 87	I	3
सोऽपदादौ ॥	8. 3. 38	XVI	161
सो च ॥	6. 4. 13	IX	71
स्कोः संयोगा ० – ॥	8. 2. 29	I	5
स्तम्भेः ॥	8. 3. 67	VI	50
स्तम्भुस्तुम्भु ० – ॥	3. 1. 82	VI	50
स्त्यायतेड्रट् ॥	उणा० 615	XV	144
स्त्रियाः ॥	6. 4. 79	XV	144

स्थानिवदादे ० – ॥	1. 1. 56	XIX	203
स्थूलदूरयुव ० – ॥	6. 4. 156	XVII	171
स्पृशोऽनुदके ० – ॥	3. 2. 58	V	37
स्फायो वः ॥	7 3. 41	XVIII	191
स्वराद्यन्तोप ० – ॥	(वा०)	VIII	65
स्वादिभ्यः श्नुः ॥	3. 1. 73	II	9
स्वादिष्वसर्व ० – ॥	1. 4. 17	III	19
स्वामीश्वरा ० – ॥	2. 3. 39	परि०	220
ह एति ॥	7. 4. 52	X	80
हनस्तोऽचिण् ० – ॥	7. 3. 32	XVIII	184
हन्तेरत्पूर्वस्य ॥	8. 4. 22	IX	72
हन्तेर्जः ॥	6. 4. 36	X	86
हलः ॥	6. 4. 2	VI	45
हलः श्नः ० – ॥	3. 1. 83	VI	44
हलादिः शेषः ॥	7. 4. 60	XII	114
हल्यादिभ्यो ० – ॥	(वा०)	XVIII	181
हिनुमीना ॥	8. 4. 15	II	16
हुझल्भ्यो ० – ॥	6. 4. 101	VIII	60
हुश्नुवोः सार्व ० – ॥	6. 4. 87	II	10
हेतौ ॥	2. 3. 23	परि०	211
हो ढः ॥	8. 2. 31	VII	52
हो हन्ते ० – ॥	7. 3 54	IX	72
ह्रस्वः ॥	7 . 4. 59	XII	112
ह्रस्वात्तादौ ० – ॥	8. 3. 101	XVII	166
ह्रस्वे ॥	5. 3. 86	XVII	176
ह्रस्वो नपुंसके ० – ॥	1. 2. 47	XV	149

———

AN INTRODUCTION TO PĀṆINI

Books I to IV

Synopsis of the contents.

Book I

The Sanskrit alphabet – प्रत्याहार सूत्रs; गुण and वृद्धि; General tense affixes –तिङ; the Present Tense; conjugations of the roots of the भ्वादि, दिवादि and तुदादि classes; General Case affixes (सुप्); declensions of the masculine and neuter प्रातिपदिक bases ending in अ; the replacement of न् by ण्; rules of सन्धि; relation of words in a sentence.

Book II

Causals; roots of the चुरादि class; conjugations of the roots of the भ्वादि, दिवादि, तुदादि and चुरादि class for the Present Tense; the Imperfect; the Imperative and the Potential; the Passive voice- भाव and कर्मन्; declensions of प्रातिपदिक beses ending in short इ and उ; 'घि' bases-masculine and neuter: पति and सखि; प्रातिपदिक bases ending in short ऋ; feminine bases ending in अप्; नदी bases; feminine bases ending in short इ and उ; declensions of pronouns; Adjectives; Indeclinables; उपसर्गs.

Book III

General तिङ affixes and their modifications for specific tenses; Conjugations of roots of the स्वादि, तनादि, क्र्यादि, रुधादि, अदादि, and जुहोत्यादि class for लट्, लङ, लोट् and विधिलिङ; the Present participles; declensions of प्रातिपदिक bases ending in consonants; उगित् प्रातिपदिक bases; miscellaneous bases ending in vowels; bases ending in च्वि, साति, त्रा, डाच् and वति; नामधातुs; a further consideration of causals; तद्धित affixes signifying degree, quality and variety; numerals.

Book IV

Conjugations for लृट्, लुट्, लृङ्, आशीर्लिङ लिट् and लुङ्; सन्नन्त bases; यङन्त and यङलुगन्त bases; Compounds; कृत् affixes; निष्ठा; खलर्थ affixes; कृत्य and कृत् affixes; क्त्वा and ल्यप्; तुमुन्, णमुल् etc; स्त्री प्रत्ययs; तद्धित affixes.

AN INTRODUCTION TO SANSKRIT

Books I to IV

Synopsis of the Lessons

Book I

The Sanskrit alphabet [illegible]

Book II

[illegible]

Book III

[illegible]

Book IV

[illegible]